

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ“

МИГРАЦИЯ ОТ ГРАД КЪМ СЕЛО:
ЕТНОЛОЖКО ИЗСЛЕДВАНЕ ПО ПРИМЕРИ ОТ БЪЛГАРИЯ, СЛОВАКИЯ И БЕЛГИЯ

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

на

Петя Валентинова Димитрова

За присъждане на образователната и научна степен „Доктор“

Научно направление: 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

Научни ръководители:

проф. д-к Веселин Тепавичаров

доц. д-р Илия Илиев

София

2022

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	4
I. Теоретична рамка за изследване на миграцията за промяна начина на живот.....	19
1.1. Теории за идентичност, автентичност и индивидуализъм.....	19
1.1.1. Идентичност.....	19
1.1.2. Автентичност.....	22
1.1.3. Индивидуализъм и свободен избор.....	24
1.2. Теории за потребление.....	27
1.2.1. Антиконсуматорски практики.....	35
1.2.2. Дауншифтинг.....	41
1.3. Теории за движение на населението от градска към селска среда.....	46
1.3.1. Урбанизация и контраурбанизация.....	47
1.3.2. Селска идилия.....	55
1.3.3. Миграция за промяна начина на живот (лайфстайл миграция).....	62
1.4. Изводи.....	71
II. Преселниците и селската среда в преход.....	73
2.1. Предпоставки за миграция от градска към селска среда.....	73
2.1.1. Инфраструктура в градска и селска среда.....	74
2.1.2. Трудова дейност в градска и селска среда.....	78
2.1.3. Потребление в градска и селска среда.....	91
2.1.4. Околна среда в града и на село.....	100
2.1.5. Отглеждане на деца в градска и селска среда.....	106
2.1.6. Осъзнаване на нуждата от промяна в стила на живот.....	110
2.1.7. Търсене на автентичност.....	114
2.2. Животът на преселниците в селската среда.....	116
2.2.1. Връзка с местните в селската среда.....	117
2.2.2. Връзка с алтернативната общност в селската среда.....	126
2.2.3. Връзка с общността, от която преселникът идва.....	130
2.2.4. Трудности, свързани с преселването.....	132
2.3. Гледната точка на местните за селската среда.....	138
2.3.1. Представи на местните за селото.....	138
2.3.2. Възможности за разцвет на селото.....	142
2.3.3. Преселниците от гледна точка на местните.....	144
2.4. Изводи.....	149

III. Миграция от град към село с цел промяна начина на живот: примери от Желен, Зайежова и Валонски Брабант	153
3.1. Дом „Вегетариум“ в Желен.....	154
3.1.1. Кратка история на екопроекта „Тринога“ и Ф.	154
3.1.2. Осъществяване на екопроект „Вегетариум“	156
3.1.3. Всекидневие във „Вегетариум“ – дейности и решаване на проблеми	161
3.1.4. Производствени и потребителски практики	163
3.1.5. Други преселници от градска среда в Желен	168
3.2. Пермакултурно стопанство „Секир“ в Зайежова, Словакия	175
3.2.1. Кратка история на екопроекта „Секир“ и екообщността в Зайежова	175
3.2.2. Функциониране на пермакултурното стопанство „Секир“	178
3.2.3. Всекидневие в „Секир“ – дейности и решаване на проблеми	183
3.2.4. Производствени и потребителски практики	186
3.2.5. Други преселнически проекти в Зайежова	190
3.3. „Странстванията на Одисей“ в Оверайзе, Белгия	194
3.3.1. Кратка история на К. и проекта ѝ	194
3.3.2. Функциониране на проекта	197
3.3.3. Всекидневие на К.....	198
3.3.4. Други преселнически проекти в района.....	202
3.4. Изводи	205
Заклучение	208
Библиография	217
Онлайн ресурси	228
Приложения	230

Увод

Ако 80-те години на XX век задават спора за „изгубената земеделска/селска идентичност“, началото на XXI век отваря въпроса за европейската модерна идентичност на българското село. За реалните ѝ измерения – екостопанство, екоселище, селски културен туризъм и пр., все още говорят само пришълците от града. А селото, понесло стари традиции, затънало в настоящи противоречия, отново я очаква, поднесена от някой друг. Тя вероятно ще се случи пак със забавени темпове и отново ще отвори дебат за идентичността.

(Дечева 2008: 404)

Актуалност на темата

Относителният брой на мигриращите от градовете към селата се увеличава от десетилетия насам. Социологът Вячеслав Евлогиев съобщава за наличие на такъв феномен у нас преди повече от 30 години: „(става дума за) израз на дълбока преориентация на личността (...) Интересно е, че съществува и (...) обратната миграция, която също е свързана с допълнително „объркване“ на ценности. Това е характерно при групи от населението в големите градове. Уморени от наситената с техника и шум среда, част от хората правят – в повечето случаи не съвсем успешни – опити да мигрират в район, който е пълна противоположност на условията при местоживеенето им“ (Евлогиев 1989).

Особено през последните пет години, а до известна степен и преди това, са налице многобройни академични изследвания и медийни продукти, разказващи за хора, решили да напуснат града и да се установят на село. Зеленина и обширни територии; стари къщи, на които е вдъхнат нов живот или новоизградени жилища с разнообразни форми и от необичайни за съвременното строителство материали; екологично чисти градини; преселници, които демонстративно обясняват колко по-добре живеят на село, след като са се преместили от града – някои или всички от тези лайтмотиви присъстват все по-настоятелно (и изопачено) в телевизионните репортажи, радиопредаванията, онлайн видеата и други медийни продукти. Контрапункт са на друга

любима медийна тема – тази за запустяването на села и обработваеми земи из четирите краища на България.

Количествените данни, предоставяни от НСИ, също очертават тенденция една част от населението да обръща поглед от градовете към селските райони. Такива данни обаче няма как да отразят напълно достоверно случващото се движение към българските села, тъй като множество преселници не заявяват документално миграцията си. Голям дял живеят постоянно или сезонно в селска среда без официална смяна на местожителството си. В количествените показатели се съдържат индивидуални и общностни истории, практики и проблеми, които предизвикват научния ми интерес от 2016 г. досега и които са в центъра на дисертацията.

Предмет и обект

Движението на населението отдавна привлича вниманието на българските и регионалните автори, натрупан е и внушителен обем научна литература. През последните десетилетия са се оформили като самостоятелни полета изследванията на вътрешни и външни миграции, сред които: доброволни трудови миграции, включително гурбетчии (Вж. ключови за съвременната българска наука автори като Карамихова 2003, 2006; Христов 2010, 2012, 2015; Маева 2013); принудителни миграции към страната (включително българи – бежанци след войните, или съвременни миграционни потоци към България и ЕС) и навън (включително проблематиката за бесарабските българи, Възродителния процес и дисидентите); движенията от село към град и политиките, свързани с тяхното регулиране (жителство) или принудително обездвижване (въдворяване) и др. Всичко това, както и един общ преглед на миграционните движения и сродни модели за миграция като завръщане на село с цел грижа за възрастни роднини или с цел предприемачество, далеч надхвърля целите на настоящата дисертация, а и възможностите ми като млад учен.

Избирам да се съсредоточа само върху миграция с цел промяна начина на живот (термин, известен още като „лайфстайл¹ миграция“) и по-конкретно: *вътрешна*

¹ Приемам дефиницията, посочена от Периклиева (2022): „терминът lifestyle обозначава характерен и съответно разпознаваем стил на живот и свързаният с него набор от определени ценности и начини на мислене“.

миграция от градска към селска среда с цел промяна начина на живот. В своя ключова статия от 2009 г. социолозите Михаела Бенсън и Карън О'Райли дефинират миграцията за промяна начина на живот така: „относително заможни индивиди мигрират временно² или постоянно към места, които по различни причини се характеризират с добро качество³ на живот според тях“ (Benson, O'Reilly 2009: 621). Става дума за хора, които не се вписват в типичната представа за мигрант – след преселването не се състезават за работните места, често водят алтернативен начин на живот спрямо този на местните (и спрямо собствения си живот преди миграцията) и не изпитват особена носталгия към местата, откъдето идват. За тях тези места са символ на живот под напрежение, липса на общностен дух и високи нива на престъпност и безработица, и контрастират с приемащата среда, която се характеризира с по-бавен начин на живот, умерени цени, климатични и здравословни предимства, както и с чувство за общност (Benson, O'Reilly 2009: 609–610). Силата на термина „лайфстайл миграция“ се изразява в това, че заради думата „лайфстайл“/„начин на живот“, фокусът се измества от движението (което обикновено се разглежда като еднократен акт – пристигане от точка А в точка Б) към съвкупност от избори на индивида, обуславящи това движение (Benson, O'Reilly 2009: 615) – избор да започнат „наново“, да градят нови идентичности, да преоткрият автентичния си Аз, да произвеждат и потребяват осъзнато и др.

² Има се предвид по-продължителни редовни престои от поне няколко сезона. В други, по-кратки случаи, би следвало да ползваме „мобилност за промяна начина на живот“ (*lifestyle mobility*), своеобразна форма на сезонна миграция. Сравняването на двете понятия е извън обхвата на настоящия дисертационен труд.

³ Определение за „качество“, към което ще се придържам в дисертацията, дават Симова и Владимирова (2013: 114): „Терминът качество на живот се отнася до общото благосъстояние на индивидите и обществото като цяло. Основните индикатори, използвани за оценка на качеството на живот, са: богатство, заетост, чиста околна среда и запазено биологично разнообразие, физическо и психическо здраве, образование, развлечения и свободно време. С тази концепция са свързани основните човешки свободи и права и щастието. Тъй като не можем да оценим щастието обективно, не би било правилно да използваме като негова приблизителна оценка показателя *стандарт на живот*“. Както ще изясня нататък, изброените от тях индикатори са ключови за респондентите ми.

Миграцията от градска към селска среда е един от трите типа лайфстайл миграция (вж. първа глава 1.3.3. за кратък преглед на останалите два – живот в курорт и буржоазно бохемство). Изследването се съсредоточава върху *алтернативен* начин на живот в селска среда спрямо този в градската, понеже фокусът на разглеждания от мен тип миграция е именно *промяна* на начина на живот. В този смисъл, хората, които са заживели на село по начина, по който са живели в града, не са обект на разработката, тъй като не се вписват в понятието „миграция с цел промяна стила на живот“. Те просто са променили местоживеенето си.

Не бива да се приема, че миграцията за промяна начина на живот е явление, характерно само за постмодерната епоха. Твърдим ли, че дадено явление е уникално само за настоящето и че е без прецедент в историята, ние се лишаваме от възможността да проследим как историческите предпоставки са довели до явлението, такова, каквото го анализираме днес (Osbaldiston 2014: 179–180). Историята на феномена „миграция за промяна начина на живот“ обаче остава извън обхвата на дисертационния труд. Това се налага както заради подхода ми – да разглеждам феномена като обусловен от характеристики на съвременността като индивидуализъм, наличие на постиндустриално и потребителско общество и др., така и поради ограничения в обема (за исторически преглед на вътрешната миграция вж. Markov, Pileva 2021: 546).

Обект на дисертацията са нагласите (ценностите) и практиките, които характеризират лайфстайл мигрантите в условията на градската и селска среда. Разглеждането на случаи на 50-годишни и 20-годишни респонденти спомага за пълното покриване на проблематиката. Предмет са техните новоизградени идентичности, нагласите им към двете среди, начина на живот в двете среди, проблемите, които срещат във всяка от тях, потребителските и производствените им практики.

Кои свързани теми не намират своето място в дисертацията поради комплексността си и ограничения в обема?

~ Лайфстайл миграция от една държава в друга – познавам такива мигранти, но понеже тази тема заслужава отделна разработка, не съм се фокусирала върху историите, мотивите и проблемите им (за подробен преглед вж. Рангелова 2016).

~ Завръщане от града в село, където индивидът е живял преди – термин, известен и като „обратна рурализация“ (Карамихова 2017), особено характерно за пенсионери.

~ Перспективи и възможности за устойчиво развитие на изследваните от мен райони (Богданова 2008).

~ Селски и алтернативен туризъм, освен като споменати начинания, с които се занимават събеседниците ми (по тези две свързани теми Вж. Roberts, Lesley и Hall 2001 за общ преглед и Патарчанова 2006 за България).

Причини за избора на темата и изследователски въпроси

Изборът на темата се подчинява на минимум три критерия – актуалност, полезност и новост. Към такъв тип миграция се ориентират все повече градски жители у нас, докато в Западна Европа и Америка тенденцията се забелязва още от средата на миналия век (т.е. налице е актуалност на местна почва). Ключово също така е, че те са в състояние да повлияят върху благоустрояването на селската среда, в която се установяват – особено върху околната среда, културата и икономиката (Benson 2009, 621) (т.е. примерите и изводите ми са полезни за подобряване на статуквото както на селската среда, така и на преселниците). Проблемите, нагласите и идентичностите на тези преселници са били засягани във важни изследвания, но не са централна тема на авторите, занимаващи се с феномена в България.

Една кратка, но изчерпателна дефиниция за проблем гласи: „Проблемът е празнота между желаната цел и действителността. Той е препятствие между настоящето и бъдещето“ (Димитров 2013: 29). Още в началото на докторантския си път забелязах, че желанието на хора в трудоспособна възраст да се преселят от град в село, като заживеят алтернативно там, не се припокрива с действителността. За тях най-често е невъзможно да се откъснат дълготрайно⁴ от града и т.нар. от тях „Система“, същевременно в селската

⁴ Трендафилова (2014: 57) сполучливо ги определя като „летни селяни“ и „мигриращи (блуждаещи) селяни“. Тя обаче възлага прекалено големи надежди на „друга група относително млади хора с екологична нагласа, които са решили да се занимават със селскостопански труд, най-често със биоземеделие; те се преместват да живеят и работят на село и да отглеждат децата си сред природата. Много от тях са високообразовани, имат достъп до съвременните информационни технологии, до субсидиите и еврофондовете и на тях може да се разчита за в бъдеще – те са перспективни млади хора, които биха съживили икономиката на селото, биха създали нови работни места, ако не бъдат разочаровани и принудени да напуснат селата.“ (2014: 59).

среда се натъкват на неочаквани трудности, които разбиват романтичната представа за селски живот. Привличащи и отблъскващи фактори парадоксално се смесват в нагласи от типа на „Искам да живея сред природата, но ми липсва културен живот“, „Искам да живея самодостатъчно, но това е прекалено много работа“ или „Искам да предприема свое дребно бизнес начинание на село, но това означава отново да се въвека в преследването на икономическия растеж, от който бягам“. След като властващото в обществото очарование от градския живот бива разобличено поне от гледна точка на такива преселници, те са склонни да се разочароват и от селския живот, щом поживеят достатъчно дълго в такава среда.

Защо целта не се изпълнява пълнокръвно в действителност? Какви по-задълбочени мотиви за миграция се очертават отвъд постоянно цитираните „за да съм по-близо до природата“ и „за да ми е спокойно“? Кои социални категории се впускат в такава миграция, какъв е социалният и икономическият им статус? Продължителна или краткотрайна е миграцията им? Какво решават да променят преселниците в начина си на живот? Как миграцията им се отразява върху случващата се промяна и в тяхната идентичност, и в идентичността на селото? Това са първите въпроси, които идват наум при прекия контакт с преселниците, които доведоха до поредица от цели и задачи, залегнали в основата на настоящата дисертация.

Цели и задачи

Изцяло споделям мнението, че миграцията с цел промяна в начина на живот засяга не само акта на преселване (как се случва, къде и защо), а също преживяванията след преселването (Benson, Osbaldiston 2014: 3). Поради това, основната цел на работата ми е да анализирам какви тенденции се наблюдават *преди*, но и *след* миграцията от градска към селска среда, както и какви общи фактори са налице в България, Словакия и Белгия и съответно какви са българските специфики.

За да се изпълнят поставените цели, си поставям ключови задачи:

1. Да осъществя теренно изследване на няколко преселнически проекта в Централна и Западна Европа, като събере данни, достатъчни за сравнение.

2. Да анализирам мотивите за преселение, привличащите и отблъскващите фактори за събеседници от България, Словакия и Белгия, както и производствените и потребителски избори, и изградените на база на тях идентичности.

3. Да разглеждам миграцията от градска в селска среда с цел промяна начина на живот от разнообразни гледни точки – екология, качество на живот, творчество, промяна в работното поприще и др.

4. Да покажа как се развива миграцията, да предложи модели за миграция.

Тъй като темата се намира на границата между различни клонове на науките за човека (социална психология, антропология на потреблението, антропология на околната среда, изследвания на миграцията и др.), се налага да навляза в различни теоретични полета, докато обсъждам ролята на идентичността и потреблението за миграцията с цел промяна начина на живот. Проблемът за миграцията от градска към селска среда е комплексен и сред измеренията му са психологическо, социо-икономическо, технологично, както и идеологическо.

Ще разгледам влиянието на миграцията върху преселниците и върху селската среда, т.е. социалните и икономически промени (най-вече в производството, работата и потреблението), настъпващи след преселването. За да подкрепя наблюденията и изводите, произтичащи от тях, в първа глава правя преглед на теориите, на чиято основа във втора и трета глава коментирам предпоставките и проблемите на преселниците в краткосрочен и дългосрочен план. Старанието ми е да съчетая „изключително личното изживяване на терена и на това да си едно цяло с изучаваните хора“ и „непредубеденото отразяване на теорията“ (Hastrup 1987: 99).

Методология

За да постигна заявените цели и да изпълня задачите, избрах да проведа теренна работа в квази-общности в и извън България. Наричам ги така, тъй като нито една от тях няма характеристиките на добре функционираща общност с конкретни правила, ценности, цели и задачи. Намеренията си осъществих в Желен, Словакия и Белгия през периода 2019 – 2021. Поради особеността на темата, представям селото не в класически, а в постмодерен образ. Тъй като лайфстайл миграцията е процес, а не еднократен акт, представям моментни снимки на глобална тенденция.

Продължителното си включено наблюдение съчетах с ангажирано изучаване на производствени и потребителски практики, благодарение на което съм в състояние по-задълбочено да схвана и оценя всичко, което наблюдавах (Carrithers 2005: 437).

Доброволствах, редовно посещавах събития с участието на преселници, предприемах разходки сама или в група, използвах, без да злоупотребявам гостоприемството на домакините ми и техни приятели и в трите страни.

През 2019 – 2021 г. иницирирах полуструктурирани и неструктурирани интервюта с 44-ма събеседници, с някои от които съм говорила много повече от веднъж. По време на интервютата се фокусирах върху впечатления, ключови събития, собствения си опит с мястото и личностите, лексиката. Стараех се да не оставам чужда на нито една от трите перспективи – на преселника, на местния човек и на изследователя. Тъй като не е възможно всички тези диалози, много от които са непринудени, да бъдат записани, мога само да посоча, че записаните интервюта в Желен са с продължителност 10 часа и 36 минути, в Зайежова – 14 часа и 46 минути, във Валонски Брабант – 12 часа и 39 минути. Най-късите са около половин час, а най-дългите – около два. Часовете в Желен са по-малко, но там незаписаните разговори са се случвали с години.

В интервютата и във включеното наблюдение проличават лайтмотиви, които надхвърлят националното равнище и на чиято основа съм структурирала втора глава:

~ предпоставки за миграция (инфраструктурата, трудовата дейност, потреблението, околната среда, отглеждането на деца, осъзнаването на нужда от промяна и търсенето на автентичност), всекидневието след преселването и отношенията между преселниците и селската среда (вж. 2.1);

~ животът на преселниците в селската среда – връзката с местните, с други преселници и с общността, от която преселникът идва (вж. 2.2);

~ представите на местните за селската среда и преселниците – поради ограничения в обема, тук разглеждам само желенския основен случай (вж. 2.3).

Важен изследователски метод е и изграждането на биографични истории на някои от респондентите (вж. трета глава). Споделям опита на Михаела Бенсън, чиято дисертация се базира на едногодишна теренна практика във френската област Лот (Benson 2016: 16 – 19). Проявявайки интерес към преместването на индивида още в началото на разговора, Бенсън не само разчупва леда, но и научава какво е важно за

събеседниците ѝ или по-точно какво искат да представят като важно. Узнава какво витае във въображението им относно селската среда, с какво я асоциират, как възприемат себе си като субект в историята. Като подхождам така, ми прави впечатление, че макар от моя гледна точка темата на диалозите ни да е лайфстайл миграция, от гледна точка на събеседника темите варират – например „бягство от Системата“, борба срещу статуквото, сбъждане на мечта. Проследявайки историите на преселници, и аз като Бенсън заключавам, че миграцията с цел промяна начина на живот е процес, а не еднократен акт.

Стратегиите за живот на преселниците, които проличават в представените биографични истории, са част от по-глобални тенденции. На пръв поглед става дума за уж лични избори, които обаче характеризират по-обща движения, несвързани със селото (например ню-ейдж, антиглобализъм, антиконсуматорство). В изборите личи присъщата за тези движения флуидност и спонтанност.

На база на дългогодишно събираните си впечатления, в дисертацията представям нюанси от живота на преселниците, които не се долавят на пръв поглед, а вероятно и при краткосрочна теренна работа. Точно като Бенсън, оценявам, че съм намерила и за себе си неподозирани измерения на тема, която погрешно приемах за добре известна ми още в началото на работата ми по дисертацията.

Давам си сметка, че собствените ми възраст, доходи, образование и начин на живот ме правят близка до преобладаваща част от преселниците. Вече в края на докторантския си път, оценявам, че поддържането на критична дистанция особено през първата година от теренната ми работа е било изпълнимо за мен предизвикателство. Нерядко ми се е случвало да приемам техни възгледи и потребителски нужди като очевидни не само за мен, но за всекиго. Природосообразният начин на живот, самоусъвършенстването, мобилността и автономията на индивида от обществото са споделени мои и техни ценности, от които произхожда сходният ни начин на живот.

Наличието на множество общи характеристики между мен и тях обаче възпрепятства установяването на така наложителната за всеки млад учен критична дистанция и засилва неразбирането между мен и местните. Събеседниците, особено в село Желен, което е централно за дисертацията ми, и до днес ме възприемат в позицията на „една от нас“ – точно каквато бях в началото на теренната си работа, макар

да се разграничих от това в последствие. В безбройните ни диалози те формулират твърденията си така, както подхожда за диалог с „един от нас“. За сравнение, местните желенци се отнасяха много по-резервирано, възприемайки ме като „една от ония“, т.е. близка на преселниците.

Изследваните от мен селски среди целенасочено са от различни типове. Възприемам гледната точка на Маркова (2003: 123), че типовете „представляват вариантите, които човекът избира за (организирано) съществуване в зависимост от даденостите на екологичната ниша и своите потребности. На тази база, селото може да бъде определено като зона, в чиито рамки човекът култивира и използва природата, предава натрупания социален опит и поддържа равновесие със заобикалящата го среда и обществото като цяло“. Даденостите на екологичната ниша и потребностите на респондентите ми в трите страни са различни, като в резултат равновесието със заобикалящата среда се постига от квази-общностите в трите страни по различни начини, т.е. налице са отличителни характеристики на тези квази-общности.

При представянето на трите терена ще се съсредоточа върху социалните профили, тъй като те обуславят избора ми на места. Целта ми не е да осигуря пълна характеристика, включваща история, географски особености и др., а да посоча само важните за изследването аспекти.

Желен е разпръснато село (Вж Прил. 1) в Западна Стара планина, на 8 км от град Своге. Състои се от десетина махали, най-отдалечените от които са почти обезлюдени, за разлика от по-близките до центъра. То предоставя трудна за живеене среда, която обаче остава предпочитана от 177 регистрирани като живущи там души (по данни от 2019 г.), като стотина от тях живеят и през зимата в Желен. Има и почти толкова т.нар. „виладжии“, които обитават селото през топлите месеци.

Типично за планинско село, налице е богатство от дървен материал и ливади за паша, но няма достатъчно земя за обработване и съответно през XXI век земеделието се изчерпва до отглеждане на градини у дома, а животновъдство почти липсва. Околната среда запазва своя див облик, а в повечето от махалите все още е налице традиционна архитектура, като тези две характеристики правят селото привлекателно за преселници с цел промяна начина на живот.

Желен е слабо урбанизирано и често посещавано от хора, дошли да видят как преселници от градска среда вече са се установили на село. Има магазин, зареден с основни продукти, чиито собственици са поставили и няколко маси за консумация на напитки и предлагани 2–3 вида аламинути. Има и читалище, което отваря врати спорадично, няколко пъти в седмицата. Няма училище, детска градина, нито здравна институция. Пътищата са асфалтирани само в централната част, а преобладаващо са черни. Селото остава „живо“, благодарение на хората, които поддържат имотите си там.

Такива са и множество преселници от градска в селска среда, които са на фокус в изследването ми. В резюме към своя разработка от 2015 г. Лидия Сазонова пише за „свкупност от еко-центрове⁵ в село Желен“, която е „сред най-старите, популярни и многобройни в страната“ и за „желенския модел“ на екообщност – съзнателно поддържана автономност на отделните живи места, съчетана с взаимна междусъседска подкрепа на доброволен принцип“ (2015: 24). И тогава, и сега обаче, не може да се говори за развита мрежа, нито за проекти, които имат концепция, стратегия и функционират гладко. Както ще изясня в настоящото изследване, през 2019–2021 (а и преди това) става дума по-скоро за лични начинания на индивиди, желаещи да променят коренно начина си на живот, повечето от които не съумяват да го поддържат целогодишно и дълготрайно.

През 2016 г. Атанаска Станчева защитава дисертация, в която част от теренното проучване е осъществено в Желен и други „живи места“⁶. Тя алармира за разминаване между действията на преселниците и заявените от тях идеи (не само в желенския екопроект, който посещава, но и като обобщение за България) (Станчева 2016: 378) и изказва наблюдение, че носители на екологичната култура, каквато и аз ще засегна в дисертацията си, са предимно градски хора (пак там). По това време вече следях

⁵ Визира места в селска среда, чиито обитатели живеят в хармония с природата, ориентирани са екологично и потребяват стоки и услуги умерено.

⁶ Изразът се използва и от Маркова 2014, която разказва за пътуването си с цел опознаване на преселнически екопроекти в България, както и от Г. Гаврилов, който прави през 2001 г. поредица интервюта „в рубриката „Има ли мегдан“ по БНР Хоризонт със зелени мигранти, които се опитват да създадат подобни живи места“ (2022, в печат).

общностния дух, който се заражда в селото, но се насочих към систематично записване на резултатите година по-късно.

Оттогава до 2020 г. често посещавах селото сама, а през 2020 г. въведох във вече разработения етноложки терен Десислава Пилева и Ивайло Марков, част от екипа на научния проект „Смело на село. Миграцията към селото – социокултурна адаптация, практики и предизвикателства“⁷, материалите от който предстои да бъдат публикувани през 2022 г. в брой 1 на списание „Българска етнология“, както и в сборника „Moving to the Village. Aspects of Contemporary Urban – Rural Migration in Bulgaria“ (Pileva, Markov and Periklieva 2022).

В Желен е налице силно изразен индивидуализъм – все по-хлабава социална спойка между преселниците и утвърдено липсваща спойка между тях и местните. Както у преселниците, така и у изследователя възниква уместният въпрос, възможно ли е въобще да се изгради общност там. За да отговоря на това, реших да разгледам друг еквивалент на общност, но понеже такъв не съществува в България, научните ми търсения ме доведоха до Словакия. Тук е мястото да отбележа, че приемам Желен за основния си терен, а словашкия и последвалия белгийски – като контролни, сравнителни терени. Включването на достатъчно обширен набор от места, които да излизат и извън рамките на България, се наложи, за да осъществя поставения като цел анализ.

От поне няколко десетилетия, общностите от преселници вече не се ограничават само до местни източници на информация за алтернативни начини на живот. Някои от преселниците в Желен имат опит с общности в чужбина или поне са запознати с функционирането на такива. Тъй като квази-общността в Желен е така крехка и дезорганизирана, нямаше да е подходящо да я сравнявам със стриктно организирано екоселище като известното „Финдхорн“ в Шотландия например, което се развива от 60 години. Ето защо се спрях на подобен на Желен недобре работещ пример, какъвто е екоселището „Зайежова“ в Словакия.

⁷ Финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН в Конкурс за фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2018 г. (№ КП-06-М 30/1, 13.12.2018 г.).

Екоселището Зайежова е не само деклариран, но и до известна степен осъществен опит да се създаде общност от преселници с алтернативен начин на живот. Там е налице по-стара (вече на четвърт век) целенасочена квази-общност, чиито цели обаче стават все по-разнострани, а индивидуализмът на действащите преселници от града – все по-отчетлив.

Това разпокъсано полупланинско село (Вж Прил. 2) се намира в централна Словакия, на 10 км от градчето Плешовце (*Pliešovce*). По данни на Моравчикова и Фюжешова (2018: 698), Зайежова има над 200 чифлика, всеки със самостоятелно име – Секир, Подсекир, Поломи, Честобрезие и др (*Sekier, Podsekier, Polomy, Častobrezie*). През 1994 г. в един такъв чифлик се заселват преселници от града, които впоследствие развиват едноименното екоселище, наричано още Зайежка (*Zajezka*). В селото са регистрирани около 150 местни. Има и 86 души, принадлежащи към „екологично осъзнатата общност“ (Moravčíková, Fűrjészová 2018: 699), а в сборника „Евротопия“ с данни за екоселища в Европа се казва, че те са 80 (Eurotopia 2014: 367). Както предстои да докажа, през 2019–2021 г. не би било точно да наричаме Зайежова екоселище. По-коректно е описанието „общност от помагачи си съседи“, дадено в сборника „Евротопия“ (2014: 367).

Научният ми интерес към алтернативен начин на живот в селска среда не се ограничи само до сходни държави като България и Словакия, а включи и типична западноевропейска държава, каквато е Белгия. Целта на теренната ми работа там беше да наблюдавам как преселници от града осъществяват така изтъкваната връзка с природа в урбанизирана селска среда и да установя какво изобщо ги кара да напуснат градската среда, в която са живели. Още докато търсех подходящ терен, знаех, че не желая да прибавя трета екообщност от добри съседи към наблюденията ми за предходните две в Желен и Зайежова. Интересуваше ме как се свързват с природата алтернативни преселници с добри финансови възможности, които са избрали да заживеят само до определена степен алтернативно в урбанизирано село.

Затова се спрях на **Валонски Брабант** – район в централна Белгия, известен както с живописната си природа и коневъдството, така и с едни от най-скъпите имоти в страната. Поради спецификата на Валонски Брабант, респондентите ми живеят в различни общини, където са налице градски център с типичен облик и разпокъсани

квартали с облик като на урбанизирани села, въпреки че гъстота на населението е със стойности, характерни за градска среда.

Изселването на някои групи от големите градове към предградия и близки до Брюксел села протича интензивно в Белгия от 80-те години на XX век. През 2021 г. средната гъстота на населението във Валонски Брабант е 373 души на кв. км.⁸ За сравнение, в началото на века тя е била по-малко от 50 души на кв. км (Antrop 2004: 22). Няколко от респондентите ми потвърждават твърдението на учения, че Белгия е гъстонаселена, но подчертават, че в тази част на Валонски Брабант, където са избрали да живеят, това не е така.

Сателитните квартали и/или селища със селски облик се намират край големи градове, с които комуникационните връзки са отлично развити. Преселниците нямат поставена цел да градят алтернативна общност, но бягството от града и търсенето на природа и духовност са налице у повечето от тях. Избрах да включа терен, сериозно различаващ се от останалите два, тъй като преселването от градска към селска среда с цел промяна начина на живот е феномен, протичащ повече от половин век в Европа и Америка много често точно под формата на преселване в урбанизирани села. Това е друг възможен път на развитие, който тепърва процъфтява у нас, а в Белгия можех да го наблюдавам, вече утвърден. Така мога да сравня и анализирам в по-широки рамки кои практики са работещи и кои проблеми се повтарят у преселниците, независимо от типа селска среда.

В Белгия живях в къщата на местна жена, преселила се от града през 90-те години на XX век в покрайнините на град Оверайзе. Кварталът ѝ, който изглежда точно като урбанизирано село, впечатлява с гъсти гори, полета, а също и живописно средно голямо езеро (Вж Прил. 3) Населението на община Оверайзе през 2020 г. е 25 497 души, а в началото на 90-те, когато К. (жена, 51, Оверайзе) се нанася, е 22665 души, т.е. няма съществена разлика.⁹ През първата половина на XX век тук е имало най-вече вили. През 80-те и 90-те цените все още не са толкова високи, а понеже районът е на 20 – 30 км от Брюксел, много хора се преселват там както по икономически причини, така и понеже са привлечени от по-спокойния живот – класическа ценност на средната класа

⁸ <http://citypopulation.de/en/belgium/cities/?admid=560>

⁹ http://citypopulation.de/en/belgium/places/vlaamsbrabant/23062__overijse

потребители. И тогава, и сега е в сила тенденцията родители с малки деца да се преселват тук. В околността преселниците преобладават и са на сходна възраст, между 50 и 60 години – точно хора, които са се преместили преди 20–30 години с наскоро родените си или предстоящи да се родят деца. Важно е да отбележа и че поради високите цени, в момента е почти непосилно за младежи да закупят имот тук.

Уавър – столицата на Валонски Брабант, където живее и работи в прохождаща екообщност друг мой ключов респондент М. (м., 28, Уавър) – има сходни характеристики. През 2021 г. в общината живеят 34 826 души, но извън централната градска част ландшафтът впечатлява със селския си облик (Вж Прил. 3). Докато обхождах обширната му периферия пешеходно при няколкото си срещи с М., ми направиха впечатление километрично дългите гори и полета, спорадично прекъсвани от табели за начало и край на град Уавър. Колкото повече продължавах да вървя, толкова повече табели с все едно и също име отминавах. В този смисъл, Уавър е обширна община, съставена от своеобразни малки населени места – скупчвания на къщи с дворове.

Както споменах, и в Уавър, и в Оверайзе гъстота на населението надхвърля тази, с която се характеризират селските райони. Местообитанията на ключовите ми респонденти обаче се намират сред ландшафт, който определям като „урбанизирано село“. Такова е и усещането, когато човек поживее там. Макар тенденцията да е толкова близки до Брюксел райони да стават негови предградия, „като пристигнеш тук, чувството е все едно си на село“, както казва друга от респондентките ми. „(Водим) градски живот, но не сме в града. Нещо като да вземем най-доброто от двата свята“ – обобщава трета респондентка и така синтезира един от мотивите ми да включа този регион в дисертацията си.

След времето, прекарано в описаните три терена, мога да заявя, че както в Западна Европа, така и в Централна, а също и в Източна, градско и селско са необратимо преплетени. Защо е толкова трудно човек, който е част от потребителското общество да загърби характерните практики и нагласи и да заживее на село алтернативно, „простичко“ и в хармония с околната среда и с хората – следващите 200 страници са посветени на този проблем.

I. Теоретична рамка за изследване на миграцията за промяна начина на живот

1.1. Теории за идентичност, автентичност и индивидуализъм

1.1.1. Идентичност

Терминът „идентичност“ е ключов за антропологията, социологията, културологията, психологията и други науки за човека, а също така се използва всекидневно в научнопопулярни дискурси. Във всички тези полета понятието присъства с разнообразни и не задължително припокриващи се значения и застава до други термини като „Аз“, „личност“, „индивид(уалност)“. То произхожда от латинското *idem* (същ, еднакъв) и описва, от една страна, характеристиките, уникални за даден индивид, а същевременно – еднаквост с някои други индивиди и респективно разграничаване от всички извън това. Идентичностите са в основата на въпроси като „Как се определя човек спрямо другите от социална, културна и биологическа гледна точка“ и „Кое кара човек да се чувства уникален и кое го приобщава към дадени социални групи и категории“ (Finke, Sökefeld 2018: 2). Хората възприемат качествата на Аз-а си като (относително) устойчиви във времето. Макар да подлежим на развитие и промяна, обикновено не поставяме под въпрос убеждението си, че човекът, който сме днес, е същият като вчера и утре. Известно е обаче, че съществуват и периоди на резки промени, които Ерик Ериксън (Erikson 1968) нарича „криза на идентичността“, при която човек спира да е сигурен, че е същият като вчера и утре. Някои характеристики носим с раждането си, но повечето са социално обусловени и изразявани. Т.е. идентичността се отнася както до възприемането на индивида за самия себе си, така и до социалните позиции, статуси и роли, които, от своя страна, са съпроводени от правила и очаквания за взаимодействие (за подробен анализ на темата вж. наложилите се като класически труд на Ричард Дженкинс от 1996 г. в осъвремененото четвърто издание от 2014 г.).

Вземайки предвид флуидността на идентичностите, Мануел Кастелс дава следната дефиниция: „процес на конструиране на значение на базата на някакъв културен атрибут или сроден набор от културни атрибути, който (които) получава(т) приоритет над другите източници на значение. За даден индивид или за колективното действащо лице е възможно да съществуват множество идентичности. Въпреки това подобен плурализъм е

източник на стрес и противоречие както в репрезентациите на Аза, така и в социалното действие“ (Кастелс 2006: 19).

Според него конструирането на идентичностите е социален процес – то използва „градивни материали от историята, географията, биологията, производствените и възпроизводствените институции, колективната памет и личните фантазии, апаратите на властта и религиозните откровения“ (пак там). Кастелс (2006: 20–21) разграничава три форми и произход на социалното изграждане на идентичността: (1) легитимираща идентичност – въведена от доминиращите институции, за да разширят и рационализират господството си спрямо социалните действащи лица; (2) идентичност на съпротивата – генерирана от действащите лица, намираща се в обезценена или маргинализирана позиция от господството; изграждат се защитни окопи на базата на принципи, различни от или противопоставени на тези на обществените институции. Този тип води до изграждане на комуни или общности; (3) проектна идентичност – когато на базата на наличните и достъпните за тях културни материали социалните действащи лица изграждат нова идентичност, предефинираща позицията им в обществото, и чрез това целят постигането на трансформация на цялата социална структура. Трите форми могат да прерастват една в друга – например проектната да стане легитимираща.

Още едно определение и типология на идентичностите предлага антроположката Евгения Кръстева-Благоева: „От една страна идентичността е съвкупност от критерии, определящи личността или група хора, свързани с чувство на единство, връзка, подобие, ценност и автономия, а, от друга, обозначава съзнанието за тях. (...) Дава израз на фундаменталните въпроси „Кой съм аз?“ и „Кои сме ние“? (...) Не обхваща всички възможни маркери, които дефинират индивида или групата. В процеса на самоопределение някои категории и признаци се оказват по-важни от останалите“ (Кръстева-Благоева 2008: 80). „Казвайки кои сме, ние искаме да подчертаем и какви сме, в какво вярваме и какво искаме“ – обобщава Благоева-Кръстева (2013: 87). В статията си тя коментира накратко и много от идентичностите и ролите, образуващи Аз-а – семейни, териториални, класови, религиозни, етнически и полови.

Ето и първата връзка между преселването от град към село и идентичността на преселниците. Кои от посочените идентичности и роли са най-ясно изразени в случая? Не би било учудващо да започна с териториалните – те отличават преселниците от

останалите хора в града, очертават ги като алтернативно действащи и в разрез със статуквото. Не толкова очаквана, но изключително ясна е изразеността на религиозни идентичности и роли, които: „тръгват от сферите на общуването и социализирането. Те са свързани с групирането на културата и нейните елементи – ценности, символи, митове и традиции, по правило кодирани в обичаи и ритуали. (...) Те проявяват тенденция да обединяват в общността на вярващите всички, които споделят определени символични кодове, ценностна система и традиционни вярвания и ритуали“ (Кръстева-Благоева 2013: 85). За разбирането на това твърдение е нужно да разширим асоциациите си с „религия“ (според тълковния речник – мироглед и поведение, основани върху вярата в божествени сили) и да се фокусираме по-общо върху „духовност“. Тълкувам духовността като религия без стриктни правила, вяра в по-висша сила, но без непрекословно подчинение според конкретни предписания. Разграничението е важно и има своето място в дисертацията, тъй като множество от респондентите ми определят себе си като духовни, но не религиозни.

През 1972–1976 г. френската социоложка Даниел Ервийо-Леже изследва млади хора от образованата градска средна класа, които се преселват в източните Пиринеи и южните Алпи да отглеждат овце и пчели. Те осъзнават опасностите за човечеството – замърсяване, войни, проблеми, свързани с неравномерния прираст на населението, хранителна и енергийна криза, икономически кризи и рецесии, и приемат алтернативния начин, по който са избрали да живеят, като инвестиция за оцеляване. Издигането им към по-здравословен, по-прост и по-естествен и следователно по-характерен за човека (според тях) начин на живот е вяра, че тези, които живеят в унисон с природата, се спасяват, избягват от опасностите на индустриалното общество и от предстоящото унищожение. Предполаганото духовно издигане, което обуславя идентичността на тази общност, се изразява в символно противопоставяне между общността и останалия свят, между ред и безредие, добро и лошо, чисто и нечисто (Hervieu-Léger, 2000: 76–79). Бих подчертала също и факта, че природата става свещена, става еманация на „по-висша сила“.

Що се отнася до обособяването на опозиции, ето какво пише по темата Пиер Бурдийо в знаковия си труд „Дистинкцията: социална критика на преценката на вкуса“¹⁰:

¹⁰ Възможни са различни преводи („Дистинкцията“ или „Различието“), но се придържам към решението на преводача, публикувал на български спорното заглавие – Бурдийо, П. 2001: Въведение към

„Мрежата от противопоставяния между високо (възвишено, извисено, чисто) и ниско (вulgарно, ниско, скромно), духовно и материално, фино (изискано, елегантно) и грубо (тежко, дебело, тъпо, брутално), леко (фино, оживено, остро, ловко) и тежко (бавно, дебело, тъпо, трудоемко, несръчно), свободно и принудително, широко и тясно или, в друго измерение, между уникално (рядко, различно, отличаващо се, специално, изключително, единствено, необикновено) и обичайно (обикновено, банално, ширпотреба, тривиално, рутинно), брилянтно (интелигентно) и скучно (неясно, сиво, посредствено) е матрицата на всички подразбиращи се неща, които биват приемани наготово, защото зад тях стои социалният ред“ (Bourdieu 468–470). Според френския социолог идентичностите по правило се градят на база опозиции, каквито са налични във всяко общество, разделено на класи – опозиции между доминирани и доминиращи, между отделни фракции, борещи се за доминация; воители и оратори във феодалното общество, бизнесмени и интелектуалци днес (пак там).

Кастелс очертава и друга, по-обща опозиция, разделяща съвременното общество. Според него за повечето индивиди и социални групи то е основано на системно противопоставяне между локалното и глобалното (Кастелс 2006: 23). Преди да се впусна в дискусия за измеренията на локалното и глобалното (вж. втора глава от дисертацията), следва да изясня още няколко термина, неизбежно свързани с тях: ще започна с „автентичност“, „индивидуализъм“ и „свободен избор“.

1.1.2. Автентичност

Сред най-сериозните търсения на съвременните индивиди, повлияни от културата на постмодерността, е *откриването на истинското си Аз*. Целенасочено използвам този клиширан и преекспониран израз – повсеместната му употреба налага да се запитаме какво стои зад него от антроположка и, свързано с това, от психологическа гледна точка.

Чрез автентичността социологът Антъни Гидънс обяснява константното преформулиране на идентичности. При актуализацията си Аз-ът балансира между възможности и рискове. След освобождаването от миналото се разкриват нови възможности за развитие, които човек може да поеме. Нишката на актуализацията е

‘Дистинкцията’, в: Стефанов, И./А. Янева (съст) 2001: Социологически модели на изкуството, София: 211-219.

свързана с автентичност – личното израстване зависи от преодоляването на емоционални блокажи и напрежения, възпрепятстващи ни да си дадем сметка кои сме наистина. Да действаме автентично значи не само да познаваме себе си, но и да различаваме истинския от лъжовния Аз. Да сме верни на себе си значи да се преоткриваме, това е активен процес на конструиране на Аз-а, който следва да е подчинен на освобождаване от зависимости и получаване на удовлетворение. Удовлетворението означава поощряване на чувството, че човек е добър и че си струва (Giddens 1991: 78-9).

Друг утвърден източник по темата за автентичността е сборникът „Автентичност в културата, Аз-а и обществото“. Съставителите му го определят като различаващ се от купищата философски и икономически книги с „автентичност“ в заглавията по това, че вместо да се обяснява какво значи „автентичност“, фокусът е как тя придобива значение (Vannini, Williams 2009: 13). Как се разграничава автентичното от неавтентичното, истинското от фалшивото, непрестореното от измамното – според тях за да се прецени дали този въпрос изобщо може да бъде отговорен, следва да се изясни какво е автентичност. Авторите цитират определения от Оксфордския речник: (1) в съгласие с фактите, истинен по същина и (2) такъв, какъвто представлява по произход или авторство, непресторен (без фалш). Те допълват: „оставаме с усещането, че автентичността се корени в творчеството и себеизразяването повече, отколкото в проявяването на конформизъм към социалните сили“ (Vannini, Williams 2009: 3) и свързват автентичността с ценностите авторефлексивност, преоткриване на Аз-а, оригиналност и загриженост за човечеството. Автентичността може да бъде открита в осъзнатите действия, които се разгръщат в трудни ситуации и по-специално в онези действия, които свидетелстват за стремежа на индивида да действа в съответствие с личните си ценности. Автентичността не е състояние, а процес на представяне; тя се отнася до набор от качества, които хората в определено време и пространство са приели за идеал или пример. Тъй като културата се променя – а с нея и вкусовете, убежденията, ценностите и действията, променят се и представите в какво се изразява автентичността (Vannini, Williams: 2009, 5).

Сборникът разглежда две измерения на автентичността: (1) личното ѝ изживяване – емоционално, познавателно, описателно и авторефлексивно; става дума за непрестанното преценяване дали човек е верен на себе си, дали действията и мислите му го карат да се чувства близо до своя идеален Аз; (2) социалното ѝ потребяване –

съображения, обвързани с нея, са основа за принадлежност към група, за формиране и поддържане на личности, групови идентичности и ценности. (Измеренията на автентичността в селска среда ще разгледам подробно във Втора глава.) Обобщено казано, автентичността се произвежда и утвърждава, когато ценностите, действията на индивида и външните условия са в хармония едно с друго.

В книгата „Търсене на автентичност в местата, културата и самия себе си: голямото бягство от града?“ социологът Ник Осбалдистън пише: да откриеш истинското си Аз е въпрос на решителност, оценяване на собствените си достойнства, обич, щастие и осъзнатост. Той прави препратка към авторите на книги за личностно развитие, в чийто ареал попада темата как да развием посочените пет аспекта (Osbaldiston 2012: 134). Според учения в широкия набор от „мисии“ за търсене на автентичност (към които спада централното за настоящото изследване преселване от град към село) се очертава концепцията за получилия сакрален статус Аз. Той смята, че индустрията за личностно развитие окуражава по различни начини хората да открият автентичния си Аз (Osbaldiston 2012: 137–140). „Гурутата на личностното развитие съветват да търсим автентичния Аз, като творим. Истинското се очертава чрез думи, образи, картинки, произведения на изкуството, чрез всичко, което може да се сътвори. Според други, за да съхрани своя автентичен Аз, човек трябва да живее в синхрон със собствените си ценности. Способността да се откъсваме от грижите на външния свят и да се вслушваме във „вътрешния си глас“ ни позволява да живеем в хармония с истинското си Аз. С други думи, човек трябва да се разграничи от социалните очаквания, за да установи кое е наистина автентично“ (Osbaldiston 2012: 141). Лайтмотив в книгата е, че прикрепянето на индивида към култури и среди, чиито ценности съвпадат с неговите/нейните, спомагат за поддържане на чувството за цялост и истинност на Аз-а (Osbaldiston 2012: 129) и че принадлежността е средство за постигане на автентичност на Аз-а (Osbaldiston 2012: 62).

1.1.3. Индивидуализъм и свободен избор

Кембриджкият академичен речник дефинира „индивидуализъм“ като „идеята, че всеки човек мисли и действа независимо вместо да зависи от другите“. Думата няма само положителна конотация и често окачествяването на някого като „индивидуалист“ носи отрицателно значение вероятно защото се е наложила като антоним на „загрижен за

другите“. Тъй като е в основата на изследването и е свързана с ценностите на преселниците, ще се задълбоча в анализа ѝ.

В книгата „Индивидуализация. Социални и политически последици от институционалния индивидуализъм“ Улрих Бек и Елизабет Бек-Гернсхайм обясняват понятието така: „в модерния живот на много нива индивидът се изправя пред предизвикателство: очаква се и трябва да води свой независим живот, извън остарелите връзки със семейство, племе, религия, произход и класа; трябва да прави това в рамките на новите насоки и правила, спускани от държавата, пазара на труда, бюрокрацията и други“ (Beck, Beck-Gernsheim 2001: 11). „Правните норми на държавата на благоденствието правят индивидите (не групите) получатели на изгоди, следователно подсилват правилото, че всеки трябва все повече и повече сам да организира живота си. (...) Днес дори Господ трябва да бъде избран. Повсеместното правило е, че за да оцелее в надпреварата, човек трябва да е деен, изобретателен и съобразителен, да развива собствени идеи, да е бърз и по-творчески настроен – не в определен случай, а постоянно. Индивидите стават действащи лица, строители, фокусници, управители на собствените си биографии и идентичности и на собствените си социални връзки и мрежи“ (Beck, Beck-Gernsheim 2001: 23). Гледайки оптимистично на настоящето, за разлика от много други съвременници, Бек пише за назряващия „алтруистичен индивидуализъм“: „Мисля, че живеем във високо морален свят – въпреки че поддръжниците на културния песимизъм твърдят друго. Това не е свят на неподвижни задължения и ценности. Всъщност е свят, който се опитва да комбинира индивидуализацията със задълженията към другите, дори на глобално ниво“ (Beck, Beck-Gernsheim 2001: 212).

В статия, обвързваща индивидуализма и преселването от едно към друго място с цел промяна начина на живот, социалната антроположка Мари Корпела също се позовава на Бек и Бек-Гернсхайм: „Индивидуализират се проблеми и рискове, коренящи се в обществото: когато нещата се объркат, виновен е индивидът“ (Beck and Beck-Gernsheim 2001: 24, вж също Bauman 2017: 87). И Бауман, и Бек твърдят, че индивидите са оставени сами да се справят с разнообразни несигурности, опасности и двусмислици, произвеждани от съвременните общества и глобалния ред. Преселниците попадат в уязвима ситуация: свободни са да се справят доколкото добре могат с рисковете от своя избор на начин на живот. Наличието на рискове е показателно за дилемата, посочена от

Бауман: повече свобода се равнява на по-малко сигурност, и индивидите постоянно се борят с решението на това уравнение (Korpella 2014: 35). Корпела подчертава, че индивидуализмът означава свобода, но да бъдеш сам по себе си е и рисковано. Тя дава пример с преселници, които конструират себе си като независими и невлияещи се от мнението на околните. Някои от тях целенасочено „изпадат“ извън системите за социално подпомагане и здравеопазване. Отначало може и да смятат, че не биха се възползвали от тези системи, но обстоятелствата се менят и може да се стигне до проблемни ситуации. „Индивидите не са напълно свободни действащи лица и свободата не е непременно път към успеха. (...) Въпреки че преселниците прегръщат мита за свободата, тази свобода в крайна сметка може да ги доведе до задънена улица“ (Korpela 2014: 37). Оказва се, че макар индивидите да са свободни сами да ръководят живота си, има ограничения доколко да се разпрострат в свободата си, а отвъд тази линия ги очаква обвинението, че са егоистични хедонисти.

Позовавайки се на наблюденията и изводите на Корпела, ето някои факти, свързани с индивидуализма и възприятието за свобода на преселниците от град към село.

~ Преселниците често възприемат себе си като активно действащи лица, които са подобрили живота си, благодарение на собствен, незададен от друго избор; взели са съдбата си в ръце, избягвайки незадоволителните обстоятелства, и не очакват другите индивиди (или обществата) да вземат решения вместо тях, т.е. някоя институция или овластен индивид да действа за тяхно благо вместо те самите (Korpela 2014: 27).

~ Вълнува ги мисията „да откриеш себе си“ и вярват, че това не става просто така, а истинският Аз трябва да се търси, развива и изразява; приветстват тези процеси у себе си и околните;

~ Един аспект е намирането на истинския Аз, а друг (неразривно свързан с това) – обособяването на нов Аз – преселването осигурява повече свобода за предефиниране на Аз-а и за това да станеш друг, какъвто си поискаш.

~ Индивидуализмът се проявява и в убеждението им, че всеки сам е отговорен за създаването на интересен и значим живот.

~ Повечето от тях ценят способността човек да „загърби“ всичко, да пуска и напуска.

~ Чувстват се свободни да правят каквото поискат и да изглеждат както поискат и са благодарни, че са избягали от своите общества, които са ги ограничавали и са потискали осъществяването на автентичните цели на Аз-а. Корпела смята, че тази свобода е на тяхно разположение в приемащата среда, тъй като са аутсайдери и са в гранично пространство – не са изцяло вътре в приемащата общност, не са обвързани с местните социални норми (Korpela 2014: 41).

~ Често преселниците твърдят, че благодарение на миграцията са избягали от глупав, безсмислен и потискащ индивидуалните ценности и нужди начин на живот. Парадоксът е, че именно благодарение на него те разполагат (обикновено) с достатъчно средства, ноу-хау за подобна възможност и базови социални/предприемачески умения, за да оцелеят в новата среда. Казано с други думи, не всеки индивид, произхождащ от всяка култура, би могъл да предприеме преселване от град към село и да загърби културното, социалното и икономическото си статукво. Преселниците все пак се вписват в структурите и системите, макар привидно да изглеждат отписани от тях. Действията им са ограничени от полови, класови, национални и други принадлежности.

От статията на Корпела става ясно, че теориите, свързани с индивидуализма и свободата, са в състояние да обяснят някои аспекти от преселването. Антроположката обаче подчертава, че те не са достатъчни и че не бива да приемаме преселването като символ най-вече и основно на индивидуализъм.

След като зададох теоретична рамка за идентичностите, автентичността и индивидуализма, посредством която да тълкувам нагласите и действията на преселниците от град към село, в 1.1.3. ще обвържа двете понятия с потребителските практики. Как в ерата на индивидуализъм и търсене на себе си преселниците решават какво да консумират и от какво да се откажат? Как да се тълкува потребителското поведение през призмата на идентичностите и ценностите?

1.2. Теории за потребление

Потреблението е понятие, което се използва в популярните наративи с преобладаващо негативна конотация и се възприема от широката общественост като един от най-устойчивите демони, наложени от съвременната западна култура. С подобно наблюдение антроположката Мери Дъглас и икономистът Барън Ишърууд въвеждат

читателя в ключовото си изследване за потреблението „Светът на стоките“ (първо издание – 1979 г., тук е цитирано допълнено издание от 2002 г.): „Потреблението е остро критикувано и определяно като алчност, глупост и липса на чувствителност. Всеки месец нова книга въстава срещу вулгарното лице на прекомерното потребление“ (Douglas, Isherwood 2002: vii). Двамата автори изясняват подробно и аргументирано както от икономическа, така и от антроположка гледна точка защо потреблението е нужно на обществата и го дефинират като *система от символи, която използваме, без да си даваме сметка за това*.

Икономическата гледна точка е обвързана с индивидуализма и свободата: потреблението не е принудителен акт, потребителят прави свободен избор, може да действа ирационално, суеверно, традиционалистки или да експериментира. Основното за икономистите е, че индивидът упражнява свободен избор, свободен в рамките на неговите ценности и приоритети, като се подразбира, че въпросните ценности и приоритети все пак са продукт на социални конвенции.

Антроположката гледна точка се съсредоточава върху потреблението като „арената, на която културата се сражава и оформя. В пазарската кошница на домакинята някои неща са за дома, други са за бащата, трети са за децата, четвърти са за да се угоди на гостите. Кого кани тя къщи, кои части от къщата са отворени за посетителите, колко често, какво им предлага за слушане, хапване, пиене и какви са темите на разговор – тези избори изразяват и произвеждат култура“ (Douglas, Isherwood 2002: 37). Следователно стоките са видимата част на културата. През призмата на антропологията авторите доказват, че материалистичният подход към консумацията не е достатъчен, за да бъде тя анализирана и разбрана. „Стоките трябва да се разглеждат като среда, не толкова като обекти на желание, колкото като нишките на воала, под който се крият социалните отношения“ (Douglas, Isherwood 2002: 152).

Според двамата учени потреблението е средство за изразяване и свързване на Аз-а¹¹. Хората пазаруват: (1) за да обезпечат материално благоденствие; (2) за да обезпечат психологическо благоденствие; (3) за показност. Първите две причини се отнасят до

¹¹ Различните наративи за потреблението представят и дефинират упражняващия го субект различно – например като избирател, коминукатор, изследовател, търсач на идентичност, хедонист, човек на изкуството, жертва, въстаник, активист, гражданин (вж. Gabriel and Lang: 1995).

индивида, останалите – до обществото. Потреблението се обуславя от нуждата да се свързваме с други хора, като стоките са посредници за изпълнението на тази цел – например купуваме цветя за рождения ден на обичан човек или черна рокля, когато отиваме на погребение (Douglas, Isherwood 2002: vii, viii). „Чрез потреблението човек казва нещо за себе си, за семейството си, за мястото си, (град/село/на почивка/у дома). Тези „изказвания“ са показателни за вселената му – утвърдителна или предизвикателна, може би конкурентна, но не непременно такава“ (Douglas, Isherwood 2002: 45).

Тъй като човекът е социално същество, няма как да обясним търсенето на стоки, като гледаме само физическите характеристики на стоките. Човекът се нуждае от стоки, за да общува с околните и да осмисли случващото се около него, следователно потребителските дейности са социални дейности.

Важно е да отбележа, че според авторите потреблението е средство за задоволяване не само на нуждата от общуване и значимост, но и на други нужди – например нуждата от контрол. „Защо хората искат каквото искат? Всичко е свързано с контрола. (...) Съществува комплексен и основен набор от неща, които човек иска, за да контролира други хора (и за да избегне контрола над себе си)“ (Douglas, Isherwood 2002: xxvi).

Обобщаващо е твърдението, че потреблението е система за обмяна и контрол на информация (Douglas, Isherwood 2002: 82). Като финал на представянето на теорията на двамата учени, ето цитиран от тях пример, който е показателен и за смяната в начина на живот на преселниците от град към село; пример за смяната на потребителски практики при смяната на нагласи и ценности. „Лайнъл Робинс показва как промените във вкуса сериозно повлияват икономиката. Представете си остров, чието население си пада по лукса. Те ценят високо стоките за танцуване и пеене, които ползват във веселбите. В следващия момент идва проповедник и ги убеждава да преминат към покаяние, молитви и пост. Цената на лозовите насаждения ще се срина, всички ресурси, които са били отделяни за празнуване, сега ще се отделят за строеж на църкви и строителите на масивни сгради ще се котират добре. (...) Забележителности от всякакъв вид ще бъдат променени, всичко ще символизира удоволствието от опростения начин на живот“ (Douglas, Isherwood 2002: xiii). Точно това се наблюдава и в домовете на преселниците и в начина, по който те оформят околната си среда. Удоволствието от „опростения начин на живот“

се символизира например от пестенето на ресурси като вода, електричество, горива; от потребяването на стоки „втора употреба“ и рециклирането им под различни форми (например ползването на пластмасови туби за опазване на растенията в градините от студ и вятър); от съзнателното въздържание от помпозни празненства и пътешествия; от хранителен режим, изключващ преяждане и злоупотреба с вредни за здравето, но модерни храни като бургери. Същевременно финансовите и времевите ресурси на преселниците се насочват към строеж и обзавеждане на домове, където би могъл да се води „опростеният начин на живот“ (домове от естествени материали, енергоспестяващи домове, закупуване на имоти в местности с много зеленина и ниски нива на шум) и към дейности като отглеждане на градини, разходки сред природата, ръчна изработка на различни изделия, други форми на творчество.

Поне два от обсъдените дотук лайтмотиви на потреблението се очертават и в теориите на антрополога Даниел Милър. В книгата си „Консумация и последствията от нея“ той засяга темата защо потреблението се възприема от широкото общество като бич и сериозен проблем – чрез критиката на потреблението човек се утвърждава като добър и морален. В по-религиозните епохи това е прераствало в аскетизъм, а днес ни мотивира да въставаме срещу потреблението, което не можем да контролираме дори на личностно ниво. Без да изключва възможността потребителската култура да действа отчуждаващо, той дава пример с покупката на вентилатор. На пръв поглед тя изглежда просто като търговски акт – един човек дава парите на друг, за да си купи от него вентилатор. Но ако този вентилатор се купува, за да се подобри дома – например като коледна придобивка, която ще е потребна и ще създава комфорт за обитателите и гостите следващото лято – вече става дума за акт на изразяване на загриженост, за социална връзка, за чувство за семейна грижа.

„Потребителската култура е именно култура“ – заявява Милър, противопоставяйки се на преобладаващите аргументи, че става дума за загуба на култура, тъй като се заличава автентичността, присъща за отминали епохи.¹² Всъщност потребителската

¹² Тази тема е странична за настоящия текст, но значима за предмета и методите на антропологията. Милър алармира, че е проблемно и погрешно да ограничаваме изследванията си допреди утвърждаването на потребителската култура. Не бива да я смятаме за по-низша в сравнение с племенните или селски общества, които, за разлика от нея, са достойни за антрополошко проучване. Забележката е важна и предвид изложените в настоящата разработка възгледи за автентичността, която не е замряла във времето и не бива да се конструира от антроположките изследвания като такава. Както

култура е автентична, а освен това не е задължително да бъде индивидуалистична, материалистично ориентирана, състезателна или непременно капиталистическа. В изясняването на терминологичния апарат той обръща внимание и на термина „потребителско общество“ – общество, чиито ключови ценности се изразяват във все по-голяма степен чрез стоките; общество, в което хората виждат, разпознават и разбират тези ценности основно чрез стоките. Става дума за „обектификация – ценностите ни се отразяват в начина, по който е организирано всичко наоколо“ (точно както пишат и Дъглас и Ъшъруд в примера с промяната на ценностите, водеща до промяна на начина на живот).

Потребителските практики на преселниците могат да бъдат разгледани през призмата на поне две от теориите на Милър за пазаруването.

Теория на жертвоприношението. Подбираме повечето покупки не просто от нужда и по задължение, а за да изразим предаността си към онези, за които наистина сме загрижени. В дъното на всичко това по този начин извличаме и дори се опитваме да произведем обич към самите себе си – да се докажем като добри, достатъчни, годни за обичта на другия. При жертвоприношението нещо се унищожава в името на засвидетелстването на уважение и обич.

Почти всички от респондентите ми са загрижени за природата и изразяват предаността си към нея, потребявайки осъзнато стоки и услуги, които са им наистина необходими или които изобщо не ѝ вредят. В поведението им личи и нуждата да се докажат като „добри“ към заобикалящата ги среда и „достатъчни, годни за обичта на другия“ – друг преселник с цел промяна начина на живот, който споделя сходни ценности.

Теория за моралните съображения

По отношение на магазинчетата и супермаркетите: според Милър макар в анкети и фокус-групи повечето хора да подкрепят единодушно магазинчетата и да са на мнение,

твърди и Даниел Милър, *потребителската култура е автентична* и следва да се разглежда като такава.

Ето и мнение от българска страна: „Според т.нар. инструментална теория на Малиновски културата е система, чиято основна функция и цел е задоволяването на човешките потребности. В този смисъл консумацията е неразривно свързана с културата, тя се явява неин продукт и инструмент. Макар че на пръв поглед задоволява най-вече биологичните нужди, всъщност тя произтича от културата и се осъществява по културен път“ (Кръстева-Благоева 2013: 10).

че те трябва да просъществуват, всъщност пазаруват в големите вериги и не са особено доволни от магазинчетата. Милър обяснява това с конформизъм – не би прозвучало добре, достойно и престижно човек да каже, че симпатизира на големите вериги.

Респондентите ми от екоселището „Зайежова“ не се вписват в това твърдение, както и преобладаваща част от респондентите в Желен. То обаче важи до голяма степен за тези във Валонски Брабант – те пазаруват най-често в големи вериги, като все пак се ориентират към био щандовете там.

Това е във връзка с друг аспект, който засяга Милър – **моралните съображения по отношение на био храната**: покупките на такива стоки свидетелстват за загриженост на индивида както за собственото здраве (предвид химикалите и хормоните в останалите предлагани стоки), така и за благоденствието на планетата. Според Милър все пак първото, себичното, натежава, но е замаскирано чрез второто. Причината е в близостта, понятността, топлотата на това да се грижиш за собственото здраве и за здравето на близките, в сравнение с отдалечеността, непонятността на това какво ще се случи с планетата. Поведението на осведомителите ми и в трите страни потвърждава изводите му.

По отношение на етичното пазаруване, ученият наблюдава същото. В разговори белгийските ми събеседници споменават, че етичното пазаруване е важно за тях и че подбират покупките си по този признак, докато на практика това не се случва.

След изясняването на понятието „потребление“, за анализите в дисертацията се налага да обвържа термина с обсъдените вече идентичност и индивидуализъм, за да покажа ролята на консумацията за формулирането на начин на живот (лайфстайл). Утвърден анализ по темата се съдържа в книгата на социолога Антъни Гидънс от 1991 г. „Модерност и самоидентичност“. На с. 81 авторът пише за: „повече или по-малко равнопоставен набор от практики, които индивидът изпълнява не само защото тези практики удовлетворяват дадени нужди, а и защото материализират определен наратив за самоидентичността (...) Начините на живот всъщност са рутинни практики (...) но следваните рутины са рефлексивно отворени за промяна предвид подвижната природа на самоидентичността“. На следващата страница той подчертава, че начинът на живот се влияе от напрежение в групите и ролеви модели, както и от социоикономически последици, т.е. поне до известна степен се задава от социалната среда – семейството,

образователната система, участието в общността, работата. Още в началото на книгата той изчиства едно потенциално недоразумение – да се смята, че „начин на живот“ (lifestyle) се отнася само за по-заможните групи и класи. Макар това да е донякъде вярно, „начин на живот“ се отнася и до решенията и действията, резултиращи от остра материална липса (Giddens 1991: 5–6).

Гидънс отдава важност на ежедневните режими и ги намира ключови за самоидентичността, тъй като те свързват навици с аспекти от визуалната репрезентация на индивида. Очевиден пример за връзката между консумация и идентичност е хранителният режим на индивида. „Хранителните режими са ритуали сами по себе си, но те се отразяват и върху формата на тялото и посочват нещо за средата на индивида, както и какъв Аз-образ е развил той/тя“ (Giddens 1991: 62). Друг пример е какви аксесоари, свързани с външния вид, използва човек. Облеклото е средство за себеизразяване, но също се отнася до прикриване/откриване на аспекти от биографията. (Giddens 1991: 62–3). В облеклото и аксесоарите на преселниците например почти винаги се забелязват ръчно изработени части, които подчертават биографията на човек, оценяващ автентичността на ръчно изработения продукт за сметка на безличността на фабрично произведения. Също така, в един природосъобразен хранителен режим, какъвто поне до определена степен спазват много от преселниците, личи Аз-образът на човек, който възприема тялото си като част от средата и се старее да го поддържа в хармония с нея.

В преглед на историята на потреблението и теориите, свързани с него, социологът Стенли Блу основателно подчертава, че никоя дискусия за потреблението от гледна точка на социалните науки не би била пълнокръвна, ако се игнорира изследването на Бурдийо от началото на 80-те години, публикувано в книгата „Дистинкцията“. Според Блу този труд на френския социолог не е за потреблението само по себе си, а за това как вкусовете служат като механизъм за поддържане и възпроизвеждане на класовите различия, както и за борба срещу тези различия. Бурдийо твърди, че хората развиват практическо и полусъзнателно усещане за своите предпочитания (Blue 2017: 270). Блу подчертава, че е спорно дали десетилетия по-късно връзката между социоикономическите и културните неравенства следва да се тълкува по подобен начин. Макар да е изминало толкова време обаче, Бурдийо е изключително точен в наблюденията си за предпочитанията на някои индивиди към живота в селска среда и тези наблюдения се потвърждават в Желен,

Зайежова и Валонски Брабант. „Да вземем за пример новия култ към природата, който вилите (...) извикват на преден план (...). Усвояването на природата – притежанието на имение или стара селска господарска къща не е само въпрос на пари, човек трябва и да усвои притежанието си, да усвои бутилирането на вино, описвано като дълбока комуникация с напитката (...), да усвои тайните на риболова, да развие градинарски умения (...), да усвои живеенето като (...) селски джентълмен, безразличен към полета на времето и вкоренен във вечните неща. (...) На карта е заложено качеството на човека, което се обуславя от това дали е способен да усвои дадено нещо. (...) Обектите, притежаващи най-голяма сила да отличат човека от останалите, са тези, които (...) изискват най-много време и капацитет за усвояването си“ (Bourdieu 1973: 280–1).

В книгата си „Потребителска култура и постмодернизъм“ социологът Майк Федърстоун се позовава на „Дистинкцията“. От перспективата на работата на Бурдийо, Федърстоун развива концепция за начина на живот, който може да бъде най-добре разбран във връзка с хабитуса¹³ на новата, разрастваща се дребна буржоазия. Тя е в основата на производството и разпространението на образи и информация относно потребителската култура и разширява и легитимира собствените си предпочитания и начин на живот“ (Featherstone 2007: 82). „Вместо да възприемат без рефлексия даден начин на живот – просто по традиция или по навик, новите герои на потребителската култура превръщат начина на живот в проект и изразяват своята индивидуалност и усещане за стил чрез комплекси от вещи, дрехи, практики, изживявания, външен вид, предпочитания за тялото; проектират всичко това в едно общо цяло, наречено „начин на живот“. Модерният индивид, част от консуматорската култура, си дава сметка, че комуникира не само чрез дрехите си, но и чрез дома, обзавеждането, декорациите, автомобила, и че чрез тях ще се разчита и определя наличието или отсъствието му на вкус“ (Featherstone 2007: 84).

¹³ Въведеният от Бурдийо термин „хабитус“ изразява съвкупността от свързани с класата несъзнателни предпочитания (за изкуство, храна, почивки, хобита и т.н.) и физически характеристики на индивида (размера и формата на тялото, позата, походката, жестовете, как се яде и пие, реч, интонация, мимики и жестове), които са неизбежно обусловени от произхода му и в които произходът проличава.

Федърстоун е сред учените, които подчертават, че потребяването не е просто акт на удоволствие, изразяване и задоволяване на импулс – въпреки че така го представят рекламите. То въвлеча потребителите в пресмятания, сравнения и проучвания, т.е. включва знания. Става дума за знания не само кое е изгодно и кое къде да се открие, а и (особено в новата средна класа) кое откъде и как е произлязло¹⁴. Потреблението е „част от веригите на взаимозависимост, от мрежите, свързващи хората по света, що се отнася до производство, потребление и натрупване на рискове (...) Ако въобще съществува назряваща глобална култура, потребителската култура, трябва да се разглежда като централен аспект“ (Featherstone 2007: 18).

От книгата на Федърстоун може да се изведат поне две описателни и базови черти на потребителската култура.

~ Важност на преобразяването – медиите бълват безкраен материал на тема преобразяване на живот, интериор, връзки, идентичности, тела; на преобразяването се гледа през призмата на личностно израстване, на промяна към по-добро (Featherstone 2007: 21). Преселниците от град в село често не си дават сметка, че са силно повлияни от това.

~ Неограничаване до наличните ресурси – кредитите са леснодостъпни и на тях не се гледа критично, за сметка на това аскетизмът и самоконтролът не си пасват добре с потребяването (Featherstone 2007: 22). Ето защо някои преселници, които искат да подчертаят осъзнатостта си и да се разграничат от потребителското общество, си налагат аскетизъм и голям контрол върху потреблението.

1.2.1. Антиконсуматорски практики

Според Уард и Шоув е безспорно, че мнозинството от гражданите в западните общества са подтиквани към постоянно и нарастващо потребление, като част от непрекъснат процес на формиране на идентичности. Дватама учени обаче отбелязват, че

¹⁴ Когато потребяват нещо, много потребители все още не се замислят за неговия произход. В социалните науки терминът е комодифициране/стокизиране – абстрактно възприемане на произхода на стоките, които потребяваме; не правим връзка между произхода на стоката и самата стока. Не си даваме сметка за контекста извън потреблението – от коя страна идва стоката, какво е струвало на работниците, за да я произведат, при какви условия е възможно производството ѝ.

идентичността може да се изразява и чрез дисциплиниран аскетизъм, при който се отхвърля лъскавата материална култура (дават за пример гръндж културата като опозиционна), или чрез споделяне на зелени ценности и отговорности (Warde, Shove, 1998: 6).

Федърстоун също се съгласява: „Стана ясно, че потребителското общество има своите предели: то е рисково общество, което не само натрупва блага, но и „горчивини“ – глобалното затопляне, луда крава, генетично модифицирана храна, нови вируси и бактерии, резистентни на антибиотици“ (Featherstone 2007: 16).

В увода към брой, посветен на антиконсуматорските нагласи, социологът Стефан Завестоски дефинира антиконсуматорското съзнание като „съпротивление, антипатия, дори възмущение или отричане на потребяването“ (Zavestoski 2002: 121). В статията си в същия брой на научно списание за психология и маркетинг той споделя наблюдението си, че много от опростяващите начина си на живот хора го правят вследствие на усещане за личностна или семейна криза, след дългогодишно излагане на стрес, изтощение и липса на щастие, или понеже са разочаровани от безмилостното преследване на богатство с цел да се потребяват определени материални блага, за да се създаде определен Аз-образ. Според Завестоски изследванията по темата наблягат върху самочувствието, но пропускат полезното действие и автентичността като ключови елементи от Аз-а. В създаването и поддръжката на здравословен Аз, ние търсим одобрението на себе си и останалите, иска ни се да почувстваме, че контролираме живота и околната си среда и че сме верни на себе си (Zavestoski 2002: 154-155).

В статия за ползите от това човек да има по-малко притежания, немски учени с интереси във връзката между потребление и устойчиво развитие, представят два потребителски подхода към антиконсуматорството – доброволно опростяване и съвместна консумация (Hüttel et al. 2020: 2). Доброволното опростяване означава минимизиране на нивата на материално потребление, като същевременно се развиват нематериални източници на удовлетворение и благосъстояние.¹⁵ Според

¹⁵ Такива идеали не са характерни само за края на XX и началото на XXI век. Може да ги срещнем и в посланията на: Ралф Уолдо Емерсън – в есето „Природа“ (1836) той възхвалява избягването в гората, където е „вечната младост“ и „егоизмът се загубва“; Хенри Дейвид Торо – в „Уолдън или Живот в гората“ (1854 г.) авторът разказва за преживелиците си, след като се оттегля да живее в колиба на езерото Уолдън, която сам е построил; Георг Зимел, който в края

широкоприетото виждане, ключови за доброволните опростители са материалното опростяване, твърдостта на Аз-а (спрямо мнението на други хора), загрижеността за опазването на околната среда и стремежът към личностно развитие. Те са в центъра и на миогледа на респондентите ми. Съвместната консумация, от своя страна, се изразява в практики като заемане, даване под наем и пазаруване на стоки „втора ръка“, каквито също са често срещани сред респондентите ми. Практически става дума за потребление, но все пак то е в умерени граници (а не свръх) и невинаги включва притежание на вещите.

Авторите на статията смятат, че в основата и на двата типа антиконсуматорски практики стоят определени ценности на индивида, свързани с увеличаване на важноcтта му (например фокус върху интересите и търсенията на индивида) и морално издигане (например загриженост за благосъстоянието на останалите и на околната среда). От съществено значение е и нуждата от знания и информиран избор. Когато тя е по-висока, потребителите са по-склонни към авторефлексия и към доброволно вземане на антиконсуматорски решения (от една страна, защото си дават сметка до какви положителни ефекти водят те) и е по-малко вероятно да приемат отказването от блага като понасяне на загуба.

Потребителските практики на индивидите, загрижени за етични проблеми като унищожаването на природата и справедливостта в търговията на световно равнище, са известни като „етично потребление“ и по-общо – осъзнато потребление. Важно решение за такива хора е дали да потребяват внимателно, ориентирайки се към по-етични варианти, или да се насочат към доброволното опростяване, при което нивата на потребление спадат значително (Shaw, Newholm 2002: 168–171).

Внимателното етично потребление може да се изразява в намиране на ефективни за околната среда технически решения, които намаляват потреблението на енергия и материали – например в автомобили, пестящи гориво, свръхэффективни хладилници¹⁶,

на XIX век е търсил усамотение със семейството си из швейцарските Алпи, за да може да пише на спокойствие; ученията на Махатма Ганди и Христос.

¹⁶ В TedTalk лекция „100 Solutions to Reverse Global Warming“ за глобалното затопляне (https://www.ted.com/talks/chad_frischmann_100_solutions_to_reverse_global_warming) Чад Фришман дава 100 решения за глобалното затопляне и обсъжда по-подробно най-значимите от тях. На първо място е ограничаване на охлаждането във всякаква форма, последвано от: ветрогенератори, по-малко хранителни отпадъци, хранителен режим, богат на растителни

естествени средства, които да заменят вредните химикали); байкотиране (*buycott*) – отказ от използване на стоки и услуги на дадена компания или дори страна, чиито етични стандарти за производство и потребление са съмнителни; промяна на хранителния режим; потребление на стоки и услуги от местни производители; упражняване на живот с нулев отпадък – смисълът на това движение не е да спрем въобще да генерираме отпадък, а да го правим отговорно и спазвайки няколко принципа – отказване на ненужното потребление, ограничаване на нужното потребление, повторно използване, рециклиране, компостиране (за подробно обсъждане на темата вж. Димитрова 2019).

Според Лайър и Мунси етичните потребители имат и съображения относно това как обществото гледа на тях, следователно правят „правилните“ неща, следват поведение, което е забележимо в околния свят (Lyer, Muncy 2009: 166) – например участието в каузи за опазване на околната среда. Това ги кара да се чувстват добре и им дава чувство за постижение и удовлетворение. Тук е налице разлика с доброволните опростители, които не са толкова загрижени дали нагласите им съвпадат с обществените. Като цяло те не зависят толкова много от мнението на околните. Естествено, не е изключено индивиди и групи да съвместяват и двете. Двамата автори обобщават, че някои хора намаляват потреблението си, понеже искат да се борят срещу решението на глобален проблем (Ние-перспектива), а други – за да се борят със стреса и напрежението, което потребителското общество налага върху животите им (Аз-перспектива). Същото се потвърждава и от наблюденията ми върху преселниците за промяна в начина на живот.

Независимо дали гледат преобладаващо от Аз-, или от Ние-перспектива, онези, които ограничават потреблението си, се сблъскват с проблема как да въведат желаните практики в ежедневието си. Социоложката Джанет Лоренцен обсъжда това в статия за „позеленяването“ и свързаните с него промени в начина на живот. „Налице са многопластови и вероятно противоречиви приоритети – например семейни ангажименти, съображения относно здравето и/или недостигащи финанси. Начините на живот „изплуват“ сред предварително налични условия и могат да са в конфликт с тези

продукти, опазване на тропическите гори, образование на момичетата, семейно планиране, ферми за слънчева енергия, слънчеви панели на покривите, регенеративно земеделие, залесяване.

условия – например етичното потребление да е в разрез с представите на дадена култура за това да бъдеш грижовна майка“ (Lorenzen 2012: 107). Лоренцен пише за изграждането на бриколаж¹⁷ – въвеждането на по-зелен начин на живот става, като материали и практики от стария начин на живот се преразгледат в нова светлина и се комбинират с нови материали и практики, така че да формират иновативен за индивида „шаблон“. Процесът се състои от ползване на стари стоки и практики плюс обсъждане на нови стоки и практики, като двете се „слепват“ чрез всеобхващащ наратив (Lorenzen 2012: 96).

На база проведените от нея интервюта, социоложката представя доста изчерпателен списък с практики на хората, избрали да живеят по-природосъобразно: купуват по-малко и опитват да удължат живота на наличното; рециклират (кенове, пластмаса, стъкло, вестници, непотребна поща); използват платнени торби и CFL или LED крушки за осветление; не използват различните видове кухненски хартии; поддържат относително ниска температура на помещенията през зимата – 18-19 градуса; къпят се бързо и държат на икономична степен бойлерите си или ползват такива, които загряват вода на момента; използват сода за хляб вместо комерсиалните еко препарати; рядко или никога използват климатик и сушилня (вместо това простират на сушилки или простори); пускат пералня само когато е пълна; пускат миялна машина (ако въобще имат такава) само когато е пълна; отглеждат сами храна; готвят от нула, а не полуфабрикати; купуват/отглеждат/продават органични плодове и зеленчуци; не консумират червено месо или са вегетарианци/вегани; купуват рециклирана тоалетна хартия и кърпички; ползват ограничители за струята на водата на мивката; събират дъждовна вода; използват повторно мръсната вода; карат колела до работа, възползват се от споделено пътуване; пазаруват в магазини за употребявани вещи и даряват стоки там; в допълнение, някои се свързват към възобновяеми енергийни източници, инсталират слънчеви панели на покривите си, използват геотермална енергия за затопляне и охлаждане на домовете си и имат хибриден автомобил. Също така доброволните опростители съзнателно разделят нуждите от желанията си, така че да ограничат потреблението си, но не и да се лишават.

¹⁷ (От фр. *bricolage*) Термин във визуалните изкуства и музиката, обозначаващ конструкцията или създаването на творба от разнообразен обхват от предмети, които по някакъв начин са на разположение. В случая се конструира (а може просто да се „поправя“) не творба, а начин на живот.

Например приеят за нужда използването на телефон – за да се свързват с близките си, и на лаптоп – за работа (Lorenzen 2012: 103). Те може дори да намират за негативно трупането на вещи, защото многото вещи им се струват като още нещо, за което ще трябва да полагат грижи, тоест то ще отнема от времето им и ще ги отдалечава от истински важните неща, а може и да вреди по един или друг начин на околната среда (то или самото му закупуване, респективно производство). Купищата вещи се смятат за буквална физическа пречка пред постигането на удовлетворение (Lorenzen 2012: 109), поради което доброволните опростители са верни са на максимата „По-малкото е повече“ (Schor 1998: 138). Както ще покажа във втора и трета глава, изброените практики са широко разпространени сред респондентите ми, особено в България и Словакия.

Представата, че хората, избрали да живеят по-просто, страдат от липси, е едно от погрешните схващания на широкото общество, които Дудейн Елгин разглежда в статията си в монографията „Околната среда в антропологията“ (Elgin 2006: 459-460). Той подчертава още, че:

~ Не става дума за бедняшки живот – бедността не е доброволна и кара човек да се чувства слаб и безпомощен, за разлика от доброволното опростяване, което е точно обратното.

~ Не става дума за оттегляне от икономическия прогрес, а за мисия да се отсеят уместните, ефективни и невреждащи технологии, които да ни водят към прогрес.

~ Отдалечената селска среда не е мястото, където могат да бъдат открити най-много доброволни опростители – всъщност повечето от тях са в градовете и предградията. Движението призовава „направи най-доброто, което можеш, на мястото, където си“.

~ Не бива да говорим и за отричане на красотата (нито на сложността генерално – б.м., П.Д.) – опростяването е дори стимулиращо от гледна точка на естетиката, тъй като освобождава нещата от изкуствено привнесена тежест.

Сред представителите на антиконсуматорските практики своето място заемат и тези, които избират да живеят „извън мрежата“ или непотребителите (off-griders, non-users). Става дума за хора, решили да не се възползват от дадена технология или стока, поради разнообразни причини – липса на интерес; убеждение, че така ще имат определена полза; социални или индивидуални специфики; контракултурни убеждения;

липса на знания и умения – например велосипедисти, които отказват да шофират автомобил, или хора, които не гледат телевизия/не използват Фейсбук (Vannini, Taggart 2014: 197). Според авторите „мрежата“ е нарицателно за комплекса от инфраструктури, който свързва домовете на хората – не само снабдителните с електричество, вода, интернет и т.н., но и тези за изхвърляне на твърди и течни отпадъци. Бих добавила, че в „мрежата“ освен инфраструктурите следва да се добавят и правилата, които индивидите се задължават да спазват, бидейки част от тези инфраструктури – един нематериален, но изключително въздействащ върху потребителите и непотребителите аспект. Проблемът с „мрежата“ е, че тя е извън контрола и дори представите на хората, включени в нея. Непотребителите искат да се разграничат точно от това (Vannini, Taggart 2014: 198). Не е задължително (и по-често не се случва) да го направят изцяло, вместо това просто доброволно се лишават от дадени услуги.

1.2.2. Дауншифтинг

Според социолога Амитай Ециони (Etzioni 1998: 622) дауншифтингът (в буквален превод – преминаване на по-ниска предавка) е умерена форма на доброволно опростяване на начина на живот. Тя се практикува от икономически задоволени и осигурени хора, които могат да си позволят потребителски блага (често определяни като лукс), но доброволно се отказват от това, като същевременно запазват своя сравнително богат и потребителски-ориентиран начин на живот. Той дава пример с онези, които могат да си позволят скъпи облекла и аксесоари, но се обличат с тениски и дънки и шофират стари коли (Etzioni 1998: 622). Аз бих дала пример с преселниците в селска среда, които запазват високите си доходи, упражнявайки от разстояние градските си професии, но променят начина си на живот, като съзнателно избират да работят по-малко часове, да не използват компютри в свободното си време и други варианти на опростяване.

Невена Димова предлага друго, по-генерално определение: „бавно живеене, просто живеене, дауншифтинг – *slow movement, simple living, downshifting* – все изрази, окачествяващи съвременното социално движение на хора, които отказват да участват в капиталистическата надпревара и отхвърлят ценностите, произхождащи от нея (като повече работа за повече материални придобивки)“ (Димова 2014: 274).

За първа монография по темата се смята книга на име „Дауншифтинг: преоткриване на успеха на по-бавни обороти“, написана през 1991 г. от американската журналистка Ейми Залцман. Тя се фокусира върху кариерата и избора, направен от някои индивиди по отношение на организациите, от които са част (Saltzman 1991), и определя 4 типа дауншифтьри, един от които е „бегълци от градовете“ – професионалисти, които са се преместили от големи и стресиращи градски части към по-малки градчета, позволяващи по-балансиран живот.

Друг ключов изследовател на дауншифтинга е икономистът Жулиет Шор. И в двете си книги (Schor 1991 и 1998) тя изтъква, че основна пречка пред дауншифтинга е потребителската култура, която поощрява цикъла „работа – харчене“ и лесното купуване на стоки и услуги, включително на кредит.

Въз основа на цитираните утвърдени трудове относно дауншифтинга, се очертават два вида дауншифтинг: кариерен и потребителски.

В своя дисертационен труд, посветен на кариерния дауншифтинг, психоложката Филомена Тан (2000: 22) посочва, че става дума за дестабилизация на чувството за социална идентичност и значимост. Дауншифтингът се изразява в „придвижване отвъд социално приемливите модели за успех, в борба за предефиниране на нечия идентичност встрани от доскоро добре развитата кариерна идентичност (...) вътрешните убеждения и фантазии относно работата са също пречка пред кариерния дауншифтинг – фантазията, че „мога да постигна всичко“, успех едновременно в личния и професионалния живот, без да се плати прекалено висока цена (...) пречка са и страховете, че човек ще бъде морално осъждан и смятан за луд, понеже се е отказал от успешна кариера, на каквато другите биха завидели“ (Тан 2000: 24). Тук личи сериозното разграничаване от ценността „автентичност“ – преди индивидът да предприеме стъпката както за кариерен, така и за потребителски дауншифтинг, той/тя се страхува да изрази чрез действие истинската си нагласа и да признае, че не е удовлетворен от това, от което обществото вярва, че би трябвало да е удовлетворен. След това обаче потенциален резултат е придвижването извън псевдо Аз към един по-утвърден автентичен Аз. Дауншифтьрите са по-заинтересовани от работа и начин на живот, които ги вдъхновяват и които намират в унисон със своите ценности, следователно те се насочват и към такива работни занимания, а не към най-доходоносните и най-модерни. Така например, след като

мигрира с цел промяна начина на живот, бившата помощник-счетоводителка става пермакултурен¹⁸ градинар (вж. историята на Б. от Желен в трета глава) или бившата собственичка на магазин за модни дамски дрехи вече се прехранва с плетене и приготвяне на алтернативни лечебни средства и сладкиши (В., ж., 34, Зайежова).

В подобни концептуални промени личат още резултати от дауншифтинга – понижаване нивата на напрежението и стреса, повече самоконтрол, независимост и гъвкавост в живота на индивида, откриване на по-значима според индивида длъжност, повече свободно време, по-функционално съчетаване на професионалния и личния живот, изграждане на нова и по-здравомислеща и аргументирана визия що е успех според Аз-а, а не според обществото (Тан 1999: 25). Тук се обсъжда основно кариерния дауншифтинг, но косвено се засяга и потребителският. Когато човек съзнателно и доброволно реши да консумира по-малко вещи и услуги, разходите му спадат и съответно би могъл да си позволи да работи по-малко. Много от преселниците от град към село смятат, че животът на село ще доведе до занижени нива на потребление и съответно занижени нужди за печелене на пари. Това убеждение обаче невинаги се оказва вярно на практика, както предстои да покажа във втора глава.

На фона на всички тези предимства, какви са най-сериозните пречки пред дауншифтинга? Тан ги обобщава с думата „загуба“ – загуба на финансова сигурност, статус, цел, идентичност, принадлежност към общност, приемане от обществото, и посочва, че преди да променят своята работа и кариера много от респондентите ѝ са изживели криза, синдром на професионалното изчерпване (по-известен като бърнаут/burnout), физическо и емоционално изтощение, дори депресия (Тан 2000: 25).

Важна характеристика на дауншифтинга е, че той изисква *промяна в начина на живот* и че не е задължително тя да бъде пълна и необратима – някои го практикуват на определени периоди (например П. от Зайежова работи през зимата във Финландия, за да не се налага да се работи през останалите сезони в Словакия) или частично (К. от

¹⁸ Даяна Лийф Крисчън (2016: 169) определя пермакултурата като: „набор от техники и принципи за проектиране на устойчиви човешки поселения с растения, животни и сгради – и особено взаимовръзките между тях. Пермакултурата се води от етични принципи като грижа за Земята, грижа за хората и споделяне на излишъка“.

Зайежова избирателно поема редакторски задачи на хонорар). Това става възможно с промяната в традиционната концепция за кариерата като продължаваща и вечно изкачваща се пътека.

Налице са и технологични промени с фокус върху повечето работа – един от резултатите от това, че електричество, интернет и технологични устройства са на разположение на съвременния градски западен (и не само западен) човек по 24 часа 7 дни в седмицата, е повече време, прекарвано в изпълнение на работни ангажименти. Работният ритъм може напълно да се разграничи от естествения ритъм на деня и нощта и сезоните, а вечната му цел е времево оптимизиране и бърза работна скорост. Също така е налице непрекъснатото присъствие „на линия“, в готовност за отговори на всякакви въпроси онлайн и/или по телефона (за подробен анализ на връзката между технологиите и концентрацията вж. Еял 2021). Съвременното западно общество издига в култ бързането¹⁹ и заетостта – заетият човек се смята за допринасящ, развиващ се, ефективен (макар това да не е непременно вярно), съответно наличието на много свободно време се смята за загуба на време. Вместо да се работи, за да се живее, живее се, за да се работи – хората се идентифицират най-вече с работата си, например с конкретно корпоративно „племе“ или конкретна позиция, в по-крайни случаи допускат тя да вземе превес над другите сфери от живота им (Тан 2000: 19). Технологиите обаче имат и свойството да дават свобода, ако се използват разумно – така например поради доброто покритие на мобилен интернет вече е възможно някои професии да се изпълняват ежедневно от отдалечени места или да се пътува постоянно по нови места, като работните задължения се извършват от разстояние. Точно на това разчитат множество от респондентите ми.

Друга дисертация разглежда дауншифърските нагласи и практики в домовете на хора с малки деца, т.е. дауншифтинга от потребителската му страна. Авторката Уенди Стоун обяснява термина така: феномен, при който хората в съвременния западен свят донякъде или изцяло доброволно намаляват доходите и потреблението си, за да повишат качеството си на живот. Чрез своите действия те повдигат темата за свободното време и работните часове. Обикновено процесът включва по-малко време, отделено за платена

¹⁹ Като опозиция и противник на бързането и вечната заетост, социалното движение дауншифтинг е във връзка с други „бавни“ движения – например за бавна храна (*slow food*). Бавният начин на живот е реакцията на част от обществото срещу глобализацията, непрестанното ускорение във всички сфери на живота в Западния свят, напрежението.

работа, и повече – за лични интереси (макар че може да става дума и за смяна на работата с по-смислена според индивида, често на цената на по-ниско заплащане) (Stone 2010: 18).

Според нея общото между дауншифърите е желанието за повече самостоятелен контрол върху живота на човека, предпочитание на времето пред парите и фундаментална важност на връзките – с членовете на семейството, с общността, с околната среда; тези три аспекта правят живота смислен (Stone 2010: i). По отношение на ценностите, водещи са автентичността, личната свобода и духовното израстване. Всичко това е от ключово значение и за преселниците от градска в селска среда.

Авторката подчертава, че дауншифърите са разнообразни типажки – не непременно хора от средната класа на средна възраст, може да става дума за младежи или хора над 30 години, със или без деца, да живеят в главни градове или в по-малки населени места, но те имат поне една обща черта – наличието на повече от средния човешки и културен (не задължително финансов) капитал.

Много от респондентите на Стоун, както и моите собствени, споделят, че промените в посока дауншифтинг са довели до отсяване на приятелския кръг и нови запознанства (вж. втора глава, 2.2.2 и 2.2.3). В тази връзка е важно да се отбележи и че дауншифърите гледат на себе си като на нормални, но и високопоставени членове на обществото – такива, които са избрали равновесието и не са обладани само от материалното; хора, които живеят осъзнато. От тяхна гледна точка, лудите са онези, които се изцеждат във вечната надпревара за по-висок стандарт (Stone 2010: 36-37).

Дауншифтингът може да бъде разгледан и през призмата на философията – прави го например философът Нийл Леви, който разсъждава какво е значимото в живота от гледна точка на дауншифърите, защо те преследват значение вместо богатство и дори жертват парите си заради това. „Работейки на престижна длъжност и натрупвайки богатство, те може да постигат високи резултати, но все пак чувстват, че в живота им липсва определен необходим смисъл. (...) Животът има смисъл, когато е насочен към цели, които надскочат ограниченията на индивидуалното. (...) Дауншифърите променят живота си, като се заемат с полезни не само за себе си дейности“ (Levy 2005: 177-8) Научни дейности, изкуство, дейности, свързани със семейството и общността, политически активизъм, философия, спорт, религия – все неща, които „надскочат“ индивида. „Смисълът от тях е в самата дейност, а не в постижението“ – подчертава Леви

(Levy 2005: 180). Точно такива творчески и социални дейности наблюдавах във всекидневието на респондентите ми и в трите държави.

И все пак дауншифтингът не гарантира по-щастлив, по-малко напрегнат и по-изпълнен със смисъл живот. Какви са обикновено резултатите от дауншифтинга?

От гледна точка на намаленото време, в което се работи, резултатите са повече неформална, доброволна работа и грижа, както и промени в начина, по който се изразходва времето – за домакински задължения, потребление на медийни продукти, излизане, пътувания, социални контакти както с близки и приятели, така и в различни групи/организации. Не е задължително обаче по-краткото работно време да доведе до гарантирано удовлетворение, тъй като се губи икономически и символен капитал и може да се стигне до криза в идентичността (Buhl 2015: 14).

От гледна точка на намаленото потребление – повече фокус върху преживяванията и дейностите, а не върху вещите, което би могло да резултира в повече удовлетворение, а също и в спестяване на средства. (Lindsey et al. 2020: 9).

1.3. Теории за движение на населението от градска към селска среда

Според историка Бела Томка, автор на „Социална история на Европа от XX век“, пример за миграция може да бъде както един човек или семейство, които се преместват в града, така и цели маси, бягащи от домовете си във военно време. Неговата дефиниция обхваща всичко това: постоянна или полу-постоянна промяна в местоживеенето, която е на такова разстояние, че мигрантите вече не могат да посещават предишното си работно място. Ученият разграничава 4 критерия, по които може да се класифицира миграцията: (1) географски – вътрешна и международна миграция; (2) времеви – миграция за постоянно или за определен период; (3) социален – мигрантите могат да са от различни класи, професии, образование, пол; (4) мотивационен – доброволна и принудителна миграция (Томка 2013: 33-4). Според тази класификация разглежданите от мен лайфстайл миграции могат да бъдат определени като вътрешни, доброволни, временни и типични за средната класа.

Налице са и 6 фактора, обвързани с миграцията: (1) отблъскващи фактори (*push factors*) – типични са висока безработица, липса на демокрация, ниски доходи, трудно социално израстване, неблагоприятни условия за живот според критериите на индивида; (2) привличащи фактори (*pull factors*) – точката на преселване привлича например с висок стандарт (не задължително само финансов) на живот, добро отношение към преселници, изгоден трудов пазар; (3) улесняващи или затрудняващи миграцията фактори – отдалеченост от началната точка, достъп до транспорт, достъп до информация за новата дестинация, наличие на познати там; (4) индивидуални характеристики на преселника – например възраст, пол, занимание, образование, инициативност; (5) социални – например бюрократични регулации и забрани, културен обмен между двете точки на преселване (някои учени причисляват тези фактори към привличащите или отблъскващите); (6) демографски – най-очевидните: преселването води до намаляване на население, а заселването – до натрупване на население (Томка 2013: 41).

В края на тази част от изложението ще разгледам подробно теориите за миграция от град към село с цел промяна начина на живот. Преди това обаче следва да въведе няколко термина, обвързани с нея.

1.3.1. Урбанизация и контраурбанизация

Урбанизацията – продължителният процес на нарастване на броя, ролята и големината на градовете; концентрацията на население в градовете – се отразява не само върху градските селища и начина на живот, но и върху обществените ценности. Седемдесетте и осемдесетте години на XX век се смятат за епоха на урбанизацията в Европа, а последните десетилетия на същия век – за епоха на постиндустриалните градове. Процесът не протича само „напред и нагоре“ и са налице противоречащи си тенденции, водещи до застои и дори обрати в урбанизацията: субурбанизация²⁰, дисурбанизация²¹ и контраурбанизация (още наричана деурбанизация). Важно е също, че

²⁰ Субурбанизация – „децентрализация в рамките на градския регион“ (Champion 2001: 145); ето и българска трактовка на термина – „заселване на села в крайградски територии непосредствено до границата на града (очаква се следващ устройствен план да ги включи в границите на града)“ (Славова 2015).

²¹ Дисурбанизация – децентрализация отвъд градския район (Champion 2001: 145). Бела Томка използва този термин, но той не е преобладаващо разпространен. Редно е тук да спомена и термина „периурбанизация“, като подчертавам, че дискусия дали двата термина са еквивалентни е извън обхвата на дисертацията – „заселване на села в крайградски територии на разстояние от строителната граница на

функционирането на градовете и другите селища се повлиява от факта, че те не съществуват сами за себе си, а са част от гигантски мрежи (Томка 2013: 312).

В началото на XX век в Европа само Обединеното кралство може да се приеме за урбанизирано (64% от населението е в града). Германия, Холандия и Белгия са били наполовина урбанизирани, ако се вземат предвид агломерациите. Франция, Италия, Дания, Австрия и Унгария – на една трета. Останалите страни – под 25%, като България е едва 9% (Томка 2013: 313). По-късно, между 1950 и 1980 г. населението на София нараства от 0,6 до 1,2 милиона души (Томка 2013: 315).²²

Когато се обсъжда урбанизацията, възниква и въпросът при какви обстоятелства градовете могат да се свиват вместо да нарастват. Стивън Плат определя 5 причини, всички обвързани с промяната.

~ Икономически промени – глобалното обединяване на финансови и телекомуникационни пазари и пазари на труда, заедно с деиндустриализацията, нарастващата индивидуализация, трудовата мобилност и функционалната специализация на регионите допринасят за свиването на градовете в Европа (Platt 2004: 2).

~ Демографски промени – намаляване в нивата на раждаемост, застаряване на населението (Platt 2004: 3).

~ Социални промени – промените в начина на живот също повлияват и са повлияни от свиването на градовете. В някои части от Европа се наблюдава сериозно повишаване на стандарта на живот, в резултат на което се променят начинът на живот и изискванията за пространството. Налице е нарастване в закупуването на вили, диференциация на пространството, повече работа от вкъщи, повече лично пространство за децата. Тези

града, дори в съседна община или област, които са отделени от града с природни територии и действащият устройствен план не предвижда бъдещо застрояване, включително далекоперспективно развитие, което би свързало селото с града физически. Не се очаква следващ устройствен план да включи селото в административна или строителна граница на града“ (Симеонова 2019).

Урбанистите Симеонова, Кьосев и Найденов коментират няколко сходни термина така:

„Преселванията в села в зоните на влияние на големите градове, условно разделени в две групи: субурбанизация и периурбанизация са доста близки по своята същност и отпечатък, който оставят върху селата-дестинации. При тях се наблюдава силна икономическа зависимост от близкия град, липса на развитие на селско стопанство, строителство предимно на жилища, търговски обекти, а в някои случаи и офиси – последното е характерно за градската среда“ (Симеонова и колектив 2020: 947).

²² Сред ключовите причини е колективизацията, при която приоритет е работната сила да се влее в индустрията и в резултат селата се обезлюдяват (за подробен преглед вж. Янчева 2015).

промени поставят под напрежение пазара на недвижими имоти и цените се покачват (Platt 2004: 3). Такъв е случаят в Зайежова и Валонски Брабант, а по-слабо изразен – и в Желен.

~ Политически промени – въвеждането или липсата на политики и правителствени инициативи също е от значение – данъци, регулации, планиране. Смяната на режим е важен фактор, както показват примерите с постсоциалистическите трансформации в Източна Европа (Platt 2004: 5), а в моето изследване – случаят с екоселището Зайежова.

~ Промени в околната среда – например климатични промени, промени в селската среда, влошаване в естетиката на ландшафта (Platt 2004: 6). Влошаването се изтъква от преобладаваща част от респондентите ми и в трите страни.

Наблюденията ми потвърждават, че урбанизацията, контраурбанизацията и селската среда са неразривно свързани. Урбанистът Уестлънд и колектив алармират, че малко от властващата обичайна представа за „градско“ и „селско“ се потвърждава в съвременната реалност. Двете се приемат за опозиции, но не са. Стереотип е, че градската култура е модерна, динамична и иновативна, но застрашаваща, докато селската е традиционна и статична, но по-сигурна (Westlund et al. 2014: 142). Вместо да смятаме двете за противоположности и да им прилагаме различни методи за управление и анализ, следва да ги разглеждаме като система, в която те са възли. В тази система селското е загубило своята предишна роля на първоначално преобладаващо, а впоследствие равнопоставено спрямо градското. Днес селското поне до известна степен зависи от тенденциите в града и от тамошните предпочитания. Развитието му само по себе си става само в изключителни случаи, а много по-често е свързано с миграция на хора от града или с предпочитанията им към селски продукти и услуги – например селски туризъм (Westlund et al. 2014: 143). В тази връзка, учените дават интересно и точно определение за миграция: „обусловено от предпочитанията и нуждите на индивида движение от място, където има недостиг, към място с излишък“ (Westlund et al. 2014: 144). Както ще докажа в следващата част, точно такъв е случаят с хората, решили да се преместят от град към село.

Защо селската среда е загубила своята преобладаваща, а по-късно дори равнопоставена роля спрямо града? Причините се коренят в историческото развитие на производствените и потребителски практики. Уестлънд го обяснява с конкретен пример – преди 170 години 90% от населението на Швеция е живеело в селска среда, понеже е

трябвало да произвежда собствената си храна. Излишъкът от произведеното е можел да нахрани една десета от населението, не повече. Причината спира да е релевантна, когато човешката и животинска сила се заменят от употребата на двигатели, изкопаеми горива и изкуствени торове (Westlund et al. 2014: 146–147).

С това обаче градската среда печели предимство пред селската. Концентрацията на множество производители и потребители в определени точки в пространството има безспорни икономически предимства – пестят се време и транспортни разходи (например индивидуалното придвижване се замества от придвижване на групи, което изисква по-малко място за всеки пътник и прави пътуването по-евтино). Освен това, колкото повече действащи лица (индивиди и организации) са налице в определен периметър, толкова по-голям е потенциалът за специализирано търсене и предлагане в специализирани пазарни сегменти, както и шансът търсенията на работодатели и работници да съвпаднат – което на свой ред повишава продуктивността и заплащането (Westlund et al. 2014 145).

Как по-точно влияе урбанизацията върху промените в облика на селската среда? В своя утвърдена статия географът и теоретик на ландшафта Марк Антроп разглежда този проблем. Ученият отбелязва, че при над 80-процентови нива на урбанизация в повечето европейски страни, селската среда се обезлюдява и осмислянето, оценяването и планировката ѝ се осъществяват главно от граждани; бъдещото развитие е подчинено на градските нужди (Antrop 2004: 9). Това личи особено във Валонски Брабант и до определена степен – в Желен и Зайежова.

В съвременността урбанизацията не се отнася само до нарастване на градовете, но повлиява и селската среда, например чрез изграждане на нови комуникационни инфраструктури и обособяване на индустриална или жилищна земя (Antrop 2004: 10). Също така Антроп подчертава, че разликата между селска и градска среда не се изчерпва само с броя на населението и със структурата, а и с различната концентрация на дейности, хора и култури на едно място (Antrop 2004: 11). Според него градският начин на живот постепенно се разпростира и в малките и отдалечени села; навлезлите в селата граждани променят традиционния начин на живот (Antrop 2004: 15).

В статията се говори за функционални градски региони – цялости, в които градовете и селските пространства между тях функционират свързано; такива цялости не

се измерват само със застроените пространства, а и с простора между тях (Antrop 2004: 16). Тази теория ми помага да си обясня ландшафта и разпределението между природа и застроени населени места в Уавър и Оверайзе.

В статията се очертават и няколко модела на промяна на селския ландшафт (Antrop 2004: 16–20).

~ Селската среда в сянката на големите градове – намира се между различни по големина градове, но запазва селския си облик; не се урбанизира бързо и се цени точно защото ѝ липсва градски облик. Примерът му с Брюксел се потвърждава и от наблюденията ми за белгийската столица и Валонски Брабант. Като неколkokратно отebлязах, в близост до града има места, които визуално са типично селски. Такива са по облик, но не и по функция. Например след целенасочено търсене на типично селски ландшафт, граждани се заселват в стара ферма, след което изникват ресторанти и кафенета, привличащи посетители (знак за урбанизация).

~ Урбанизирани села – транспортът е ключов тук, до такива села от много време има транспорт (например железопътен), те се оказват спирка на път за близкия голям град и в резултат процъфтяват. Кръстовищата на големи пътища привличат население и разрастване. Примери за това са селищата Ла Юлп и Ватерло във Валонски Брабант, които се намират на различни пътища към Брюксел.

~ Села „в нищото“, край които се построява/ремонтира път – улесняването на достъпа като фактор за урбанизация – доскоро времето там е било спряло, а изведнъж „избухват“ и урбанизацията ги застига. Често това се случва във връзка с развитие на туризма. Примери за това излизат извън обсега на настоящата дисертация, но това се наблюдава в някои махали на Желен, където подобряването на пътя (дори да не е асфалтиране) „води“ след себе си и нови заселници.

Системният поглед на Антроп личи в начина, по който обобщава урбанизацията: „Урбанизацията е комплекс от функционални промени, последвани от промени във формата и връзките между елементите. Настъпва както в градските региони, така и в селска среда. Става дума за вълна от промени в начина на живот, която се разпространява най-вече при повишаване на достъпността до места, предлагащи нови възможности. Селска среда, повлияна от урбанизацията, се превръща в многофункционално и усилено използвано място, което е част от по-мощна градска мрежа. Традиционният облик на

ландшафта, заедно с екологическите и културни ценности (...) постепенно загубват идентичността си. Регионалните различия на ландшафта намаляват, появяват се нови отличителни черти във връзка с употребата на земята от граждани“ (Antrop 2004: 23).

Антроп смята, че урбанизация, субурбанизация и контраурбанизация не са различни процеси, а фази от урбанизацията. Той определя 4 фази: (1) урбанизация – концентрация на населението в градския център чрез миграция от покрайнините; (2) субурбанизация – градът все още нараства, но не толкова централната част, колкото покрайнините; (3) контраурбанизация (според него е синоним с дисурбанизация) – намаляване на градското население както в центъра, така и в покрайнините; (4) реурбанизация²³ – завръщане на население първо към центъра, а после и към градските покрайнини (Antrop 2004: 13-14). Споменава и цикличния модел на изброените процеси, защитаван например от географа Тони Чемпиън (Champion 2001), но не е убеден негов привърженик.

Чемпиън намира за нездрав стремежа на много анализатори да периодизират процесите по десетилетия: например урбанизацията е характерна за 50-те на XX век, субурбанизацията се засилва през 60-те, а 70-те са десетилетието на контраурбанизацията. Географът пише, че според официални американски статистики три-четвърти от населението на по-развития свят са урбанизирани. За сравнение, през 70-те такива са били две-трети, през 50-те – малко над половината, а към 2030 г. се очаква да са пет-шести (Champion 2001: 144).

В своя критически преглед на контраурбанизацията Бела Томка също коментира случилото се през 70-те и 80-те на XX век. Той пише, че преди процесът да се разпростре, всъщност се е забавил и дори замръзнал през 80-те (Томка 2013: 323). Следователно не бива и в съвременността да се главозамайваме с твърдения, че такъв процес набира нови сили и ще преобърне статуквото на урбанизацията.

Остава отворен и въпросът какво точно е контраурбанизация. Томка очертава две форми. При най-радикалната, нарастващ брой жители избират да се преместят в селска среда или в малки градчета, където начинът на живот се различава от този в града и предградията. Би могло обаче да става дума и за просто алтернативна форма на субурбанизация – например в някои случаи малко, независимо селище може да се окаже

²³ Според Platt 2004: 2, реурбанизация и джентрификация са синоними.

по-близо до центъра на града, отколкото някое предградие на същия град. Следователно контраурбанизацията може да е просто „преливане“ на населението отвъд административните граници на града, което води до занижаване броя на жителите според статистиката, но всъщност свидетелства за разширяване на града (Томка 2013: 321). Според Томка мотивите за който и да е вид контраурбанизация – т.е. преместване в по-малко населено място, се коренят в социалните и екологическите проблеми на големите градове – отчуждаване, слаб общностен живот, замърсяване на въздуха, трудно транспортиране и поредица други, които предстои да разгледам подробно във втора глава. Контраурбанизацията присъства в наратива на респондентите ми и от трите страни, но се наблюдава най-отявлено във Валонски Брабант.

Томка споменава и изследвания, според които контраурбанизационните процеси изцяло са липсвали в Южна, Източна и Югоизточна Европа (Томка 2013: 322). За по-коректно обаче намирам научното мнение, че процесите на разпръскване на населението се случват в постсоциалистическите страни в Централна и Източна Европа (с изключение на Полша, където текаят както в Западна Европа) със закъснение от приблизително две десетилетия спрямо западните култури (Porjakova et al. 2018: 104). Попякова и колектив смятат, че през 90-те на XX век се е наблюдавал такъв ръст на контраурбанизацията в Западна Европа, съответно той е факт през 2010–2021 в Източна Европа.

Географът Клеър Мичъл (2004: 23) предлага друг вариант за типологизиране на контраурбанизацията, според който тя съществува в 3 форми:

~ Ексурбанизация – обособяване на кръг от заможни села, чиито жители пътуват ежедневно до градския център; в такава селска среда се нанасят заможни хора, които запазват градските си професии и ежедневие – точно каквото се случва с респондентите ми във Валонски Брабант.

~ Разселена урбанизация – обикновено се отнася до групи с нисък доход/млади семейства, които не могат да си позволят достатъчно удобства в града и затова се изнасят встрани от него. Важно за тях е да задоволят нужди като възможност за поддържане на жилище, наличие на работни места, сигурност и съображения за здравето.

~ Антиурбанизация – граждани, които се изнасят в селска среда, защото искат да избягат, да се разграничат от градския начин на живот. Това е характерно за Зайежова, а за преселниците в Желен е не докрай изпълнено намерение.

Урбанистите Симеонова, Кьосев и Найденов наричат антиурбанизацията рурализация – „Стремежът към по-високо качество на живот и по-здравословни условия увеличава броя на преселващите се от градове в села (...) В случай, че се придържаме към традиционните дефиниции и разграничаване на „градско“ и „селско“, то тогава терминът би трябвало да се отнася само за случаите, когато преселниците се заселват в селски райони и е налице социален икономически дауншифтинг, развитие в селското стопанство чрез връщане на традиционни практики, строителство с естествени материали и традиционни техники, стремеж към енергийна и водна независимост и идеология на нео-аграризъм“ (Симеонова и колектив 2020: 932). Процесът е уникален с това, че залага на развитие на традиционните характеристики на селата, като се набляга на грижата за устойчивото развитие и съхранение на природните ресурси (Симеонова и колектив 2020: 947). Този процес е особено ясно изразен в Зайежова, а най-слабо – в Желен.

Ориентирайки се към заключение на темата за урбанизация и контраурбанизация, следва да отбележа, че от научна гледна точка първият термин е по-ясен, докато за втория съществуват множество версии какво включва и какво не, както и дали става дума за самостоятелен процес, или за част от урбанизацията. Мнението ми е, че двата са неразривно свързани и не бива като изследователи да им прилагаме самоцелно разделяне. Контраурбанизацията не би могла да се случва без урбанизация, а урбанизацията винаги има повече от едно лице. Съгласна съм с географите Джойс Халидей и Майк Куумбс, които посочват 3 ключови причини, повлияващи върху решението за напускане на града: (1) поради прекалено високите цени на живота и жилищата там; (2) поради асоциирането на града с несигурност, социални и етнически неразбирателства, претовареност и замърсяване; (3) поради привличане от живописния ландшафт, по-спокойния начин на живот близо до природата и отдалечеността от всичко градско (Halliday, Coombes 1995: 436–437).

Авторите споменават и термина „селска идилия“, който е централен за следващата част от настоящата разработка. Както пише Михаела Бенсън, с чиято работа ще се запознаем подробно в следващите две части от тази глава: „Може да има множество мотивации, които карат хората да заживеят в селска среда – цени на имотите, пренасяне с хора в града, пенсиониране, изповядване на зелени ценности и др. Най-

често документираната причина според източниците за контраурбанизация обаче е селската идилия“ (Benson 2009: 614).

1.3.2. Селска идилия

През 2001 г. културният географ Дейвид Бел се озовава на почивка в Каталуния в преустроена фермерска къща. „Фермата е на отдалечено място, пейзажът е див или по-скоро контролирано див, животът е прост и непринуден, основната дейност е отглеждането на животни (макар че и туризмът набира скорост). Пълно е с животни (диви и опитомени), красиви гледки, тишина и покой, традиционна храна по пазарите, работници в полето. Селски развлечения като разходки, наблюдение на птици и разглеждане на околности са лесно достъпни. Това е почивният пакет *селска идилия*“ (Bell 2006: 149). Ученият своевременно се запитва какво следва да се прикрие или отрече, за да протича тази идилия, както и какво я застрашава – например агромашините, които бръмчат, ливадите, заградени с електропастир, пестицидите, колите на местните, супермаркетите в близкия град, които изобилстват от полуфабрикати и маратонки „Найк“, а също комарите, както и... туристите. И най-вече: разкритието, че тази идилия е изфабрикувана, не е автентична, че съществува като символ, опониращ на градското и конструиран според нуждите на граждани, за които е „обект на желание – понеже по хубав начин не е модерна, и обект на боязън – понеже по лош начин не е модерна“ (Bell 2006: 150).

В статията си географът посочва откъде изскача образът на селската идилия най-често. В репортажите, сериалите и филмите, в рекламите, в литературата, в музиката, в най-разнообразни магазини, дори в чиниите ни; от социална гледна точка – в разнообразните варианти да се озовем в селска среда за известно време (само някои от примерите са къщи за гости под наем, собствените ни вили, коуъркинг пространства в отдалечени райони, сред природата). Според Бел в целия този списък личат три форми на селска идилия: (1) пасторалната – земеделие и животновъдство, но не като агробизнес, а за собствено препитание; (2) природната, дивата – неопитомената природа, без хора и без култура; (3) приключенската – селската среда като място за приключения, като развлекателна площадка, където има наченки на природа и диво, но основното е

физическата издръжливост. Трите форми пък обхващат променлива комбинация от природа, романтичност, автентичност и носталгия (Bell 2006: 150).

Какви са функциите на селската идилия? Идентификации, въобразявания и идеологии се проектират върху този символичен ландшафт и се струват вътре в него. Вероятно на първо място по важност е, че той е гнездо за националната идентичност – символично пространство, в което се показва какво значи да си българин/словак/белгиец (приложимо е и на регионално ниво – шоп/родопчанин/добруджанец).²⁴

Селската идилия служи, за да напомня за миналото, за едно златно минало, което остава все по-далеч, докато в съвременността бърза все повече. Идиличните селски места ни осигуряват и възможност да се докоснем до природата, до по-висшето, да се „презаредим“ (Bell 2006: 150). Селската идилия действа толкова мощно и от толкова отдавна²⁵, че е претопила факти като наличието на хронична тежка бедност и онеправданост в селата. Недостойните за нея селяци, неудачниците и всякаква селска „измет“ не намират място в селската идилия, те не присъстват в образите и асоциациите, а ако понякога все пак биват включени, ролята им е на чудовища, на злосторници (Bell 2006: 150).

След като в предходната част на тази глава изясних, че глобализацията повлиява върху селската среда, как тогава се отразява върху селската идилия? Не е пресилено да говорим за глобализирана селска идилия – общ събирателен образ, който се мултиплицира в различни страни и култури и е подхранван например от глобалния туризъм и западните аудио-визуални продукции. Бел дава три примера как се произвежда транснационален образ на селското (Bell 2006: 154–157).

~ Медийна идилия – телевизията, музиката и филмите въздействат върху това как хората по света си обясняват и представят селската идилия. От теоретична гледка, Бодрилард още през 1983 г. предупреждава, че телевизията произвежда излишество от

²⁴ Друг утвърден теоретик на селската идилия обаче смята, че това е така само за някои култури. Например при англичаните селската среда е национално съкровище, но за американците е символ много повече на връзката с култа към дивото и гората, отколкото на връзката с родното, изконното американско (Bunce 2003: 26–27).

Що се отнася до България и преобладаващо за Средна и Източна Европа, налице са данни за селото като основа на националната идентичност. То се идеализира още от средата на 19. век, откъдето идва и противоречието с това да бъде модернизирано. За повече по темата вж. Раковски – „Показалец“ (1859), както и Ърнест Гелнър (1997).

²⁵ За подробен преглед на историческото развитие на конструкта „селска идилия“ и присъствието му в изкуствата, вж. Bunce 2003.

образи и информация, които заплашват (реалистичната) представа за света (Baudrillard 1983: 148). Той смята, че така заживяваме в една естетична халюцинация и в резултат от това изпитваме носталгия, липса на истинското – истински хора, истински ценности. В подобен смисъл, един от учителите на мой респондент пише за формирането на „повърхностно клип-съзнание“ от медиите, които „рядко дават нещо повече от общо понятие по какъвто и да е въпрос“ (Пашкулев 2013: 6).

~ Туристическа идилия – градските хора искат да се докоснат до идилията, каквато са я видели и чули в медиите и за това им помага селският туризъм.

~ Кулинарна идилия – отглеждането и потреблението на храна – едновременните земеделски и животновъдски практики се идеализират, като вече са с етикети „био“ и „органично“, докато индустриалните автоматично се сдобиват с лоша конотация. Налице е култ към свежестта. Бел дава няколко показателни примера за противоречие – защо праскова, докарана от другия край на света, се смята за свежа, а консервирана в града на купувача праскова не е; защо много купувачи биха подминали мръсни и криви моркови (такива, каквито наистина изглеждат, когато се вадят от земята в градината) и биха предпочели равните, изчистени с машини от калта моркови, защо не са склонни да платят повече за първите, които изглеждат по-органични?

Бел обобщава: „селската идилия е продукт на въображението на буржоата, изработен в процеса на урбанизация, индустриализация и модернизация (...) и действащ като опозиция на градското“ (Bell 2006: 158).

Друг утвърден теоретик по темата – Майкъл Бунс обособява през 90-те години на XX век цитирания до днес термин „кабинетно село“ (*armchair countryside*) – това е идеята за селска среда, която новите поколения формират, докато седят в градските или предградийните си домове, а не докато обикалят из селата (Bunce 1994). В по-скорошна своя статия той се пита как така „добре образовани, електронно свързани потребители, грижещи се за начина си на живот, които са наясно, че светът се променя изключително бързо, все още не пускат от прегръдките си овехтелите символи на селския свят“; нима това не е достатъчно потвърждение за мощта на конструкта „селска идилия“ (Bunce 2003: 15). Един от по-простите отговори, които ученият предлага, е, че селската идилия съдържа ценности, свързани с изначалната и дълбока човешка нужда от свързване със земята,

природата и общността. Хората стават все по-откъснати от това и селската идилия за тях изразява чиста носталгия – тъга по загубено убежище от (пост)модерността²⁶.

Бунс смята, че голяма част от идеализирания образ на селската среда се формира у индивидите в западния свят още докато са деца – чрез детската литература, и по-късно – чрез училищното образование. Друга влияеща и на деца, и на възрастни област е дизайнът на домовете и обзавеждането, на облеклото и т.н. В съвременната литература пък примерът му е с Питър Мейл, в чиято поредица книги за Прованс (част от нея са „Една година в Прованс“ – 1989 г., „Прованс завинаги“ – 1991 г., „Отново Прованс“ – 1999 г.) се съдържат всички „съставки“ на селската идилия – пасторални пейзажи, местна архитектура, народни обичаи, и, за капак, храна и вино. Чрез тях Прованс се изгражда като архетипна селска утопия в съзнанието на повечето читатели, които така или иначе никога няма да стъпят физически на мястото (Bunce 2003: 23–24).

Бунс алармира за един нов тип „рурализъм“, който се изразява в представата на бивши граждани, хора, които се завръщат към земята, селски занаятчии, пазители на околната среда и други за селския живот като пакет от неиндустриално земеделие и животновъдство, възобновени занаяти и традиции, селски институции и защитена природа. В такъв тип общности (да вземем за пример някои по-ненапредничави технологично екоселища) селската идилия намира своето най-очевидно и кодифициращо изражение, там е най-вероятно да се открие най-живият мит за идиличната селска среда (Bunce 2003: 26). Точно такъв е бил замисълът при създаването на екоселището „Зайежова“, за който обаче преселниците установяват, че е изключително трудоемък и непродуктивен.

Бунс си дава сметка, че важноста на конструкта „селска идилия“ варира сред различните хора. Повечето вероятно не проявяват интерес към нея, някои се идентифицират с нея, но тя не играе значима роля в живота им, на други се отразява в това какво четат, слушат и купуват за домовете си, а четвърти тя подтиква към действие –

²⁶ Още през 1991 г. Шорт говори за „романтизирания конструкт“ селска идилия, който представлява убежище от модерността. Той определя селската идилия като „по-малко забързан начин на живот, при който хората следват ритъма на сезоните, а не на стоковите пазари, имат повече време един за друг и съществуват в по-органична общност с място и автентична роля за всеки индивид“ (Short 1991: 34)

да отидат на село като туристи или като преселници, и дори да се включат в кампании за опазване на селската среда от застрашаващи идиличния ѝ характер явления (Bunce 2003: 26). В тази връзка, именно гражданите от средната класа преобразуват части от селската среда така, че ландшафтът на производството се превръща в ландшафт на потреблението. Промяната на образа и функцията става чрез нови теории и практики и води до поява на нови места, които стават център на нови ценности (Bunce 2003: 24–5) – вж. описанието на проект „Вегетариум“ в трета глава.

Шорт също анализира производството и потреблението през призмата на селската идилия. „Потребителят купува образа на селската среда. Свързва с нея продуктите – независимо дали са коли, бири, обзавеждане за кухня и т.н., от малък е научен, че селско е равнозначно на качествено“ (Short 2006: 143). Бих допълнила, че тук се корени и представата на преселниците, че животът на село е непременно по-качествен спрямо този в града. През XXI век образът ѝ се е разпрострял надлъж и нашир из популярната и високата култура. Например ако се продава къща в самия край на града – рекламата би гласяла, че живеещият там ще е на една крачка от природата, от селското (Short 2006: 144). Друг пример е постиндустриалната концепция за дауншифтинг, според която добрият живот е в отдалечените селски райони и която се комерсиализира все повече (Short 2006: 143).

И Шорт, като Бел, показва „анти“-идиличната страна на селската среда, обяснявайки, че една пета от населението на Англия живее в селата, а 25 процента от тези хора са на прага на бедността. За тях ниските надници, безработицата и негодните за живот къщи са ежедневие, както и наркотиците, престъпленията и въобще криминалните проявления (Short 2006: 144). Оказва се, че в селска среда подобни маргинализирани групи съжителстват редом до онези, които са се потопили в идилия. И така селската идилия разкрива своята тъмна страна, в която няма място за бедност и грозота и страдащите хора са просто отхвърлени.

Интересно представяне на наложените представи за идилията в селска среда предлага и социоложката Райли Нугин. Тя анализира 25 филма, заснети за конкурс на естонското Министерство на земеделието по темата „бъдеще и възможности на селския живот“, и установява, че филмите отразяват конструкти, показващи селската среда като опозиция на градската. В 21 от 25-те филма „дивата природа е представена като част от

селския живот, присъствието ѝ се подчертава с идилични сцени със залези, слънчеви лъчи, прокрадващи се през листа на дървета, или просто слънчеви дни. Най-популярни са кадрите с път през полета/гори или край езеро, вероятно с вървящ човек“ (Nugin 2018: 99). Такива живописни и идеализирани сцени целят да пробудят чувства на спокойствие и щастие, на безвремие и бавност. Нугин дава пример с кадри със сламени бали – не как се правят балите, а как млади хора подскочат върху тях, т.е. не работа, а почивка, забавление. Дори във филмите, където е показана селска работа, не се набляга върху това, че е начин за производство на блага, а по-скоро е част от идиличния пейзаж, от начина на живот или от... отпочиването (Nugin 2018: 100). Друго отличително е, че макар конкурсът да е проведен в епоха, когато всички използват смартфони, въпросните устройства или въобще не присъстват (в 18 от филмите), или са символ на (градските) ограничения на младите хора да се насладят на истинския живот, или се използват за снимки и чатене, но не и като символ на иновация или като технология, която намира приложение в маркетинга на земеделието и занаятчийството например (Nugin 2018: 102). Наблюденията на Нугин напълно съответстват с моите, що се отнася до видеоматериали, представящи някои места, където съм била на терен. Един от примерите е филмът „Slameny dom“²⁷ („Сламена къща“), който документира построяването на къща от сламени бали в пермакултурното стопанство „Секир“ (вж повече за нея в трета глава, 3.2.2). Въпреки че цели да е документален и образователен, той не показва изтощителната трудова дейност по издигането на къщата от нулата, нито добиването на материалите. Зрителят вижда преобладаващо едностранчиви кадри – младежи, лято, зеленина, песни, общи хранения.

В изследваните от Нугин филми и не само в тях, а във всякакви медийни продукти и продукти на селския туризъм, селското пространство е символ на безвремие, тишина, идиличност. Така се подхранва едно вече изградено усещане, че „селското“ трябва да се опази и поддържа, а не да се развива (Nugin 2018: 94). Движението и скоростта, и респективно свързаното с тях развитие, не кореспондират с конструкта „селска идилия“; тя се нуждае от стабилност и застопореност, за да продължи да съществува (Nugin 2018: 106). В реалността извън конструкта обаче селското все повече се променя – от източник

²⁷ Slameny dom. 5.04.2013. Последен достъп: 7.01.2022. Достъпен на: <https://www.youtube.com/watch?v=jGXl151uqfU>

на производство към поле за потребление и отмора, като улесненията в мобилността спомагат за това. „Селското“ е нещо, което се рекламира и продава, превръща се в стока. Характеристики на тази стока са автентичността, връзката с корените, традиционността – но такива, които са конструирани по съвременен калъп и отговарят на съвременните нужди и идеали.

Михаела Бенсън определя основните елементи, включени в конструкта „селска идилия“: не толкова забързан начин на живот; мир и спокойствие; пространство и зеленина. В този смисъл селската среда е изградена и (измамно) представена като „пространство, където хората имат повече време един за друг, общностите са по-плотни, а децата могат да израснат сред сигурност; зона без стрес встрани от излишъците и ограниченията на града“ (Benson, 2009: 614).

Бойл и Халфакрий (Boyl, Halfacree 1998: 9-10) дават сходно определение: „[в селската идилия] селата са малки, съединени от тесни пътища и сгъшени сред малки полета (...) От социална гледна точка, става дума за необезпокояван ландшафт, потънал във вечна стабилност, и за общност, в която хората познават не само съседите си, а всички в селото“. И тези автори, както всички, посочени дотук, предупреждават, че селската идилия е конструкт, често контрастиращ със селската действителност, пред която се изправят преселниците от градовете (а също и местните). Халфакрий алармира, че е налице значително несъответствие между идиличните репрезентации и академичните описания на действителни места и хора в селска среда. Дава пример с английската селска идилия, чийто типичен образ са занаятчийските пасторални ландшафти с ферми, за разлика от реалността, където фермите всъщност са суперпродуктивни агробизнес пространства, далеч от каквато и да е идилия. Оказва се, че неблагодарната работа не е атрибут само на корпорациите и на градската среда, а очаква и работниците на село (Halfacree 2014: 96-97).

Във връзка с дейностите в селска среда, тук е мястото да въведе и още една теория, която ми помогна да си обясня множеството човешки намеси в околната среда, които забелязах особено в Желен и Зайежова (например правене на езера, терасиране на градини и други пермакултурни техники). Става дума за тълкуванието на Тим Инголд що е ландшафт. Още в началото на своята класическа статия „Темпоралност на ландшафта“ Инголд ни призовава да преодолеем представата за ландшафта като фон за човешката

дейност. „Ландшафтът не е равнозначен на природа, нито застава на страната на човечеството *срещу* природата (...) чрез живота ни в него, ландшафтът става част от нас, както и ние сме част от него (...) Ландшафтът е светът, такъв, какъвто го познават живеещите в него, които обитават местата му и пътешестват по пътеките, свързващи тези места“ (Ingold 1993: 61–62). Усложнявайки понятийния апарат дори повече, Инголд обособява и термина „таскскейп“²⁸. Както ландшафтът е поредица от свързани релефи, така таскскейпът е поредица от свързани задачи; задачи, които структурират живеенето (Ingold 1993: 62). Ландшафтът следва да се разбира като „поредица от свързани релефи, постигнати чрез изпълнението на определени задачи. (...) И тъй като дейностите са безкрайни, той никога не е завършен, постоянно е в реконструкция (Ingold 1993: 67)“.

Гръцкият антрополог Василис Нициакос се базира на понятието на Инголд, за да предупреди: „Това, което ние наричаме ландшафт, за местните хора (тук ще причисля и преселниците, които също живеят дългосрочно там – б.м.) не е случайно струпване на природни елементи, а рамка, получена в резултат от историята и колективните митове – място, неразривно преплетено със социалното им съществуване“ (Nitsiakos 2016: 8). Пак там и пак във връзка с таскскейпа, Нициакос отбелязва, че местата получават морфологичните си характеристики посредством производствените социални и ритуални практики и че следователно ландшафтът следва да се разглежда повече като процес, отколкото като обект. Важно е, че индивидите интерпретират по различен начин елементи от природата в зависимост от контекста и текущите си приоритети и употребяват тези елементи според личните си стратегии.

1.3.3. Миграция за промяна начина на живот (лайфстайл миграция)

В тази част ще разгледам теории за лайфстайл миграцията, които помагат да засегна различни аспекти от решението на респондентите ми да напуснат града и да се установят на село. За начало, ще се върна към определението за лайфстайл миграция на Бенсън и О’Райли, посочено в увода на дисертацията. Те използват словосъчетанието „относително заможни“ – има се предвид не богати хора, а такива, за които е възможно да отделят достатъчно средства, за да осъществят намерението си. Понякога

²⁸ На английски: *taskscape*, като производно от английската дума за пейзаж *landscape*. Както *landscape* се отнася към *land* (земя), така *taskscape* се отнася към *task* (работа, конкретна задача).

преселниците са впрегнали всички налични средства за преместването си, а някои заживяват под наем, тъй като нямат средства за закупуване на имот, или дори в застопорена на едно място каравана, фургон или друг вид преместваемо жилище, т.нар. от тях „мобилен дом“. Този вариант може да се окаже едновременно най-бюджетен и в унисон с ценностите за простичък и минималистичен живот.

Бенсън и О'Райли (Benson, O'Reilly 2009: 611) предлагат следната типология на хора, мигриращи за промяна на начина на живот. (1) живот в курорт – преселникът избира да се пресели в крайбрежна дестинация или на топъл, вечно слънчев остров, намира за важна почивката и многото свободно време; (2) буржоазно бохемство – преселникът избира да се пресели на място, характеризиращо се със своята артистичност, духовност, уникална култура и дадености, които вдъхновяват²⁹; (3) стремеж към селска идилия – преселникът избира да мигрира в селска среда, като очаква да пристъпи назад във времето, да възстанови връзката си със земята, да предложи по-простичък и добър живот, както и чувство за принадлежност към общност. Третият тип е в центъра на тази част, както и на цялата дисертация.

От типологията и примерите личи, че такъв тип миграция може да бъде както международна, така и в рамките на същата страна. Както вече споменах, във всички случаи обаче тя е плод на търсене, проект в развитие, а не действие с конкретно начало и край. Има и друго общо – мигрантите описват преселването си като „измъкване от капан“ и „започване начисто“, „поемане на контрол“, „връщане на живота в собствените ръце“ (подобна лексика присъства в почти всички истории на събеседниците ми). Преселниците са склонни да романтизират и идеализират новата дестинация, да изтъкват преимуществата ѝ, без първоначално да си дават сметка за недостатъците ѝ, като същевременно преувеличават болните места на градската среда и обществото, от които идват. „Миграцията им е инструмент за преодоляване на травма, за поемане на контрол върху живота им, така че да заживеят по-автентично спрямо идеалите и търсенията на Аз-а си. В този смисъл тя е антитеза на живота отпреди“ (Benson, O'Reilly 2009: 609–610).

²⁹ Мари Корпела (2009: 26) уместно отбелязва, че макар преселниците да критикуват наложилата се западна култура, в смисъл на потребителска, те всъщност не са анти-Запад настроени, а подкрепят алтернативна, по-бохемска западна култура.

Ето защо анализът на миграцията за промяна начина на живот следва да достигне далеч отвъд простата географска промяна и да засегне моралната преориентация, личния прелом на мигрантите. В живота на всеки такъв преселник се очертава вододел между „преди“ и „сега“. Това, което от сегашната гледна точка, е неавтентичен и насилван Аз, бива изоставено, за да излезе на преден план автентичният Аз. Изборът къде да се живее е избор как да се живее. (В унисон с твърдението на Кръстева-Благоева за идентичностите, посочено в 1.1: „Казвайки кои сме, ние искаме да подчертаем и какви сме“ [2013:87]). В този смисъл промяната на местоживеенето е ключова, защото новото място е носител и гарант за търсената промяна на начина на живот (Ноеу 2006: 365–366). В предходна своя разработка същият учен синтезира причините за миграция за промяна начина на живот, формирайки своеобразно определение на този феномен: отнася се до индивиди и семейства, които избират да се преместят, понеже търсят лична морална преориентация; те предефинират себе си чрез промяна в реда на работа, семейство и лични приоритети (Ноеу 2005: 593).

Терминът би могъл да се критикува с това, че почти всяка миграция води до промяна на начина на живот. Така е, но тук основното е, че миграцията се случва с цел да се промени начинът на живот – промяната не е следствие от целта да се избегнат тежки фактори като война, бедност, липса на работни места, а е сама за себе си. Фокусът се измества не върху *придвижването и установяването на ново място*, а върху *избора* на начин на живот. Такава миграция следователно е обвързана с и подчинена на идентичността, част е от проекта за развиване на Аз-а (Benson, O'Reilly 2009: 615–616).

Бенсън и О'Райли определят и друга важна характеристика на миграцията за промяна начина на живот. Преселниците изтъкват, че са в процес на сбъждане на мечтите си, но невинаги си дават сметка, че това не става от нулата, а е вдъхновено от стремежите, очакванията и уменията, които предишната среда е закодирала в тях. Изборите им са опосредствани от хабитуса, като образователният, културният и социалният капитал повлияват не само на решението за преселване, но и на живота след преселването (Benson, O'Reilly 2009: 618). И в по-късна своя статия Бенсън пише, че „е трудно човек да се отърси от класата, тя продължава да въздейства върху практиките и действията на индивида, който я въплъщава“ (Benson 2014: 57).

Също така трактовката дали „тук“, или „там“ е „по-добре“ подлежи на промени във времето и е свързана с факта, че мигрантите постоянно се подлагат на авторефлексия. Според Бенсън и О’Райли именно постоянното подлагане на авторефлексия, характерно за съвременността, е причина за нарастването на нивата на този тип миграция (Benson, O’Reilly 2009: 620).

Антропологът Хоуи пише за миграцията в Америка – но вижданията му са приложими и за Европа – че преселниците за промяна стила на живот се характеризират не толкова с това *къде* се местят, а с мотивите си да се преместят, с това в какви рамки поставят решенията си и с поемане на инициативата да започнат нов начин на живот в новите общности. Той призовава към изследване на темата доколко е важно за преселниците, целящи промяна начина на живот, да хармонизират ежедневието си с набора от лични цели, да определят идентичност (Ноеу 2014: 89). Смята, че хората, които мигрират с цел промяна начина на живот, са продукт на едновременно предоставящите възможности и предизвикателства гъвкавост, мобилност и изкуствена свързаност, присъщи за съвременността. Опитват се да ползват възможностите, предоставени от тези промени, въпреки че по ирония на съдбата търсят автентичност на места, които са убежища от капана на Системата (Ноеу 2014: 84). Споменава и книгата „Третата вълна“, чийто автор Алвин Тофлър предсказва още през 80-те постиндустриалния начин на живот в американската селска среда – хората ще работят за информационния сектор и сектора на услугите чрез електронно свързване и ще ценят употребата на ресурсите и защитата на околната среда. Това ще се случва чрез закони, пропаганда и призови за осъзнатост (Ноеу 2014: 80). Този профил съвпада с профила на мигриращите за промяна начина на живот.

Що се отнася до причините за миграция от градовете към селата, Хоуи изтъква два типа: (1) производствено обусловени решения – базирани на икономически съображения³⁰, рационалност и целенасочено използване на налични ресурси; (2)

³⁰ Ученият обаче пише и за това, че в миграцията за промяна начина на живот все пак не са преобладаващи икономическите мотиви и че точно затова някои учени я наричат „неикономическа миграция“. Понятието се дефинира по следния начин: „миграционни модели, при които хора в активна икономическа възраст доброволно се преместват в географски области, където според експерти няма значими икономически възможности“. Използва се от щатски

потребителски обусловени решения – базирани на изграждането на определена потребителска идентичност. Той смята, че и двата допринасят за обясняване на феномена, но предпочита да се съсредоточи върху втория – както правя и аз в дисертацията си.

Свързан с потреблението е и един от трите лаймотива за миграция от градовете към селата, които изброява социологът Ник Осбалдистън (2015: 28–32).

~ От консуматорство към свобода – в наративите на преселниците градът е пренаситен с материализъм, индивидуализъм и, в резултат, с изолация. Те очакват в селската среда да се освободят от тези негативи.

~ Романтизиране на миналото – според преселниците в настоящето начините на живот са по-безсмислени в сравнение с тези в миналото; тяхното желание е да намерят място, където да пристъпят назад, и да пристъпват бавно, то се определя от носталгия по „живота от едно време“, често по спомени от детството. Що се отнася до бъдещето на големите градове и на градската култура, то често е окачествявано като антиутопично, на него се гледа с известна доза страх. В този смисъл селската среда е убежище.

~ Поддържане на границите с местната общност – в новата среда градските преселници често срещат трудности да изградят разбирателство и подкрепа с местните. Някои граждани не успяват да се впишат въпреки опитите си, други въобще не желаят да се опитват, тъй като се чувстват в превъзхождаща позиция. От друга страна, местното население също би могло да се прояви като недружелюбно и неуважително към „пришълците“ (вж. Втора глава за подробен анализ на проблема).

Михаела Бенсън смята, че разпознаването на потреблението като фактор за миграция е сред уникалните приноси на изследванията за миграция за промяна начина на живот към по-общото поле на миграционните изследвания. Наративите за потреблението обаче съществуват заедно или са обусловени от производството. Казано по-просто, за да живеят преселниците в селската среда по начина, който са си представяли, те трябва да се включат и в някаква форма на производство. Така поради

учени, докато европейските и извъневропейските предпочитат „миграция за промяна стила на живот“ (Ноеу 2014: 72).

необходимостта да се поддържа избраният начин на живот, специфичният вид миграция се доближава до трудовата миграция (Benson 2015: 12).

Хуманитарният географ Марко Аймерман представя изследване на преселниците, които се заемат със собствен дребен бизнес в селска среда, т.е. с производство, и потвърждава, че в този смисъл те биха могли да се класифицират и като трудови мигранти (Eimermann 2015: 91). Той установява, че мотивите са най-вече свързани с личното благоденствие, нужди и мечти, а не толкова с развитието на селския район (Eimermann 2015: 85). Предприемчивите преселници отварят работни места, които обаче често са на половин работен ден, сезонни или с ограничен обем на задачите. Мигрантите могат да подобрят качеството на живот в селото пряко или косвено – начинанията, както и присъствието им привличат още хора или други възможности за местната икономика.

Преселниците са нащрек и да не се поблазнят като предприемачи от стремежа към икономически растеж, характерен за успешните бизнеси. Така е, особено ако този растеж означава взаимодействие с бюрократични и контролиращи институции. Фокусът им е приоритетно върху високото качество, а не върху количеството и размерите (които според техния мироглед са застрашени от обезличаване и влошаване на качеството) (Stone, Stubbs 2007: 442). Стоун и Стъбс също така подчертават, че в повечето случаи не става дума за миграция с цел започване на бизнес (т.е. решението къде да се премести човек не се обуславя най-вече от възможността да развие бизнеса си там) и че бизнесът е средство за припечелване, за да се поддържа избраният начин на живот. Собствениците невинаги имат предприемачески умения, камо ли достатъчно опит, и тъй като не биха рискували на едро, предпочитат да изливат средства в имотите си и, едва на второ място, в бизнеса (Stone, Stubbs 2007: 445).

Друг, по-необичаен аспект на темата за потребление и производство в живота на преселниците извън градовете, се разглежда подробно от етнографите и визуални антрополози Филип Ванини и Джонатан Тагарт. В свое двугодишно изследване те осъществяват 99 етнографски терена, за да изследват живота на хора „извън мрежата“, т.е. непотребители. Освен че е наложен термин, „извън мрежата“ (off-grid) е и термин, с който се злоупотребява. Хората често го използват, просто за да обяснят, че за известен (кратък) период от време не са били налични онлайн и/или по телефона. Прецизното значение обаче е отделяне на домакинството от електрическата мрежа и газоподаващата

мрежа, както и използване на собствено водоснабдяване и канализация. Такива домакинства често отглеждат голяма част от храната си, намират се далеч от главни пътища и потребяват избирателно средствата за (масова) комуникация (Vannini, Taggart 2014: 188). В съвременността това звучи трудно дори на теория, а на практика се оказва почти невъзможно. За мигрантите, решили да живеят така, има поредица отражения в ежедневието. Сградите, които са част от „мрежата“, може да се разглеждат като мембрана – филтър, през който непрекъснато влизат и преминават външни линии“ (Massumi 2002: 85). Домовете са възли, а инфраструктурните линии – нишки, които ги причисляват към взаимозависима глобална цялост (Vannini, Taggart 2014: 197). Откъсването от тези нишки обуславя специален начин на живот и уникални ежедневни практики, отнематщи време и сериозни човешки усилия. Авторите сравняват домовете „извън мрежата“ с острови, които хем се разграничават материално и символично от остатъка от света, хем не са съвсем отделени, защото все пак са до някаква степен отворени за „цивилизацията“ (Vannini, Taggart 2014: 198).

Мотивите на такъв тип преселници често са свързани с „неодобрението към постмодерната култура и неолибералното общество, които навлизат все по-надълбоко в домовете и животите ни, благодарение на съблазняващите образи на „добрия живот“ – добър, но повърхностен, подчинен на стоките и неустойчив“ (Vannini, Taggart 2014: 198). Ванини и Тагарт намират общи ценности между живеещите „извън мрежата“ и хипи-движението, чиито представители се откъсват от мейнстрийм обществото и се съсредоточават върху връзката със земята през 60-те и 70-те години на XX век.

Оказва се обаче, че животът „извън мрежата“ е трудно приложим идеал – както островите не са изцяло независими и не могат да си позволят да прекъснат връзка със сушата, така и човек не е изцяло независим от другите и се нуждае от тях (Vannini, Taggart 2014: 205). Изключването от мрежата води след себе си неподозирани големи количества работа, които обикновено не са по силите на един-двама души в домакинството (събиране на суровини за горене с цел отопление и готвене; поддръжка на технологиите, които са алтернатива на „мрежата“ – например слънчеви панели, системи за вода и др.; проявяване на спокойствие, когато нещо насъщно не функционира или не е налично дълго време; както и угрозата от това в спешен случай да няма вариант за осигуряване на помощ от други хора). Същевременно ходенето на работа на пълен работен ден рядко е

опция за живеещите извън мрежата не само поради морални съображения за служенето на същата тази „мрежа“, но и поради липсата на достатъчно време (Vannini, Taggart 2014: 202 , 203).

Авторите подчертават, че животът „извън мрежата“ изисква внимание, грижи, търпение и осъзнатост и дават пример със свои респонденти, които плащат няколко хиляди за система за топлене на вода със слънчева енергия, която така и не заработва ефективно; или с малката им печка на дърва, която човек трябва да подклажда през нощта, будейки се с аларма, за да бъде в къщата достатъчно топло; или със следенето на нивото на вода в помпата. „Прекалено много е – признава респондентката. – Дойдохме тук за простичък живот, но какво му е простичкото на всичко това?“ (Vannini, Taggart 2014: 204). Тя и съпругът ѝ в крайна сметка си намират работа, а и са зависими от свързването с интернет. Двамата непотребители от Желен, за които ще разкажа в трета глава, 3.1.5., се справят доста по-успешно, вероятно заради ниските си нива на потребление.

Съставителите на монографията, където е публикувана статията на Ванини и Тагарт, също насочват вниманието на читателя към противоречията между въображението на преселниците и реалния опит, който те набират в новата среда. „Простичкият начин на живот просто не е прост!“ – предупреждават учените (Benson, Osbaldiston 2014: 16). В резултат, след преместването той може да бъде преобразен и вече да не е в унисон с първоначалното намерение. Налице е и сериозна възможност желанието за по-добър живот да не бъде оправдано на практика или проектът да се изпълнява много/прекалено бавно и да се окаже по-непредвидим, отколкото индивидът е предполагал в началото (Benson, Osbaldiston 2014: 16). Такива примери наблюдавам в проектите на преселници в Желен и Зайежова, които решават да строят къщи от нулата.

Точно за бавния и трънлив път на промяната пише антропологът Ноел Салазар, като се базира на историите на двама свои респонденти белгийци, преместили се съответно в Танзания и Чили в търсене на по-автентичен начин на живот. И той като Бенсън насочва вниманието към факта, че решението за миграция за промяна начина на живот много често се предшества от разтърсващо индивида събитие в личен (развод или смърт на близък човек, здравословен/психологически проблем – например бърнаут и др.) или професионален план (уволнение, съкращение, напускане на работа и др.). Преселването е начин да се овладее и превъзмогне травмата и представлява прекрачване

на граница (Salazar 2014: 119-20). Салазар го определя още като процес на превръщане от едно състояние в друго – придвижвам се (и буквално, и метафорично), следователно съществувам. Мотивите са противоречиви, но действат в синхрон – индивидът иска да е на друго място и същевременно да се почувства „у дома“ („дом“ не като конкретно място, а като символ на уют и принадлежност) (Salazar 2014: 122). Аз-ът се нуждае от актуализация и решава да я постигне, като поеме определени рискове, свързани с това да живее в среда, която преобладаващо се смята за по-неблагоприятна и с повече ограничения – например от Белгия в Танзания, или от апартамент в центъра към къща в гората. Логично следствие е, че това може да доведе до по-труден, а не по-романтичен живот (Salazar 2014: 134).

Преселниците рядко избират абсолютна тера инкогнита и предпочитат по-скоро места, за които имат най-често въобразени характеристики, изградени от това, което се разказва и показва в медиите и сред познати. Пътят може да се окаже трънлив, но тъй като миграцията за промяна стила на живот е процес, възможният неуспех би могъл да се загърби чрез следващо преместване.

Карън О'Райли също подчертава ролята на „преходните“ периоди в живота на човек, заедно с тази на социално изградените представи за дадена дестинация като обуславящи миграцията за промяна начина на живот (O'Reilly 2014: 219), но и като потенциални причини той да не намери каквото е очаквал. Такива мигранти имат известно количество власт – знание, някакви финанси, връзки, и респективно очакват да могат да предизвикат желаната от тях промяна както в собствените си животи, така и в новата среда (ако се налага) (O'Reilly 2014: 228). Това обаче невинаги се случва на практика. Може да се окаже, че новата среда не е толкова значима и вдъхновяваща, колкото са очаквали – ето причина за сериозна демотивация. Може да се окаже и че индивидът не успява да се впише въпреки опитите си, а ако не се опитва – че просто няма дълготрайна потребност, а мимолетна нужда от това да си бъде самодостатъчен, да бъде остров (по метафората на Ванини и Тагарт). Тогава процесът по промяна начина на живот продължава със следваща стъпка – ново преместване към сходна или съвсем различна среда. Преимущество е, че често преселниците могат да се възползват отново от подкрепата на развитото общество, от което са се оттеглили, и от ресурсите – физически и морални, които са набрали, докато са били част от него. Случаите, в които миграцията с

цел промяна начина на живот не довежда до задоволителна промяна в начина на живот, не бива с лека ръка да се окачествяват като „неуспех“ или „грешка“. Те са стъпка по пътя на вечно търсещия, мобилен и актуализиращ се в постмодерната епоха Аз, който би се почувствал по-неуспешен и непризнат, ако бе останал на едно място.

1.4. Изводи

Обсъдените дотук теории за *идентичност*, *автентичност*, *потребление*, *дауншифтинг*, *селска идилия*, *урбанизация* и *контраурбанизация* формират рамката, в която поставям миграцията за промяна начина на живот. Тезата ми е, че този тип миграция се обуславя от преходните периоди в живота на човек, както и от социално изградените представи що е успех, що е потребление и какво има „на село“. Ключово също така е, че разглеждам миграцията с цел промяна начина на живот като проект в развитие, плод на търсене, а не еднократно действие с конкретно начало и край.

Понятията „идентичност“ и „автентичност“ са приоритетни за респондентите ми. По отношение на *идентичностите*, се наблюдава отчетлив плурализъм. Преселниците подхранват своята идентичност на умерено съпротивляващи се срещу статуквото и „системата“, идентичност на осъзнатия човек, идентичност на свободния човек със свободен избор, който живее по свои правила и спрямо свои ценности. Така затвърждават *автентичността* на Аз-а си, която смятат, че са потискали, докато са живели в градска среда. Новата проектна идентичност предефинира позицията им в обществото.

По отношение на *потреблението*, и след миграцията то продължава да функционира като средство за изразяване и свързване, но в селска среда стоките и услугите са от друг характер. Преселниците изразяват своята индивидуалност и усещане за стил чрез вещи, дрехи, практики, изживявания, външен вид. Във всичко това се забелязва уклон към екологичното, ръчно изработеното, уникалното. Формира се начин на живот в хармония с тези предпочитания и съответно като антипод/разграничаване от начина на живот в градска среда, където властват ценностите на потребителското общество. Промяната в потреблението се гледа през призмата на личностното израстване – преселникът консумира по-осъзнато, често споделя зелени идеи, доброволно взема антиконсуматорски решения и живее по-опростено, в някои случаи

дори извън мрежата. Материали и практики от стария начин на живот се преразглеждат в нова светлина и се комбинират с нови материали и практики, така че да формират иновативен за индивида шаблон.

В този шаблон се откроява мотивът за *дауншифтинга*. Преселниците загърбват утвърдените от потребителското общество модели за успех и предефинират идентичността си в страни от професионалното. Идеалът им е да работят ограничено или въобще да скъсат с градските си професии, като в замяна на това им остава свободно време за дейности, които ги вдъхновяват и са в унисон с ценностите им и които се характеризират с повече творчество и себеизразяване.

След миграцията както преселниците стават част от ландшафта, така и той става част от тях. Ландшафтът се изгражда както физически, така и символно от тях посредством ежедневието им живот и взаимодействия, като в него се влагат значения, спомени и ценности.

Преселването в селска среда обаче не значи гарантирано изпълнение на дауншифтинг намеренията на мигрантите. Там те очакват да се освободят от негативите, които са ги измъчвали, и в този смисъл описват преселването си като „измъкване от капан“ и „започване начисто“, „поемане на контрол“, „връщане на живота в собствените ръце“. В процес на сбъждане на мечтите си са, но това не става от нулата, а е вдъхновено от стремежите, очакванията и уменията, които предишната им градска среда е закодирала в тях. Хабитусът им опосредства изборите им, като образователният, културният и социалният капитал се открояват.

Така градският начин на живот постепенно се разпростира дори в малките и отдалечени селски региони. Навлезлите в селата граждани променят традиционния начин на живот и, парадоксално, ставайки част от процеса контраурбанизация, всъщност въвеждат урбанизацията и типични градски практики в селата. В резултат урбанизацията спира да се отнася само до нарастване на градовете, а повлиява и селската среда.

Преселниците погрешно приемат селската среда за убежище и селското пространство за символ на безвремие, тишина, идиличност. Насочват се натам, повлияни от конструкта *селска идилия*, с който всекидневно биват облъчвани в интернет, по телевизията, в рекламите, в произведения на различните изкуства и др.

Най-често обаче този конструкт контрастира със селската действителност, пред която се изправят и която предстои да разгледам в следващата глава.

II. Преселниците и селската среда в преход

2.1. Предпоставки за миграция от градска към селска среда

Настоящата глава анализира ключовите аспекти³¹, засягащи миграцията с цел промяна начина на живот – образът на града като разраснал се, прогресивен, технологично напреднал и космополитен се съпоставя с образа на селската среда, където, от една страна, намираме „провинциалисти“ с преобладаващо назадничави и ограничени представи за света и прогреса, а, от друга – нови заселници, избягали от града в търсене на досег с природата и алтернативни условия за живот.

Ще започна с предпоставките, които привличат преселниците към живот в селска среда. Според авторите на сборника „Движение към селото. Аспекти на съвременната миграция от града към селото в България“: „причините, поради които мигрантите от града към селото избират да се преместят, могат да се разделят условно на две основни групи: ескапистки (негативните страни на живота в града) и идеалистични (позитивни или идеалистични представи и очаквания за живота в селска среда) или съгласно push-pull теорията това са съответно push и pull факторите за миграция“ (Pileva, Periklieva and Markov 2021, под печат).

Социоложката Валентина Златанова предлага друга класификация на предпоставките (2014: 106-107):

~ индивидуални – намаляване на стреса, по-добър баланс работа–свободно време, търсене на по-здравословна работа, повече време със семейството и приятелите за задоволяване на хобита и интереси, подобряване на здравето, намаляване на разходите от трупане на скъпоструващи вещи, излишно харчене на много средства, чието набавяне е свързано с работа до пълно изтощение;

³¹ Поради ограничения в обема не засягам ключови външни фактори като пандемията от коронавирус, политиката за строеж на къщи за гости в България, която също привлече преселници от град към село, и др.

~ колективни – подкрепа на местната общност чрез доброволчество или стимулиране на местното производство, подпомагане на околната среда чрез намаляване на потреблението и др.

Избирам да представя предпоставките не на основата „привличащи/отблъскващи“, нито „индивидуални/колективни“, а като коментирам как градската и селската среда се вписват във всяка от 7 подтеми – инфраструктура, трудова дейност, потребление, околна среда, отглеждане на деца, осъзнаване на нуждата от промяна и търсене на автентичност. Силните и слабите страни на живота в двете среди са илюстрирани с наблюдения и цитати от теренните ми работи в Желен, Зайежова и Валонски Брабант.

2.1.1. Инфраструктура в градска и селска среда

Преобладаваща част от преселниците в селска среда се характеризират с мобилността си и изискването да са достатъчно близо до град, който да достигнат лесно при нужда или по работа – както го формулира един от тях: „Да имаш някакъв баланс – хем да сме в селото на тишинка, хем обаче да имаш достъп лесен до града... така за комфорт“ (Б., мъж, 31, Желен). Повечето от събеседниците ми залагат или на комбинация от публичен транспорт с лични превозни средства, или само на личните си превозни средства. Популярно сравнение е колко време им отнема да стигнат от настоящото си местоживееие в селска среда до често посещавана локация в града спрямо това колко им е отнемало преди, докато са живели в самия град. Макар като километри разстоянието между две точки в града да е по-близо, времето е сходно, заради градските задръствания. Опитът им сочи, че 50-километровият маршрут Желен–София се изминава най-бързо за около час с комбинация от личен автомобил, междуградски влак и метро или за час и двадесет минути само с автомобил, ако няма трафик. Без наличието на автомобил, пътуването от селото до столицата може да отнеме два и повече часа, ако не се синхронизира с единствения автобус, който тръгва сутрин от Желен към Своге и се връща следобед от Своге в селото. Освен това пътят е планински и изпълнен със завои, което предполага опасност от произшествия и, съответно, вътрешно напрежение у постоянно пътуващия.

Белгийските ми събеседници също се възползват от предимствата на железопътния транспорт, който там закъснява много по-рядко. Една събеседничка от

Плансеноа е пример за практиката на множество местни да съчетават автомобил с влак. Тъй като улиците между дома ѝ и гарата са стръмни и със стари павета, за нея не е вариант да се придвижва с колело, а намира за приятно да пътува с влак вместо с автомобил. Сестра ѝ, която живее в съседното Оверайзе, също не желае да ползва велосипед, за да стигне до магазина или до другия бряг на местното езеро Дженвал (би ѝ отнемало 20 минути в посока), а и се притеснява от нанагорницето по пътя от центъра към вкъщи. От живота в Брюксел ѝ липсва това, че там просто е можело да се качи на трамвая и да пътува 15 минути, докато тук колата ѝ е жизнено необходима.

Ето защо при избора им на имот във Валонски Брабант, много от преселниците се водят от това „да можем да ходим в Брюксел, без да се нуждаем от кола“ (К., жена, 43, Ватерло) и се съобразяват с наличните жп-линии. Споделят, че предпочитат железопътния транспорт, защото едновременно им спестява притеснения като паркирането в града и шофирането в задръстване. Проблемът в района обаче е, че последните влакове, които спират на по-малки гари (Ватерло, Ла Юлп, Плансеноа), тръгват от Брюксел около 22:00. В резултат от това, а в допълнение и от мързел да пътуват до големия град след работа, преселниците пропускат доста покани за вечерни събития там или им се налага да правят усложнени планове.

Не всички населени места във Валонски Брабант са достатъчно удобно свързани със столицата чрез железопътен транспорт. Пример е Уавър, откъдето пътникът трябва да съобрази прекачване и чакане на гара „Отини“. В този случай е естествено преселниците да предпочетат автомобилите си. Това предизвиква задръствания и натоварено движение по междуградските артерии в пиковите часове. Жител на Уавър си спомня, че когато се е нанесъл преди почти две десетилетия, му е отнемало половин час да стигне с кола до Брюксел, докато сега времето се е удвоило. Жителка на Ватерло е установила, че ако потегли преди 7:00, ѝ отнема 25 минути да стигне до работа, а ако потегли в 7:10, може да заседне в градския трафик за цял час, дори час и половина. Тя не желае да съчетава автомобил и влак – понеже среща трудности да паркира на гарата във Ватерло, нито велосипед и влак – поради опасения някой да не открадне велосипеда. Изчислила е, че стигането от дома ѝ във Ватерло до работното ѝ място в белгийската столица с влак отнема около час и 15 минути, което не я удовлетворява.

Единственият ми белгийски респондент, който не притежава кола и умишлено не желае да си закупи, е чувствително по-млад от останалите, както и много по-природосъобразно ориентиран (М., мъж, 28, Уавър). Той и приятелката му се придвижват с публичния транспорт, но основно с колела или понякога пеша и не одобряват това, че повечето хора в района се придържат към автомобилите си. Признава, че невинаги му е лесно, защото трябва да вземе предвид, че не може да стигне за няколко минути до където и да е в района.

Показателно е и мнението на З. (жена, 50, Ватерло): „Израснах в истинска селска среда и смятам, че минусът ѝ е изолацията и абсолютната зависимост от автомобил. Няма как да вървиш пеша или да стигнеш с колело, или даже да хванеш автобус. Не бих се върнала в истинско село отново“. Завършвам темата за придвижването с автомобили с мнението на З., тъй като наблюденията ми от всички три терена³² сочат именно, че установилите се за продължително време в селска среда преселници от града масово притежават автомобил и не желаят да си причиняват дискомфорта да разчитат само на обществения транспорт или да се придвижват пеша/с велосипед.

Инфраструктурата не се изчерпва с качеството на пътищата и транспортните връзки, а включва и комуникационните. Повечето от респондентите не засягат конкретно този въпрос, тъй като се ползват от удовлетворяващи ги мрежи за електричество и интернет. Въпросът не е от интерес и за преселниците, които избират да се установят в изключително отдалечени места, понеже част от избора им е свързан точно с това да не ползват много интернет и дори да живеят без постоянно електричество (например тези в местността Брана в Зайежова – вж. 3.3.4). И все пак част от преселниците в Желен например споделят, че достъпът до ток и интернет им носи проблеми. По време на престойта ми в Желен неведнъж се е случвало заради повреда в тока да няма достъп и до интернет. Това прави невъзможна дистанционната работа на преселници, използващи приложения за комуникация като *Zoom*. Подобни инциденти в подаването на жизнено важни услуги насочват вниманието към факта, че

³² В подтемата за автомобилите не включвам осведомителите от словашкото екоселище Зайежова, тъй като те не я коментираха особено. Почти всички тамошни семейства също притежават и активно използват автомобил, а доброволците са там временно и, погълнати от мечтата си да изживеят селската идилия, не им се налага да пътуват често, нито да зареждат с покупки от близкия магазин (ако все пак се случи обаче, дори те ползват общия джип).

инфраструктурата в различните си измерения е това, което обуславя възможността на преселниците да заживеят в селска среда и да изпълняват работните си задължения. От това личи как дефиницията за „жизнено важна услуга“ се променя с идването на нови хора.

Като част от инфраструктурата следва да посоча и още една типично градска „даденост“, намерила своето място и в почти всички съвременни домове в селска среда, които посетих в България, Словакия и Белгия: течащата топла вода. Две от осведомителките в Зайежова (К., жена, 32, Зайежова и Л., жена, 22, Зайежова) признават, че това е едно от нещата, които истински им липсват. Любопитна обаче е и позицията на друг млад доброволец в екоселището. Й. (мъж, 28, Зайежова) е съгласен, че течаща топла вода, отопление, което се пуска с бутон, интернет с добро покритие и т.н. правят живота изключително по-комфортен. Според него обаче правят и хората откъснати от реалността: „Искам да си давам сметка откъде идва този комфорт и колко усилие и ресурси се влагат за него. За да мога да го оценя. Когато оценявам нещата, се чувствам по-задоволен. За мен лесният комфорт е голям минус“.

Като преход към темата за труда и разходите в селска и градска среда, тук е мястото да засегна по-високите цени на имотите в града – факт, който до голяма степен се основава именно на това, че потребителят заживява сред гарантирано поддържана инфраструктура. Различен аспект, който предстои да разгледам, е, че някои от преселниците всъщност бягат точно от тази отлична инфраструктура в търсене на по-спокоен и осъзнат живот. Също така повечето преселници намират градските жилища за по-неуютни и ограничаващи ги откъм пространство и възможност за влагане на творчество в обзавеждането.

Темата за прекалено скъпите градски жилища вълнува особено белгийските ми респонденти, според които купуването на къща в Брюксел е непосилно дори за хора от високата средна класа и съответно това ги мотивира да се преместят в селска среда. Заради цените на имотите, заедно с цените за отопление и с разходите за пътуване обаче, животът във Валонски Брабант също се оказва скъп. За разлика от тях, българските и словашките събеседници не се мотивират до толкова голяма степен от това, когато закупуват имот в селска среда. В екоселището в Зайежова, където основна е

ценността „доброволно опростяване“, по-ниските цени за живот идват като следствие, макар имотите да са скъпи (вж. 2.2.4.).

2.1.2. Трудова дейност в градска и селска среда

В тази част разглеждам микроикономическите дейности на преселниците в селска среда и как те са свързани с града. Някои избират да продължат да работят обичайната си работа, като пътуват всеки ден или сезонно; други изнасят дейността си от градовете и започват да практикуват отдалечена работа – например хора, работещи изцяло на компютър без живо общуване с клиенти (IT-специалисти, дизайнери, редактори и др.); трети загърбват старото си поприще и се захващат с някакъв вид дребно предприемачество, което се вписва по-пълнокръвно в селската среда – развиват проекти, свързани със селски туризъм, изработват ръчно предмети и/или храна; четвърти се отдават на доброволчество, за да успеят да се прехранват и да си осигурят подслон в новата среда. Възможностите за печалба от дадено стопанско начинание в селска среда обаче са строго обвързани с това индивидът да комуникира с градската среда. Например Д. (мъж, 31, Желен) планира да разработи коуъркинг център, който да предлага удобно място за работа и едновременно с това отдих на хора, обичайно работещи в София – те обаче трябва някак да узнаят за мястото му.

Наблюденията ми върху осведомители от България и Словакия, и частично върху тези от Белгия, съответстват със следното синтезирано от Мари Корпела описание на работните нагласи на преселниците в селска среда. „Мигрантите с цел промяна начина на живот обикновено подчертават факта, че живеят както искат; че сбъдват една своя мечта. Не се опитват да живеят според очакванията на някой друг, а определят сами за себе си какво искат. Това се отразява и върху работата им. Някои не работят изобщо, а се наслаждават на живот, изпълнен с почивка. Според тях работата е пречка пред свободата им като личности. Тези, които се нуждаят от работа, за да се прехранват, често подхващат малък бизнес, в който непременно сами са си шефове: сами решават кога и как да работят, което им помага да се определят като свободни хора. В допълнение, много от мигрантите с цел промяна начина на живот, които срещнах в Индия, бяха избрали поприща, свързани с изкуство, йога и ню ейдж лечебни практики“ (Korpela 2014: 29).

Промяната на местоживеенето в много случаи се съпровожда от промяна и в професионалното поприще. Това често се дължи на дълго потискано несъответствие между ценностите на индивида и резултата/смисъла от труда му. Невена Димова пише за: „загубата на смисъл от труда им в капиталистическата система (...) въпреки че са имали добре платени професии на запад или в международни компании в България и харесват работата си, са изпитвали неудовлетвореност, защото са се чувствали морално подлъгани и разочаровани от целите на глобалния бизнес. Така друг важен аспект от антиконсуматорските възгледи на основателите на екообщности е моралното разочарование от корпоративните работодатели“ (Димова 2014: 282). В разгледаната в предходната глава от дисертацията книга „Консумация и последствията от нея“ Даниел Милър обяснява негодуванието срещу големите компании/институции с това, че човек проявява естествена склонност да се съпротивлява и да негодува срещу всичко, което става достатъчно абстрактно или отдалечено, неясно. Както обобщава един от преселниците (С., мъж, 23, Желен): „Чел съм, че на много хора така от моя сектор се случва това – виждат, че няма смисъл повече това, което правят“. Той самият е доволен, смята се за привилегирован с работата си в голяма компания и дава пример със скорошен проект за автоматизиран контрол върху броя на дървета и нерегламентираната им сеч. Има обаче други съображения относно своята длъжност: „По-скоро искам да изляза от машината по някое време, просто защото рисърчвах доста време ефекта на монитора върху психиката и че това е една доста съществена част от проблема на въобще бърнаута, на всичко в града, което виждаме, и въобще всички ментални проблеми накратко казано. Пряка връзка има между скрийнтайм и депресия“.

Теоретично, преселниците, с които разговарям в България, в общия случай остро критикуват отчуждението на индивида от неговата професионална дейност и не желаят да допринасят към целите на Системата. В Желен контактувах с бивша помощник-счетоводителка, но същевременно и с настоящ адвокат, с висши служители, занимаващи се с технологии, проучвания и развитие в софтуерни компании, с химик, обезопасяващ радиоактивни отпадъци. Всички те изразяват несъгласия с „машината“/„Системата“, но повечето все още се прехранват чрез посочените професии. В някои техни случаи отдалечената работа се оказва ефикасна стратегия за осигуряване на достатъчен доход – особено когато за целта се изисква само компютър и интернет. Същевременно

преселниците, които работят така, повлияват благоприятно и на инфраструктурата в селото, облагородяват я – плащат за прекарване на трасета за интернет, подсигуряват алтернативни варианти в случай на продължително спиране на електричеството и т.н.

Респондентите в Словакия са по-свободолюбиви от тази гледна точка и повечето живеят от сезонни работи, фрийланс³³ проекти и доброволчество. След преместването в екоселището се очертава принципът индивидът да възвърне контрола върху живота си, правото сам да избира, а не да му бъде налагано. „Взимаш решения против волята си – например защото трябва да изкарваш пари. Имам опит с *AirBnB*. Занимавах се 3 години с това и установих, че не ща да го правя цял живот. Правех го, просто защото нямам пари“ (М., мъж, 35, Зайежова). Партньорката му В. допълва: „Все още не вярвам, че мога (да си изкарвам парите чрез готвене за приятели – б.м., П.Д.). Става дума за една програма, която ни е заложена – че не е възможно да правиш каквото обичаш и да изкарваш пари от това. Много упорита програма, понеже така са ни учили: работата е работа“ (В., жена, 34, Зайежова). Ценността „свобода“ се очертава и в коментарите на една от младите ЕДС-доброволки: „Не искам нормална работа. Знам го от много време. Искам работа, която ще ми позволи да съм свободна. Не нещо, което да работя по 8 или 12 часа дневно. Бях в магазин и ресторант, и хотел. В „Словенски рай“ работех за малко и се чувствах като в училище, че и по-лошо. Тази система не е за мен, искам да намеря друг начин да изкарвам пари“ (Л., жена, 22, Зайежова). В резултат доходът на такива хора не е особено висок, както не са високи и претенциите им за по-голям доход. „Работя понякога за местните. Почти съм разорен, имам само джобни. Всъщност не е това, което искам да правя. Искане ми се да подхвана някаква работа онлайн – например писател в сянка“ (Ф., мъж, 23, Зайежова).

Що се отнася до Валонски Брабант, повечето ми осведомители имат своята конвенционална работа, от която се издържат, и не изпитват особено негодувание по темата, тъй като са намерили начин да изпълняват длъжностите си при удовлетворяващи условия и често без да се налага да пътуват всекидневно. Един от по-малките примери за алтернативни избори е на М. (мъж, 28, Уавър): „От 3 години се занимавам с архитектура. Уморен съм да използвам лоши материали, изкуствени

³³ Работа от разстояние, изпълнявана от хора на свободна практика (необвързани с конкретна институция).

материали, лошо е за околната среда, както и за хората, които живеят вътре. Засега просто не искам да работя това повече. Поемам само проекти, фрилансър съм“. З. (жена, 50, Ватерло), която е комуникационен специалист, също се пренасочва към фриланс работа. Години наред ежедневно пътува за работа от Ватерло към Брюксел, а като фрилансър ѝ се налага да го прави няколко пъти в месеца. Спомня си, че допреди 3 години ѝ се е налагало всеки ден да изминава по 20 км на посока до Брюксел и че стресът е нараствал с нарастването на трафика през годините. Преди 3 години поема длъжност на половин работен ден като специалист „Човешки ресурси“ и в резултат сега пътува само 3 дена от седмицата. Изпълнява задълженията си от къщи, като натовареността ѝ има периоди на пикове и спадове. Общото ми наблюдение обаче е, че преобладаваща част от белгийските респонденти все пак пътуват почти всеки ден до града по работа и че не са недоволни от това.

Мобилността по икономически причини има и международно изражение. Няколко от преселниците в Желен си намират сезонна работа в чужбина, за да „съберем парички да дойдем на село“, или като джобни за останалата част от годината. Б. (мъж, 31, Желен) и партньорката му Д. (жена, около 30, Желен) работят в хотели и заведения в Дания или берат грозде във Франция от юни до септември. Установили са, че заради високите данъци за постоянно живущи спрямо за сезонни работници, на финансите им се отразява по-добре, ако прекарват в чужбина само по няколко месеца, а не година. Ф. (мъж, 39, Желен) си спомня същото за годините, когато е бил по-млад и неопитен: „Едно лято изкарах в къщата на баба ми долу, после отидох шест месеца в Англия и се грижех за коне, защото исках да се науча на това, и правех градини. И после, като се върнах, с парите си спомням си купих 700 празни буркана да правя сладка и сиропи, шест коня и един проектор, да прожектирам екологични филми на местните“.

В България и Словакия всекидневните трудови практики на някои от анализираните преселници в селска среда включват и производство на храна – доказателство за наличие на кулинарната селска идилия, обсъдена в първа глава. Преобладаваща част избират да се хранят здравословно и доколкото е възможно с продукти с био произход. Отглеждането на плодове и зеленчуци в двора е един вариант за изпълнение на това желание, както и пазаруването от местни хора или от био магазини. Готвачът Б. казва, че животът в града не го дразни и че е расъл там, но

сериозният недостатък е, че няма къде да си произведе храна, понеже така няма как да затвори цикъла производство–потребление (и продажби). М. (мъж, 51, Желен), който развива друг екопроект в махала Барите, също планира да отглежда терасирани градини край къща, която от няколко години е в процес на строене.

В Зайежова в пермакултурната градина (вж. Прил. 4), част от стопанството „Секир“ се произвеждат достатъчно зеленчуци за целия топъл период от годината, приготвят се и много консерви за зимата. Една от респондентките, която е родена в Белгия, а от 4 години живее в Зайежова, споделя, че когато отиде в Брюксел, много ѝ липсва качествената храна, с която е свикнала в екоселището, и че я смущават много повисоките цени за такава храна (Е., жена, 27, Зайежова). Някои от индивидуалните домакинства в екоселището също произвеждат сами част от храната си, но като цяло всички се възползват от хранителната банка (подробно описание вж. в трета глава) и магазина в селото или в околните градове. Градините са нещо повече от просто места за отглеждане на храна – от една страна, те изразяват връзката на преселниците с природата и другите живи организми; от друга, те са пространство за споделяне и комуникиране на знание както между преселниците, така и от възрастните към децата. Във втория случай целта е децата да се образуват откъде идва храната, да я ценят и потребяват осъзнато.

Отглеждането на храна обаче е времеемък и труден процес с много неизвестни: „Баба ми казваше, че сестрите ѝ я предупреждавали да не се жени за фермер. Това щяло да е работа по 24 часа 7 дни в седмицата. Тя ми каза същото, преди да дойда тук. И като дойдох, ми стана ясно какво има предвид. Ако наистина искаш всичко да е подредено и хубаво, ще бачкаш от 6 сутринта до 9 вечерта. Наистина отнема много време и става предизвикателство да намериш време за себе си и за други неща, които искаш. Ето защо някакъв микс между градско и селско ще бъде перфектен“ (Й., мъж, 28, Зайежова).

Като по-слабо ориентирани към алтернативния начин на живот, в сравнение с българите и словаците, белгийските ми осведомители не отглеждат зеленчукови градини в относително големите си дворове. Почти всички обаче залагат на зеленина, поддържани поляни и места за отдих със столове/пейки и маса (Вж Прил. 5) Градинарството им е хоби, а не начин за изхранване.

Макар че почти всички от анализираните преселници в трите държави оценяват ръчно правените предмети (шиене и плетене на дрехи, направа на бижута, посуда, обзавеждане и др.), никой от тях не изработва такива за продажба. Все пак във всекидневието на преселниците производството на ръчно правени предмети намира своето място. Сред наблюдаваните от мен случаи – за лична употреба, а извън тях – често и за продан. Като потвърждение на разгледаната в първа глава теория на Ванини и Уилямс, уклонът на мигриралите в селска среда към ръчно правени изделия може да се обясни с: желанието им да канализират творческата си енергия да се изразят по този начин; стремежа към уникалност и автентичност; различното протичане на времето в селската среда – без множество спешни задачи и с повече време за бавна работа, съзерцание и почивка.

В тази връзка, интересно е мнението на един от респондентите в Зайежова (Й., мъж, 28, Зайежова), на когото много му се удава месенето на различни видове хляб и на пици и който често продава част от произведеното на съседите си. Що се отнася до продажби на непознати граждани, той определя като лицемерна практиката хора, които идват на село да живеят по различен начин, да се насочват обратно в града, за да продават на онези, които всъщност не искат да виждат. В интервюта с други преселници се очертава и още един проблем – постигането на високо био качество на производството в малки мащаби прави продуктите прекалено скъпи.

Някои преселници решават да развият и предприемачество в по-големи мащаби, като предлагат определени привлекателни услуги. За тези случаи Бенсън обобщава: „Важно е, че предприемаческите дейности на преселниците най-често са встрани от кариерите им преди миграцията. Откритието на Хоуи (2005), че „човекът с пайовете“ е бивш инженер, е може би най-добрият пример за контраста на живота преди и след миграцията. Много често мигрантите с цел промяна начина на живот имат малко или никакъв бизнес опит, но много от тях се възползват от възможността да последват някаква своя мечта (някои – по-успешно от други). В този ред на мисли, видно е, че такъв тип миграция има освобождаващ потенциал – внушава на хората, че могат да постигнат каквото искат. Погледнато през призмата на живота преди миграцията, очевидното разделение не е толкова кристално. Мигрантите пренасят умения от работата си преди преселването, вкарват я в употреба за новия бизнес“ (Benson 2009: 611). Колева (2014:

163) определя това като „миграционен ресурс“ – знанията, уменията и предприемаческия дух, с който се характеризират хората, родени или живели в градове. Когато те решат да дойдат в селската среда, привнасят неприсъщи за нея навици, бит и ценности.

В този случай Желен изобилства от примери – множество са все още на ниво идея или едва в началото на изпълнението си, а два са действащи. През 2020 г. актуални са две идеи (още една за обучителен център, финансиран от външен източник, отпадна по-рано през годините):

~ заведение в гората с малко, но изискано меню, за което бъдещият собственик подчертава, че „не искам да стане кръчма“, т.е. че е насочен към конкретен таргет от алтернативни като самия него хора, а не от местни, които се забавляват по неприемлив за него начин и потребяват неприемливи за него продукти;

~ пространство за споделено работене (*coworking space*) с отлична технологична база и възможност за отдих сред природата и за нощувки в селска къща

Междувременно от няколко години два екопроекта в селото вече приемат гости. В *AirBnB* през 2021 г. могат да се открият „Легло в споделена стая в къща за гости „Вегетариум“³⁴ (5 гости, 2 спални, 5 легла, 1 баня, минимум 2 нощувки общо на цена от 60 лева) и „Землянка“³⁵ (4 гости, 1 спалня, 3 легла, 2 бани, 53 лева за нощувка). След множеството ми срещи и престои с едни от домакините, се очертава мнението, че приемането на гости е трудоемко занимание – толкова трудоемко, че са обсъждали да го прекратят. Сред дейностите, които се включват в посочената цена, са: посрещане и транспортиране с автомобил от гара Своге до махала „Църни камик“ (по асфалтов и впоследствие по дълъг черен път) и старателно почистване и пране преди и след посещението. Домакините посочват, че целта им е да посрещат гости, които оценяват мястото, а не идват просто защото е относително евтино или защото е първото предложение в сайта за резервации.

³⁴ Линк за достъп: <https://bg.airbnb.com/hotels/22784169?guests=1&adults=1&s=67> Последно посетен на 7.06.2020 г.

³⁵ Линк за достъп: https://bg.airbnb.com/rooms/30775071?translate_ugc=false&federated_search_id=8ce0b9f5-de63-4f3e-a64e-ee5b3302ee78&source_impression_id=p3_1623071914_YpTw6o20l0lNOJ55&guests=1&adults=1&check_in=2021-06-12&check_out=2021-06-13 Последно посетен на 7.06.2020 г.

Като доказателство за теорията на Стоун и Стъбс, разгледана в първа глава, повечето дребни предприемачи като тези са нащрек да не бъдат засмукани от желанието за постоянен растеж, тъй като знаят, че така ще започнат да работят прекалено много и ще им остане по-малко време за другите занимания (т.е. до определена степен ще се върнат към статуквото отпреди миграцията). Помолени да коментират какво смятат за термина „икономически растеж“, домакините на едната къща, предлагана в *AirBnB*, отговарят: „Или растеш, или умираш. И това също ние го виждаме – или ние вкарваме повече усилия да е по-хубаво тука и повече хора да идват, или просто не можем да действаме с тия стаи за гости“ (Б., жена, 30, Желен). Те смятат, че е здравословен до един момент, но след достигане на оптимален размер на продукцията/услугата, трябва да прерасне в „икономическа стабилност [понеже иначе – б.м., П.Д.] безброй хора, които са много богати (...) си повреждат здравето, повреждат си психиката, приятелствата и така нататък“ (Ф., мъж, 39, Желен). Бъдещият ресторантьор от Желен пък подчертава, че не си представя горското му ресторантче да прерасне в огромен ресторант и че ще се фокусира върху развитие на качеството, а не на размера на начинанието.

Понеже не са предприемачески ориентирани, жителите на Зайежова коментират само теоретично проблема за икономическия растеж. Почти всички го разглеждат от отрицателната му страна, задавайки реторичния въпрос може ли „майката Земя“ да понесе постоянното разширяване на производството и потреблението ни. В представите им икономическият растеж се обуславя от експанзията на консуматорската култура и така неминуемо води до нарушаване на природния баланс. В библиотеката в общностната сграда на пермакултурното стопанство „Секир“ се откриват доста книги по въпроса. Една от тях е „Илюзията за растежа“³⁶ на Ричард Даутуейт, който идва в екоселището по покана на един от жителите. Така в Зайежова, „край огъня“, се организира дискусия за икономическия растеж, в която Даутуейт изказва тезата, че трябва да се достигне до край на растежа и че това вероятно ще стане чрез настъпване

²⁸ Douthwaite, Richard. 1999. *The Growth Illusion*. Dublin 7: The Lilliput Press.

на сериозна криза. Сходни твърдения изтъкват и преобладаваща част от събеседниците ми.

Белгийските респонденти също коментират темата теоретично, а не от собствен опит в икономически начинания – с изключение на една от тях (повече за нея вж. в трета глава, 3.3), която споделя нагласите на желенските предприемачи: „Имам чувството, че всичко идва и си отива все по-бързо и трябва да е все по-добро. Сега с проекта ми *Le Voyage d'Ulysse* (психологически коучинг сесии с участието на коне – б.м., П.Д.) и аз съм в тази позиция. (...) Да го разрасна означава да работя много. Трябва да внимавам да не задълбая в това“ (К., жена, 59, Оверайзе).

Дискусията за производството и икономическия растеж е показателна за факта, че много от преселниците не горят за идеята да развият собствен сериозен бизнес, а просто искат да си докарват приходи, упражнявайки занимания, които ги вдъхновяват. Съществува още един метод за това – доброволчеството. Дейността на доброволците в селска среда включва извършването на типични „селски“ дейности като събиране и подготвяне на дърва за зимата, засаждане на дървета, отглеждане на градини, помощ при организацията на събития, чистене и извършване на по-маловажни ремонтни или строителни дейности, свързани с къщите или стопанските постройки. Защо доброволците биха искали да вършат това без заплащане? За да завържат познанства със съмишленици; за да придобият нови знания; за да бъдат въведени и/или приети в дадена общност; за да се разтоварят от друг тип труд, който са упражнявали продължително време (например работа пред дисплей); за да са част от група, която работи по свое желание, а не под надзора на шеф и при наличието на строга йерархия; просто за да поживеят в селска среда – домакините им следва да осигурят подслон и храна по време на доброволчеството. Както казва една от преселничките в Зайежова – американка, която пътува над 10 години из Европа със своя устроен за спане и живеене ван „фолксваген“: „Трябваше да намеря начин да доброволствам, това за мен е начин да пътувам“ (К., жена, 32, Зайежова).

Как преселниците стават доброволци в селска среда? Съществуват много начини, но сред най-разпространените са: следене на обявления за доброволци в различни сайтове и социални мрежи (например *Workaway.com*); кандидатстване за краткосрочна (няколко седмици) или дългосрочна (няколко месеца) Европейска доброволческа

служба (ЕДС или EVS – European Volunteer Service), която често е и символично заплатена; контакт лично със собствениците на имот в селска среда или с хора, които ги познават.

Съществуват различни гледни точки за ползата от доброволческия труд. От една страна, посредством него може бързо да се постигне напредък и да се намери работна ръка. От друга страна обаче, доброволците често нямат никакъв опит в това, което правят, и биха могли да навредят непреднамерено или да не изпълнят качествено задачата си; също така не е гарантирано, че ще бъдат достатъчно инициативни и работливи. В допълнение с тези негативи, домакините следва да се нагърбят с организиране на подслон и достатъчно храна, което е само по себе си разход на време и енергия. Ето какво смята събеседничка от Желен, която има опит с доброволци както в това село, така и в чужбина, и която също е била доброволец: „Те вършат каквото им даваш като работа и дори не мислят, когато работят. (...) Най-често трябва да направя след тях (Б., жена, 30, Желен)“. Споделя и че като доброволец често е чувала коментари от сорта на „Ама те не ни плащат, ‘айде да си почиваме“.

Друг желенски преселник споделя опита си от живота като ЕДС-доброволец за 2 месеца в хърватското село Кутерево, където собствениците-англичани и доброволци от различни страни поддържат резерват за отглеждане на бивши опитомени мечки: „Направих нещо добро, безкористно, без да очаквам нещо насреща. Научих също, че колкото повече искам, получавам. Такъв закон. (...) Накрая на втория месец всъщност там вече влязох в някаква общност (...) с някакви подобни хора, с подобни идеи. (...) И за тия осем месеца се запознах с много хора от цял свят и до ден-днешен с много от тях си поддържам контакти и сме се срещали даже след туй. (...) Оттам пък се разрових за следващ проект, в който да се включа, и попаднах тука (в Желен – б.м., П.Д.) (...) Те го правят с такава цел, нали примерно ако нямаш насока в живота си какво да си избереш“ (С., мъж, 30, Желен).

Белгийските ми респонденти не засягат темата за доброволчеството, защото то е далеч извън тяхното всекидневие и от нуждите им да дават и получават. Словашките обаче дискутират обширно, тъй като разполагат с много опит и тъй като Зайежова е международно известна с това, че е отворена към краткосрочни и дългосрочни доброволци (някои от които впоследствие заживяват там). През лятото се е случвало да

има 20, дори 30 доброволци. Обикновено желаещите да станат доброволци в екоселището, и по-точно в пермакултурното стопанство „Секир“, пишат на Е., която е официално избрана за координатор на доброволческата дейност и получава заплата за това. Самата тя е дошла тук като ЕДС-доброволец през 2016 г. Живее първо в „Секир“, после няколко години при своя партньор, който строи къща в Зайежова и междувременно обитава маломерна кирпичена къща пак там. В края на 2020 г. се разделят и Е. се завръща в „Секир“, където се раздава изключително за доброволците и за стопанството изобщо. Е. споделя: „Харесва ми това, че не е като да имаш нормална работа – да ставаш в 8:00 и да се прибиращ в 16:00. Тук се събуждаш и горе-долу знаеш какво трябва да направиш през деня, обаче може някой да ти се обади и да решиш да правиш нещо съвсем различно. Имам си отговорности, със сигурност, но не е като да *трябва* да вършиш нещо“ (жена, 27, Зайежова).

Най-успешните и за двете страни доброволчества се получават, когато човекът сам открие Зайежова и се мотивира да се свърже с координаторите, а не когато се отзове на конкретна обява „Търсим доброволци“. И в двата случая следва среща или интервю онлайн и предложение да дойдат на място и да прекарат малко време в „Секир“, преди да решат окончателно дали искат да останат за по-дълго. ЕДС-доброволците имат по-стриктна организация, включваща официално кандидатстване, кратко обучение извън Зайежова и попълване на документи. Те получават по програмата джобни в размер на 100 евро и пари за храна – 150 евро, а НПО-то, което организира доброволството, получава 250 евро за всеки ЕДС-доброволец. „Ние живеем тук, сред природата и взимаме пари от капиталистическата система“ – обяснява с одобрение един от координаторите П. (м., 51, Зайежова). Целта е да бъдат акредитирани за 6 дългосрочни доброволеца годишно, но засега са акредитирани за 4. П. си спомня и времена, когато са били 12, но не по програма на Европейския съюз.

В разказите и коментарите на двама от четиримата дългосрочни ЕДС-доброволци, които заварих в „Секир“ през късната есен на 2019 г., се открояват няколко лайтмотива.

~ Времето в селска среда тече по-различно, отколкото в града.

~ Физическата работа в селска среда е уморителна, но след края ѝ човек е удовлетворен, защото знае, че е направил нещо полезно за себе си и за околната среда,

докато в градската среда материалните неща най-често се придобиват наготово и следователно удовлетворението е по-малко и по-краткотрайно.

~ В градска среда е по-трудно човек да твори и остава по-малко време за това, докато на село творчеството се съдържа в множество ежедневни дейности.

~ Въпреки че може да е тежко³⁷, всеки млад човек трябва да поживее известно време в селска среда, за да възприема впоследствие градската по-осъзнато.

~ Доброволчеството на практика може да не съответства с представите на кандидатстващите – например те си представят, че ще разполагат с много време за уединение, което често се опровергава.

От разгледаните дотук разнообразни варианти за трудови дейности личи, че ключова ценност за множество от преселниците е да разполагат с достатъчно време и да се фокусират върху нещата, които автентичният им Аз намира за стойностни. В тази връзка при разговорите си с тях обсъждаме какво е мнението им за дауншифтинга. Оказва се, че преобладаваща част от събеседниците и в трите държави не са чували думата, макар да живеят до голяма степен в унисон с това доброволно опростяване на начина на живот и с прекратяване на вечното бързане. Жителите на Валонски Брабант го коментират през призмата на работата и използват изрази като „да намалиш темпото“, „да работиш 4 вместо 5 дни“, „да работиш на 50%“, „животът да не се върти около работата“, „да променя нещата в живота си преди експлозията“. Те подчертават, че не биха избрали големи доходи, ако това би ги лишило от свободното им време и би им донесло купища отговорности.

Двама от белгийците разгръщат по-широко личните си истории, свързани с много работа и последвалия я дауншифтинг. С. (жена, 45, Буржоа, богаташки квартал на Риксенсар със селски облик) смята, че в един момент човек трябва да се удовлетвори от постигнатото и да спре да търси още и още. Това убеждение я е накарало да избере да работи на половин работен ден и да се вслуша в желанията на автентичния си Аз. „Спрях

³⁷ Една от събеседничките, с която обсъждахме надълго и нашироко този аспект, в крайна сметка не завърши своя дългосрочен ЕДС. Тръгнала си е по средата, преди да настъпи зимата, която се прекарва тежко в такава откъсната селска среда без течаща топла вода и с отопление на дърва.

растежа и се насочих към по-малкото, към необходимото (...) Чувствах се като хамстер на колело. Винаги въртях колелото. Имах много интересна и интензивна работа в сферата на рекламата, бях един от водещите отговорници в компанията и беше изтощително. Справях се добре, но си знаех, че не е моето нещо. И все пак го правих повече от 20 години – 20 години като отговорник по продажбите и 10 като мениджър. Нещо отвътре ми казваше „Най-вероятно искаш нещо друго, само дето не знаеш какво. Но не е това!“. Бях много уморена от работата, от непрестанното пътуване до града, имаш много плътна програма. Сутрин отивах в офиса и трябваше да тичам от среща към среща с различни клиенти“. Откакто прекратява това свръхнатоварване, С. се сдобива с повече време за любимото си занимание – „да се кача на влака и да пътувам нанякъде“, както и време да се грижи за чичо си и за семейството си. „Живея по-бавно и тичам насам-натам по-малко“, заключава тя.

Втората история е на С. (мъж, 53, Уавър), чиито високи доходи се дължат на 28 години работа също в рекламния бизнес. След като 8 години не е вземал по-дълъг отпуск от две седмици, през 2016 г. посещава Нова Зеландия за три седмици и си казва: „Искам да се насладя по-дълго на нещо такова“. През 2018 г. си отпуска една година за пътешестване и прекратява всичките си договори. Четири пъти посещава Египет, където се организират плувания с делфини в открито море. Същевременно се записва на различни курсове по приложна психология, но така и не се решава да започне да генерира приходи като психолог или коуч. „Беше ми по-лесно да продължа да изкарвам пари от реклама. Знаех си в какво съм опитен“. След като годината за пътешествия изтича, С. започва да се напруга и дори да се страхува от предстоящото. Оценява, че е бил заобиколен от „грешните хора“, които му натякват „Какво ще правиш сега, след като напусна златното директорско място?“. В крайна сметка си намира работа отново в рекламната сфера. Формулира ежедневието си точно като съгражданката си С. от предходния пример: „Работя по-малко, отколкото преди. Тичам насам-натам по-малко, отколкото преди. Съобразявам се с начина, по който бих искал да живея. Но все още не съм удовлетворен“.

За разлика от белгийските, българските ми респонденти се съсредоточават не толкова върху дауншифтинга в работата, колкото върху дауншифтинга от гледна точка на потреблението. В дискусия за това кое е необходимост и кое – лукс, двама от

желенските преселници сами споменават неколkokратно термина „дауншифтинг“. „За мене означава промяна на цялостното разсъждение за икономическия живот, за културния живот, за проблеми пред човечеството и така нататъка. Тоест за мен дауншифтигът не означава аз да започна (...) да си бърша задника с какалшки и листа. В смисъл на никой не помагам по този начин. Но да, бих искала да използвам рециклируема тоалетна хартия, бих искала да си пера дрехите с биоразградим перилен препарат в пералня, която ще има живот от сорта на 15 години“ (М., жена, 39, Желен). Според партньора ѝ дауншифтингът се изразява „не в това да имаме нулев отпечатък, а в това да намалим и да оптимизираме. Нали ‘айде да не е само да намалим, защото да намалим изведнъж звучи много страшно и сега всички казваме: *Ау, ще ядем по-малко, ще пътуваме по-малко, ще имаме по-малко айфони*“ (В., мъж, 51, Желен).

Така се стигам до темата за потреблението, която ще разгледам подробно в следващата част.

2.1.3. Потребление в градска и селска среда

Както твърдят теориите на Даниел Милър и Мери Дъглас, обсъдени в първа глава, потреблението е неизбежно във всекидневието на индивидите и общностите и се обуславя от нуждата им да комуникират по различни начини. Показателно е мнението на една от респондентките, която очертава потреблението във всичко около себе си: „Всеки е потребител – на първо място да се храни, също и да отоплява дома си. (...) Например сега правим интервю и имаме два телефона, интернет връзка, изисква се да имаме инсталирани приложения и нищо от тези неща не е без пари. За да си купя телефона, трябва да работя. А за да работя, трябва да се представя на клиентите си – да съм чиста, с изрязани нокти, чиста коса“ (Ф., жена, 55, Ватерло). Не става дума само за храна, дрехи, консумативи, вода, електричество, интернет и всичко, което според конкретния човек му позволява да живее качествено. Следва да се вземат предвид и по-машабни потребителски проекти като ключовото при преместването от градска в селска среда построяване, обзавеждане или поправяне на дом например. Също така почти всички осведомители и в трите страни са единодушни, че осезаемо им липсва възможността да потребяват културни събития бързо и без да трябва да пътуват и да се подготвят предварително.

Очертават се няколко лайтмотива за културата.

~ Откакто събеседниците ми са се преместили в селска среда, потребяват чувствително по-малко културни събития.

~ В сравнение със селската среда, в града културата е концентрирана и същевременно разнообразна и преселниците могат да избират сред множество възможности.

~ В града могат да се посещават културни събития спонтанно. Планираното посещаване е по-трудно и преселниците често ги домързява да отидат.

~ Дори и малкото културни събития, които се провеждат в селска среда, печелят интереса на преселниците.

~ Важно е човек да не ограничи изцяло посещението на културни събития, за да може да се отвори, умът му „да вижда различни неща, да превключва“ (В., жена, 51, Плансеноа)

~ В селска среда е много по-трудно да си активист в дадена сфера, отколкото в градска, защото съмишлениците са малко, а и не може да повлияваш множество хора с примера си.

Ако се върнем към теорията на Бурдийо за потреблението на културни продукти и как то зависи от средата и от образованието на индивида, забелязваме дисонанс. Поради образованието и интересите си, респондентите желаят да потребяват културни продукти, но селската среда ги ограничава сериозно в това отношение. Същевременно се очертава и такъв тип преселници, които целенасочено се въздържат от подобни събития, тъй като ги намират за комерсиални и част от излишното консуматорство, а в допълнение ги изваждат от самовглъбяването, което целенасочено са дошли да практикуват в селска среда. Т.е. по образование и вкусове те би следвало да се интересуват от културни събития, но на практика това не е така и те са доброволни непотребители. „Ние предпочитаме да си пуснем на проектор някакъв филм и така, не сме много по киното. Аз го виждам спрямо хората – примерно сестра ми, която си беше тука за два месеца, без въобще да го очаква и да го иска. И в София работи си в банката, семейството, те много ходят по планини събота и неделя, иначе работата и това е. Тя вика „Сега осъзнавам – в тоя двумесечен престой, за колко неща съм давала пари“. Януари месец бяхме с нея, тя си купи билети за опера за напред, за театър, за не знам какво. А в един момент видях, че

аз като мога да направя нещо, което някак си по ми изкристализира като хармоничност с тези основни насоки на живота, отпада желанието да отида на опера“ (Ф., мъж, 39, Желен). Партньорката му гледа още по-прагматично на отказа си от ходене в градска среда с цел потребление на култура: „Много пари (се харчат там – б.м., П.Д.)! Аз не го виждам смисъла, примерно 10 лева, не знам колко струва киното, или 15 за два часа“ (Б., жена, 30, Желен). Техен приятел, с когото споделят домакинството през последните месеци, пък очертава възможността от потребление на култура, докато се разхожда: „По принцип като отида в София, само да отида да се разходя по улиците ми е достатъчно или да се повозя в метрото някоя станция. Ама обикновено ходя и си купувам книги“ (С., мъж, 30, Желен).

Тук е мястото да отбележа отново термина „обектификация“ във варианта, използван от Даниел Милър – ценностите ни се отразяват в начина, по който организираме предметите и свързаните с тях практики около себе си. Показателно е как ценности като свобода, автентичност и индивидуализъм се открояват в потребителските практики (или откази от практики) на преселниците. Събеседниците ми в Зайежова например наблюдават цялостно занижаване на потреблението си при живота в селска среда. Р. (мъж, 39, Зайежова), който през 2019 г. се нанася в новопостроената си къща си със съпругата си и двете си деца, установява, че докато са живели в Лондон, са харчели по 20 евро за храна всеки ден, а тук харчат 30 евро седмично. Л. (жена, 22, Зайежова) отдава намаленото потребление в селска среда на факта, че много от възможностите човек да купи нещо просто липсват – тя дава пример не само с пазаруването в магазини, но също и в барове, а и в интернет. Обобщаващо звучи мнението на К. (жена, 32, Зайежова): „Всеки път като отида в града, имам чувството, че ролята на човек е да е потребител. За да бъдеш на дадено място, трябва да си купиш нещо. (...) Какво правиш, ако не си купуваш неща? Седиш си вкъщи. Просто не ти е позволено да правиш неща, ако няма да си купиш нещо“.

Респондентите и в трите държави практикуват поне до определена степен осъзнатото потребление – избират съзнателно колко и какво да закупят, стараят се да не се подвеждат по маркетингови трикове и по свои желания, които всъщност не са нужди. По време на интервютата ни те много често сами насочват темата към консуматорското общество. Двама от преселниците в Желен дори влизат в дебат за положителните и отрицателните страни на консуматорската култура. „Тука разглеждам консюмеризма по-

скоро в лошата му страна, като една извратена форма на тази консуматорска култура, която всъщност довежда след себе си първо безумно много потребление на неща, безумно много производство, безумно много разхищение“ (М., жена, 39, Желен). Партньорът ѝ е относително съгласен, но допълва с факта, че без толкова завишено потребление, хора на прага на бедността биха останали без работа и че от тяхна гледна точка консуматорството е нужно и дори полезно³⁸: „Човешката природа, когато не е култивирана по онзи начин, по който ние се опитваме да култивираме, е нормално да искаш да имаш повече неща, да се запасиш, да потребиш повече неща, нали сега примерно особено в днешно време, което тия неща дето ги потребяваме, те са хубави. (...) Всичко е въпрос на перцепция и на възприятие. Примерно ей сега говоря си с някаква баба, тя ми разказва какво е било и казва „Сега всичко колко е удобно, и пак се оплакват хората“. Това е примерно ти ако си представиш оня бит, където трябва да вземеш цялото пране на цялата къща и да отидеш на реката там да тепаш. Колко време, не знам колко ще ги изпереш и това нещо сега – бум! – го пускаш. Въпрос на възприемане е и как си отраснал. (...) Имаше една книга „Шантарам“, не знам чели ли сте я. И там нали имаше един момент, където той, героят, видя там, в хотела, където е отседнал в Индия, един човек, който носи нагоре бидони с вода, и пита там някакъв: „Тоя какво прави?“. „Ами носи бидони с вода, тоя хотел е с такава инсталация.“ Нали той ги качва на покрива огромни бидони и оттам се къпеш. Той вика „Ама аз няма да се къпя вече.“ „Не, напротив, тъпак, ти трябва да се къпеш по три пъти на ден, защото той иначе ще си изгуби работата, ако ти не се къпеш“ (В., 51, мъж, Желен). Интересно е и какво отбелязва В. в началото на изказването си: че упражнявайки алтернативен стил на живот, преселниците в селска среда „култивират“ себе си, т.е. *налагат си* определени здравословни за самите тях и за околната среда рамки; опитват да не се поддават на егоцентричното желание за още и още.

Други мои събеседници обвързват консуматорството с потребност на егото да попълни липси, да „избяга от реалността“ и от проблемите. С. (мъж, 23, Желен) дава за пример пристрастяванията – към социални мрежи, храни, алкохол или наркотици, към шопинг и т.н. Ф. (жена, 55, Ватерло) засяга консумацията като условие за принадлежност

³⁸ Същото твърдение защитава измислената героиня Грейс в цитираната от мен книга на Даниел Милър за консуматорската култура.

към дадена група. „Колкото човек е по-неуверен в себе си, толкова повече неща купува и толкова повече се нуждае да е част от група. (...) Ако се чувстваш изобилен вътре в себе си, невинаги се нуждаеш да излизаш извън, да срещаш хора. Ако си достатъчно уверен в идеите си и в собствената си философия за живота, тогава се чувстваш добре сам сред природата и оценяваш това, което тя има да ни даде“. К. (жена, 32, Зайежова) говори за фалшиви удовлетворение, сигурност и комфорт при обграждането с много вещи и нарича това „изобретен от човека затвор“, който цели да разсейва от проблемите.

След като обсъдим що е консуматорска култура, разговорите с осведомителите ми обикновено се насочват към антиконсуматорските нагласи и практики като начин да се прояви индивидуалността и автентичността; да се избяга от изобретения затвор. Още в началото на теренната ми работа се очерта тезата, че преселниците от градска в селска среда не са безразлични към тези практики и че един от съпътстващите им мотиви за преместване, а също така и тяхна ценност, е да потребяват осъзнато. Какво означава това?

~ Битова оптимизация – реалистична преценка кое наистина е необходимо и кое е излишно.

~ Информиран избор – да се интересуваме къде е било направено, как, от кого, какво ще се случи впоследствие с това, което потребяваме; да се прилага критичност, когато човек пазарува – В. (мъж, 45, Зайежова) дава пример с бранда паста *Barilla*, който преди десетилетия е бил малък бизнес на двама братя, а днес „се държи от някакъв немец, чийто бизнес е да произвежда оръжия“.

~ Да не се изхвърлят стоки, а да се предоставят на хора, които се нуждаят от тях.

~ Да се пазарува повече от магазини „втора употреба“.

~ Да има стремеж към високо вместо ниско качество и запитване защо даден предмет е толкова евтин.

~ Да не се губи представа за връзката между човека и заобикалящата го среда

Най-честото определение за антиконсуматорство сред осведомители и от трите държави съдържа под една или друга форма нагласата „да не купуваш неща, от които не се нуждаеш“ и съответно „когато се нуждаеш от нещо, да опиташ не да го купиш, а да го заемеш от някого. Или ако се налага да го купиш, да е втора употреба вместо ново“ (К.,

жена, 32, Зайежова). Не на последно място, преселниците намират за нужно и показването на пример чрез действия. От тази гледна точка антиконсуматорските им практики са активен житейски избор, своеобразно „гражданско неподчинение“ (М., мъж, 28, Уавър) срещу статуквото.

Осъзнатото потребление и ограничаването на потреблението при много преселници се изразяват и в живот както с по-малко вещи (наблюдавам това и в трите страни, засегнати в дисертацията), така и в по-малки домове (наблюдавам това в Желен и Зайежова, а в Белгия – само като изключение). Например на въпроса от каква къща се нуждае, респондентка от Желен отговаря: „От една стая. Искam една стая, където са ми нещата, с едно легло и едно пространство, където мога да направя упражнения и едно биде. Защото през зимата е супер студено да излизаш навън за пишкане. Еми ако няма биде, стига и леген, биде е по-комфортно“ (Б., жена, 30, Желен). В двора на къщата ѝ е паркиран почти обзаведен мобилен дом, изграден върху платформа за камион, в който също е прекарала известно време. В мобилен дом живее и един от най-природосъобразно ориентираните ми белгийски осведомители (повече за построяването на този дом вж. в Трета глава, 3.3.4., а снимки – в Прил. 6). Едно от преимуществата на такова обитаемо пространство е, че мястото за складиране на вещи е много ограничено и съответно помага за по-минималистичния начин на живот и по-умереното потребление.

За разлика от М. (мъж, 31, Уавър), другите ми белгийски събеседници не живеят минималистично или го правят избирателно, прилагайки само определени добри практики. Най-отчетливо тенденцията се откроява у жителите на екоселището Зайежова. Характеризирайки се с постоянната си мобилност, на много от тях се е случвало да раздадат вещите, които не употребяват, или да заминат нанякъде с ограничено количество багаж и да прекарат дълго време само с тях, чувствайки се по-леко.

„Всичко започна, когато се изместих от родния ми град, бях на 19. Пусках си видеа в *YouTube*, понеже се местех в Ирландия и трябваше да побера всичко в малка чанта. Не се знаеше колко време ще остана – дали ще си намеря работа. Но планът ми беше като за начало 3 месеца. И така, пакетирах си багажа в малката раница и два месеца и половина живях с това, не си купих никакви дрехи, само един чифт обувки, които също се побрах в раницата. Бях много щастлива и си дадох сметка, че не ми трябват нещата,

които оставих вкъщи. Като се прибрах, почнах да се отървавам от тези неща. Давах за благотворителност, или на циганите, или на приятели. (...) Това приключи като се върнах да живея в голям град. Преместих се в Кошице. Наясно бях, че животът е по-лесен като имаш по-малко вещи. Но не бих казала, че живея минималистично. Може би тук (в „Секир“ – б.м., П.Д.) да, но като цяло бих могла да имам много по-малко вещи. Първия път дойдох тук само с една раница с компютър и туристически обувки вътре, и съквартирантката ми се изненада, че нещата се побират на половин рафтче“ (Л., жена, 22, Зайежова).

Един от по-общностноориентираните ми събеседници (П., мъж, 51, Зайежова) обръща внимание и на друг аспект от минимализма и антиконсуматорските практики – споделяната употреба. Той дава пример с дивана в една от общностните сгради, който би намерил за излишен, ако беше в личния му хол, но тук, в общата библиотека, е полезен, понеже на него седат над 100 души годишно; или с колата на един от жителите на екоселището, благодарение на която са превозени много продукти и хора от и към Зайежова.

Докато някои преселници гледат на живота с малко вещи по-материалистично и функционално, други отчитат, че посредством по-малкото вещи човек достига по-близо до същността на нещата. Те смятат, че комфортът в града настройва жителите да се нуждаят от много, за да им е удобно; там комфортът им е обусловен от много фактори, докато в селска среда не е така.

Всичко, казано дотук, се обобщава добре от мнението на Е. (жена, 27, Зайежова) „Определям живота си като прост живот. Това значи да проявяваш съзнание за мястото си в света и какви ресурси изразходваш, и как се храниш, и че използваш това, от което се нуждаеш. Не мисля, че материалното носи удовлетворение, а по-скоро какво правиш с живота си. На английски се казва *simple living* (прост живот – б.м., П.Д.), но на френски буквално е *voluntary simplicity* (доброволно опростяване – б.м., П.Д.)³⁹. Предпочитам да го наричам така. Значи, че си индивидуален, че размишляваш как би искал да живееш и искаш да е по начин, по който планетата да е за всички“.

³⁹ Друг вариант за същия феномен е словашкото словосъчетание *dobrovolna skromnost*, използвано от координатора П., мъж, 51, Зайежова.

Няколко от преселниците могат да се причислят и към типажа „непотребители“. Както обясних в първа глава, тези хора не се възползват от определени блага на „системата“ и намират алтернативен на обичайния начин да се справят с нуждите си. Един от първите обитатели на екоселището в Словакия например строи къщата си, без да си помага с доброволци и правейки всичко сам. Из района започват да се носят истории за странния корав човек, който всеки ден мъкне тежки торби или дори прозорци от Кралова или от Плешовце. Той буквално построява къща само с ръце, без автомобил. (Повече за проекта му вж. в трета глава, 3.2.5.) Един от преселниците в Желен пък е от малкото, които построяват къща целенасочено без електричество и вода с цел да използват колкото е възможно по-малко. Служи си с генератори, UPS-и (което само по себе си пак е потребление на дадените продукти), ползва вода от извори и събира дъждовна вода (повече за проекта му „Брана“ вж. в трета глава, 3.1.5.)

Аспект на живота с по-малко вещи и осъзнатото потребление, който набира все повече известност в Европа, е философията за живот с нулев отпадък. Някои преселници живо се интересуват и опитват да ограничат доколкото е възможно употребата на материали, които не биха могли да използват многократно и които се разграждат бавно. В допълнение, в селска среда, за разлика от града, е много по-лесно да се поддържа компост и много от разгледаните домакинства и в трите държави имат такъв.

За почти четирите години, откакто живее в Желен, Б. (жена, 30, Желен) и партньорът ѝ Ф. (мъж, 39, Желен) въвеждат в домакинството множество практики в унисон с философията за живот с нулев отпадък: не е най-важното да е *точно нулев*, а да е *възможно по-малко*; да пазаруват със собствени торби и в по-големи разфасовки (например вместо пликове с ориз по 1 кг да се купи хартиен чувал с ориз); да изключват електроуредите, които не ползват; да не ползват фабрични продукти, където е възможно да се направи собственоръчно заместител (например измиване на чиниите с пепел и памучен парцал вместо с препарат и дунапренена гъбичка; или пране с препарат от счукани конски кестени, с добавка калиева основа).

Що се отнася до жителите на екоселището, те рядко споменават термина „нулев отпадък“, въпреки че много от тях също се опитват да изхвърлят по-малко и да компостират, доколкото е възможно. Най-активно въпросът се коментира от белгийските ми респонденти, много от които се стараят да ограничат употребата на

пластмаса в ежедневието си и да пазаруват насипно и/или от био магазини. Масово използват собствени съдове и торби за пазар, задължително разделят боклука си за рециклиране; компостират в дворовете си; някои се опитват да изхвърлят по-малко боклук. Някои от събеседниците споделят и че децата им също са загрижени по темата. Мога да потвърдя, че наблюдавах изказаното в домакинството на К. (ж., 59, Оверайзе) и В. (ж., 51, Плансеноа) . Давам си сметка обаче, че е възможно другите ми събеседници да изтъкват такива предпочитания само защото не звучи достойно и престижно човек да каже, че не симпатизира на идеята.

Наблюдаваните преселници и в трите държави са загрижени не само да потребяват възможно по-екологично чиста храна, но и тя да бъде относително здравословна. Те потвърждават тезата на Бурдийо: „Предпочитанията за храна зависят от визията на всяка класа за тялото и за ефектите, които храната оказва върху тялото. (...) Работническата класа обръща повече внимание на силата на (мъжкото) тяло, отколкото на формата му, и избира продукти, които са едновременно евтини и хранителни. Висококвалифицираната средна класа предпочита продукти, които са вкусни, здравословни, леки и не водят до напълняване“ (Bourdieu 1984: 190). Без намерение да поставям общ етикет на всички и да стереотипизирам, нужно е да отбележа, че почти без изключения събеседниците ми не страдат от затлъстяване и сериозни физически дисфункции. Някои от тях, особено тези, които са осезаемо природосъобразно ориентирани, дори могат да бъдат описани като „кльощави“. Множество от тези хора са вегетарианци, няколко са вегани, или ако ядат месо, го правят рядко, със сигурност не на всяко хранене. По един или друг начин спазват леки хранителни режими, един от които – режимът на преобладаващо алкално хранене. По-радикален пример са Ф., Б. и С. от дом „Вегетариум“ в Желен, които спазват специално разписан режим и ядат храни като пържени картофи и сладолед само по изключение. Като част от непотребителството си, те разказват как около Коледа правили разтоварване, тоест не консумирали никаква твърда храна: „Почнахме от 21.12, тогава нали е Слънцето, първи ден само плодове, два-три дена само вода и няколко дена сух пост. Лежиш си и се пречистваш. Аз се грижех долу за стопанството при англичаните, и си постя долу, и си гледам магаренцата, бях там до 2.01, тогава почнахме да се захранваме. Пашкулев беше тук, даваше насоки при захранването. Беше донесъл пробиотици, смутита. На Нова година ни бяха на гости от

Чехия момче и момиче, тъкмо се захранвахме. Не отбелязваме празника като празник. Сутрин се събуждаш и нямаш сили да отмахнеш юрганите. Такива дни бяха“ (С., мъж, 30, Желен).

Общо предпочитание на повечето ми осведомители е и да ограничат до голяма или крайна степен употребата на алкохол. При присъствието си на множество събирания с по 20-30 души и в трите страни установявам, че за преобладаваща част от преселниците прекомерната употреба на алкохол не е средство за забавление, а на историите за геройски пиянства най-често се гледа с лошо око или със съчувствие – през призмата на това, че напилият се и превъзбуден човек явно страда от нерешени проблеми и запълва липси в себе си. Част от събеседниците имат солиден опит с употребата на алкохол, докато са били в градска среда, т.е. в предходния си начин на живот, от който сега твърдо се разграничават.

„Ами не, наистина не ми се пие, не е да си го наложа и да кажа „Не, няма да пия“, (...) Докато преди години аз вода не пиех, пиех бира. От сутринта се почва и с уискита, пък съм си легнал в 5-6 часа сутринта, и ставам след три часа, и си продължавам. И с наркотиците – то бяха и кокаини, к’ви ли не хапчета и какво ли не. И цигари пуших по една-две кутии. И аз и до ден-днешен като разкажа на някой, дето сме се запознали, не вярват хората. Ама то на мен не ми е дали вярват, или не, знам през кое съм минал“ (С., мъж, 30, Желен).

2.1.4. Околна среда⁴⁰ в града и на село

Най-често засяганият фактор за преселването, който изтъкват всички събеседници и в трите страни, е възможността им в селска среда да са в постоянен досег с природата

⁴⁰ Каква е разликата между двете? Както пише Атанаска Станчева в дисертацията си за екодвиженията в България: „Въпреки всичките разговори за важното значение на „околната среда“ има наличие на избягване на точна дефиниция, дори при експертните природозащитнически дискурси (...) Когато говорим за „природа“, може да имаме предвид изразеното от поета Ралф Уолдо Емерсън схващане, че тя се състои от „същност, непроменена от човека: пространство, въздух, река, листо“. Когато имаме предвид околна среда като заобикаляща ни среда, често говорим за влияния, контексти и условия, заобикалящи човешкото съществуване и действия“ (Станчева 2017: 19).

– нещо, което е почти невъзможно в града. Преди да обсъдим защо това е толкова вездесъщо за тях, ще разгледаме различните типове замърсяване, от които искат да се отдалечат и които нерядко ги измъчват не само физически, но и психологически.

Влошеното качество на въздуха е една от първите асоциации, щом става дума за замърсяване в градска среда. То е проблем за преселниците, част от които си дават сметка колко сериозно е, едва след като мигрират. От сегашна гледна точка, когато посещават градовете, те усещат влошеното качество на въздуха. „Дадох си сметка какво дишаме, докато вървахме по Пътя на Сантяго⁴¹ в Испания (...) Една кола караше до нас на улицата. Една-единствена, но се усеща, защото си сред природата и въздухът е чист. А в града не мислиш за това, понеже там е пълно с коли“ (В., жена, 34, Зайежова).

Замърсяване от друг тип, което е във връзка с наличието на много превозни средства и на много хора, е шумовото замърсяване. „Дори да седиш в градината, пак има фонов шум. Изведнъж виждаш самолет да се снишава (...) Тук, в Ла Юлп, поне сравнено с Брюксел, ако си легнеш в къщата със затворени прозорци, не чуваш чак толкова много живот“ (Ж., мъж, 55, Ла Юлп). Една от белгийските ми събеседнички отбелязва, че преди 20 години, когато купуват къщата си в Буржоа в Риксенсар, темата за замърсяването още не е толкова наболяла и че следователно не е била предпоставка за избора им. Подчертава обаче, че най-вероятно би била предпоставка, ако по това време вече са имали деца.

Някои респонденти имат проблем не само с шумовото замърсяване, но и с причинителя му – наличието на прекалено много хора на ограничена територия и фактът, че повече от тях бързат нанякъде и така пораждаат стрес и напрежение не само у себе си, но и у околните.

В допълнение, налице е и светлинно замърсяване (има се предвид нощем), както и визуално замърсяване: „Навсякъде е пълно с реклами. Чувствам, че постоянно нещо се навира в очите ми, за да го купя или за да го ям, (...) или за да го сложа на лицето си. Направо е дразнещо. (...) Някои от рекламите ти действат подсъзнателно“ (К., жена, 32, Зайежова).

⁴¹ Световно известен поклоннически маршрут, който привлича не само религиозни туристи, но и много пътешественици.

Посочените мнения само потвърждават общата нагласа на преселниците, че бидейки непренаселено, чисто от всякакви дразнения и много по-обширно, пространството в селска среда кореспондира с ценностите им свобода и индивидуализъм.

Преди да коментирам важноста за преселниците да са близо до природата, ще използвам за преход мнението на една от осведомителките, която живее със семейството си в Зайежова и се е преместила оттам, след като са живели в столицата на Киргизстан, на 20 минути от центъра: „Имахме много малка къща от кирпич. Първо живеехме в апартамент, но после се преместихме там. Беше много евтино, освен това иммахме голяма градина и кокошки, а от банята се виждаха планините, беше си като селски живот. За мен беше по-добре, понеже можех да имам всичко, от което се нуждаех по онова време – да печеля пари и да ми е приятно в какъв дом живея. Вечер можеше да отидем на бар и после да се върнем и да си допием на стълбите“ (Л., жена, 30, Зайежова). Мнението е показателно с това, че описва изпълнената мечта за живот, който съчетава селска идилия (градина, кокошки и къща от естествени материали) и едновременно с това добрите страни на града (в случая за Л. – печеленето на пари и ходенето на бар).

Защо връзката с природата е от такова жизнено важно значение за всички мои събеседници? Защо е невъзможно да я осъществят пълноценно в града? В наблюденията и диалозите ми с преселници от градска в селска среда се очертават следните лайтмотиви за дихотомията човек–природа.

~ Човекът е природа, част е от нея и следователно трябва да изглежда и да бъде колкото може по-естествен.

~ Човек трябва да се учи от природата и от механизмите ѝ.

~ Човек се нуждае от регулярен досег с природа, за да се развива хармонично. Животът в хармония с природата е гарантирано спокоен. Съответно отдалечаването от природата е една от причините за високи нива на стрес.

~ Прекарването на време сред природата е най-доброто лечение и за емоционални, и за физически проблеми.⁴²

~ В града е лесно да забравиш, че си част от природата, понеже там действат други закони.

~ По-лесно е да се почувстваш самотен, когато не си близо до природа. Същевременно е предразполагащо да се вгълбиш, когато си близо до природа.

~ Прекарването на време сред природата благоприятства творчеството.

~ Който е раснал сред природа, има по-изразен стремеж да живее отново сред природа.

~ В града природата не е „истинска“, защото е задушена от замърсяването и от елементите на градската среда. Освен това в града трябва да се пътува, за да се стигне до местата, където природата е концентрирана, докато в селска среда тя е едва ли не навсякъде.

~ Човек не оценява чистата природа, докато не е живял сред нея. Оценява я дори повече, когато си тръгне от нея, т.е. напусне селската среда и се пренесе в градска.

Ясно личи боготворенето, което преселниците изпитват към природата, или поне силното привличане към нея. За тях природата е централното поле за действие – след идването си в селска среда изпълняват (безкрайна) поредица от дълготрайни дейности, чрез които променят ландшафта, но винаги с грижа и усилие за запазване на биоразнообразието и екосистемата (например правене на езера, отглеждане на пермакултурни градини, строеж на постройки, които са до голяма степен биоразградими – вж. трета глава, 3.1. за повече по темата). Потвърждава се тезата на Инголд, че „чувството им за Аз и представата за морал се гради върху постоянно взаимодействие със заобикалящата среда“ (Ingold 1996: 86). Докато в града те нередко

⁴² Подходяща илюстрация за този лайтмотив е разказ на Л. (ж., 32, Зайежова) за първия път, когато – все още с идентичността на заможен градски жител – сбъдва своята мечта да поживее в палатка на плажа. Прекарала там 3 седмици и била с нагласата, че щом е сред природата, всичко ще е перфектно. Установила обаче, че в тази среда няма къде да се скрие от себе си. Няма нищо за разсейване, няма фалшив комфорт, който я кара да забрави за всичко. „И така се налага да се справиш с всичко вътре в теб, с емоциите“ – обобщава тя.

са отказвали да взаимодействат със заобикалящата среда или не са успявали да се впишат напълно в нея, в селска среда те чувстват, че пасват по-органично и развиват проектите си с много повече мотивация и удовлетворение. Подхранват ежедневно идентичността „Любител на природата“ (по характеристиката на Кастелс – 2006: 105), противници са на неконтролираното развитие и се грижат за запазването на дивото.

За да се случи това, преселниците се интересуват от и въвеждат практики за устойчиво развитие. Вече утвърдена и често посочвана от автори на научни изследвания дефиниция откривам в доклада „Нашето общо бъдеще“ на Световната комисия по околна среда и развитие към ООН: „Устойчивото развитие отговаря на потребностите на сегашното поколение, без да ограничава възможността на следващите поколения да посрещнат и реализират своите потребности“ (World Commission on Environment and Development, 1987: 43). Това се припокрива до голяма степен с мненията на преселниците. Ключова дума в определенията на някои от тях е „баланс“: да вземаш от мястото, но и да даваш на това място. Болшинството от тях се изказват по-радикално: достатъчно скоро след като си заминеш от мястото, дейността ти там да е изличена; или казано по друг начин – „да не се срина природата около теб покрай това, което сега си тръгнал да вдигаш“ (С., мъж, 23, Желен). Събеседниците ми са единодушни, че винаги е налице някаква вреда, но устойчивото развитие и живот предполагат околната среда да е в състояние да възстанови загубения ресурс. Някои от тях предупреждават, че границите на тази закономерност отдавна са прехвърлени и вече вземаме ресурси назаем от бъдещите поколения.

Други преселници смесват концепциите за устойчиво развитие с тези за живот извън мрежата или поне живот само с локални ресурси. Вероятно го обясняват така, понеже намират такова живеене като контрапункт на масовото замърсяване и липса на грижа за околната среда. Друга причина би могла да бъде, че сами са фокусирани върху постигане на поне относителна автономност и тя е централна за мирогледа им. Устойчивото развитие се смесва от тях с антиконсуматорски практики от типа „да ходиш възможно по-рядко до нормалния магазин“ (т.е. да отглеждаш достатъчно от храната си сам) и да се разграничиш поне донякъде от комфорта, характерен за градска среда – течаща вода, регулярно отопление на всички стаи, ползване на услуги само с натискането на бутон и др. Някои си дават сметка за дългосрочните измерения на

устойчивостта и смятат, че дори малките стъпки към нея са значими, а и човечеството ще се принуди да живее по-устойчиво, след като спре да има достатъчно ресурси.

Мненията са показателни за това какво смятат осведомителите, че може да направят сами по себе си. Само няколко души обаче засягат мащабното, глобално ниво и незаменимата роля на правителствените и международни политики за въвеждане на устойчиви практики и съответно необходимостта от упражняването на натиск за промяна. Някои от респондентите си дават сметка и че осъществяването на устойчиво развитие пряко зависи от ценностите както на индивида и общността, така и на обществата на глобално ниво.

Р. (мъж, 52, Зайежова) обобщава, че „Става дума за пресечната точка на три среди – природна, социална и икономическа. Само когато се постигне баланс между тях, даден проект е устойчив“. Един от лайтмотивите на същия респондент е, че устойчивостта на хората като социален капитал винаги е ключов фактор – според него от тяхната удовлетвореност, мотивация и споделяне зависи успешното изпълнение или продължение на каквото и да е. И друг респондент (П., мъж, 51, Зайежова), който също е сред основателите на екоселището, подчертава важността на социалния фактор за устойчивото развитие. Според него не е толкова важно как хората се справят с материалното и размишляват за устойчивостта, а как живеят заедно, какви са връзките помежду им. Той пречупва през призмата на социалното ценностите, носещи устойчивост: да обичаме околните, да мислим за другите, да си помагаме.

Белгийските ми събеседници също обвързват термина „устойчиво развитие“ с антиконсуматорски практики и опазване на околната среда. За разлика от българите и словаците, те често намесват проекти и дискусии за устойчивостта, подкрепени от Европейската комисия и/или други институции, т.е. вярват, че държавата и ЕС като цяло помагат за въвеждането на устойчиви практики. За разлика от тях, българските и словашките ми събеседници по-скоро причисляват страните си и евроръюза към „системата“, която е враг, а не подкрепя за устойчивостта.

Очертава се и дискусия дали в селска среда се живее по-устойчиво в сравнение с градската; дали в първата е по-лесно да се спазват устойчиви практики. По-необмисленият отговор е категорично положителен. Една от причините животът в селска среда да се смята за по-устойчив, е понеже градският ритъм е по-забързан и

хората вероятно биха вложили по-малко внимание и време в каузата „устойчиво развитие“: „Да кажем, че си помощник в някоя голяма и забързана адвокатска кантора. Просто нямаш време да се замисляш толкова. Опитваш се да спестиш време, храниш се с бързи закуски. Виждала съм как хората просто не обръщат внимание“ (К., жена, 43, Ватерло).

От друга гледна точка, градът предлага все повече възможности за онези, избрали да потребяват с грижа за опазването на околната среда и устойчивото бъдеще – биощандове и цели биомагазини, споделяне на различни продоволствия и услуги, лесна и бърза размяна на стоки втора употреба и т.н. Поради това, а и поради належащата нужда от личен автомобил, някои респонденти изтъкват, че в селска среда не се живее по-устойчиво. По отношение на автомобилите, само жителите на екоселището Зайежова се отличават в отговорите и практиките си – въпреки че са в селска среда, масово те не ползват автомобили чак толкова много. Това е основна разлика между урбанизираните големи селски райони и отдалечените, по-малки села.

2.1.5. Отглеждане на деца в градска и селска среда

Отглеждането на деца се явява както предпоставка за миграция към селска среда, така и предпоставка за напускане на селото. Децата са особен фактор – в общия случай родителите се стараят да ги поставят в необходимите условия, за да израснат здрави, със свободен характер и свързани с природата. В някои селски райони обаче са налице сериозни ограничения във възможностите за здравеопазване и обучение. В тази част ще разгледам различните аспекти от отглеждането на деца в селска среда. Анализирам множество мнения на респондентите от Зайежова и Валонски Брабант и само няколко теоретични изказвания (без примери от опит) на преселниците в Желен. Последните рядко засягат темата и отговарят кратко и често отрицателно на зададените от мен въпроси. Вероятно това се дължи на факта, че много от тях или нямат деца, или не ги отглеждат в селото.

Ето лайтмотивите, които и настоящи, и бъдещи -родители неколkokратно споделят.

~ Сред природата децата израстват по-свободни, по-уверени и следователно по-щастливи.

~ Повечето от преселниците не искат да отглеждат децата си в града, но им се налага да го правят.

~ В селска среда е по-вероятно децата да се отглеждат в сплотена общност – това е идеал и ценност за много от родителите.

~ В селска среда са на разположение множество начини за забавление и следователно няма нужда да се купуват множество играчки.

~ Нужно е да обясниш на децата си, че природата невинаги е приятелски настроена. Някои обаче смятат, че в отдалечени селски райони опасностите са по-малко поради липсата на автомобили и много хора.

~ Селската среда благоприятства използването на алтернативни обучителни методи.

Част от преселниците разсъждават дали ако децата израснат на село, когато открият градския живот, не биха били силно привлечени от него. Точно такава е гледната точка на един от доброволците в Зайежова, който е раснал на село: „Понякога като ходех в Любляна, виждах, че имат дъвки, и кино. И като се върнех, питах през сълзи нашите защо и ние не живеем в Любляна. Обаче това продължаваше 2 седмици. (...) Имам чудесни спомени как просто съм навън. Сега си давам сметка, сега ги оценявам. Тогава не си давах сметка, понеже това ми беше животът.“ (Й., мъж, 28, Зайежова).

Какво е отношението на децата, живеещи с родителите си в екоселището? Децата от 4- до 12-годишна възраст ходят на детска градина/училище в селото си и не им се налага да пътуват. Преобладаваща част от тийнейджърите обаче не са особено доволни от местоживеенето си „накрая на света, където нищо не се случва“ (В., жена, 34, Зайежова) и биха предпочели града. Показателен за такъв конфликт е пример от семейството на Б. (42, жена, Зайежова). 18-годишният ѝ син учи в град Банска Бистрица и ясно ѝ е заявил, че мрази да става в 5:30 сутринта и да пътува всеки ден с влака по 100 км на посока. Тя също става призори, за да закара с колата си него и негов приятел до жп гарата в близкото градче Плешовце. По-малката дъщеря на Б. пък учи в Плешовце. От училището ѝ изискват да има интернет у дома, за да си изпълнява задачите – майка ѝ е против това. Смята, че подрастващите трябва да прекарват малко време пред дисплеи, и с разочарование разказва историята как на едно събиране в Зайежова няколко майки се

радвали, че децата 3 часа си играят в плевнята. Върнали се оттам чак когато батерията на лаптопа, с който се забавлявали, се изтощила.

Друг родител с опит в отглеждането на тийнейджъри в екоселището (Р., мъж, 52, Зайежова) определя като невъзможно всекидневното пътуване до Банска Бистрица по времето, когато се е налагало на неговите деца. Затова когато синът му е на 14, а дъщеря му – на 15, двамата напускат Зайежова и живеят 4 години с баба си и дядо си в Банска Бистрица. Според Р. децата му са били щастливи да се преместят, понеже преди са били „обратно на връстниците си – живеят на село, а прекарват ваканции и почивки в града при баба и дядо“. Той отбелязва, че през 2019 г. вече има повече деца и е възможно родителите да си поделят разходи по пътуването. Изчислил е, че пътуването само на едно дете до училище в друг близък град – Зволен, струва по 100 евро месечно.

Няколко от респондентите стигат до извод, че според това в коя от двете среди са израснали, децата често избират като възрастни да заживеят в противоположната. „Ако си дете и израснеш на село, не искаш да си тук и искаш градски живот. А аз живеех в града като бях дете и после като тийнейджър, и не исках да излизам натам-насам из града, а да съм сред природата“ (Е., жена, 28, Зайежова). Поне на теория родителите, привърженици на живота в селска среда, твърдят, че не бива децата да се притискат и че трябва да им се даде положителен пример, а те сами да изберат. Р. (мъж, 39, Зайежова) и съпругата му са родители на две малки деца през 2019 г. и вече на три през 2021 г. Наясно са с проблема с тийнейджърите и имат подобна стратегията за разрешаването му: „Децата на всички искат да ходят в града, да се виждат с приятели там, не ги е грижа за живота тук. Но въпросът е, че са отраснали в много екстремна среда. Ние ще се опитаме да покажем на нашите деца, че могат да имат всичко, което искат (...) Тук има интернет, може да се свързват с други хора. (...) Разковничето е да познават живота тук и също да знаят, че могат да идат в града. Окей е да идат в града и да станат големи мениджъри. Да знаят, че животът може да се живее по различни начини“.

Сред родителите-респонденти се очертават някои по-алтернативно настроени, които смятат, че е наложителен и алтернативен обучителен подход. За Р. от Зайежова (човекът, чиито деца в крайна сметка отиват да учат в Банска Бистрица), една от предпоставките да се пресели в екоселището със съпругата си и двете малки по онова време деца е точно алтернативното училище. Тогава се говори, че ще може да се

разкрие такова в Зайежова и двамата родители вярват, че така децата им „ще учат за истинския живот“. Проектът обаче не се изпълнява и децата отиват в държавно училище.

Един от българските респонденти, който през 2021 г. тепърва има новородено, но е работил в училище и е размишлявал за образованието, както и партньорката му, са категорични, че настоящата образователна система се нуждае от алтернативни обучителни подходи. Друг преселник, който все още няма деца, се опасява, че целта на училищата е да възпитават добри граждани, а не да развиват индивидуалните силни страни и да се отнасят „с обич“ към всеки индивид.

Каква би следвало да представлява алтернативното „училище на XXI век“? Много от преселниците от градска в селска среда с цел промяна начина на живот си го представят като място, където се получават практически знания по темите, от които те самите се интересуват – как се отглежда храна, как се възстановява околната среда, защо е важно да се живее сред съмишленици и др. Според тях такива знания са ключови, понеже водят до промяна в ценностите и оттам – в Системата. Училищата се осмислят като места, които децата посещават от интерес; места, където те могат да развиват проекти и да усъвършенстват личностното си развитие и как да взимат подходящи за себе си решения.

Завръщайки се към по-конвенционалното училищно образование, тук е мястото да обсъдя още една тенденция, която се очерта само при теренното наблюдение и интервюта във Валонски Брабант. Оказва се, че много от преселниците са се преместили там във връзка с желанието си децата им да растат в по-чиста и спокойна среда и да получат поне началното си образование в по-малко училище, „където всички родители се познават“ и има родителска общност.

Сериозният проблем на живота в селска среда и ходенето на училище обаче е, че ако няма удобен транспорт, родителите трябва да карат децата си до училището и обратно, и не само дотам, а до всяка точка, където детето среща свои връстници.

Друг проблем, с който белгийските ми събеседници не се сблъскват, но който е ключов за словашките и българските, е заниженото качество на образованието в селска среда спрямо градската.

В наблюденията и коментарите по темата на респондентите ми и в трите страни явно се прокрадва образът на селската идилия – в случая като място, където децата

могат да се скитат сред природата и да се наслаждават на детството си. Извън рамките на дисертацията остава да се направи прочуване на нагласите на самите деца на преселници в селска среда. Дори от отговорите на техните родители обаче се потвърждават някои изводи, до които Матюс и колектив (2000) достигат в своя статия за прекарването на детството на село. На първо място, илюзия е, че на село децата се скитат сред природата необезпокоявани и че това ги вдъхновява толкова, колкото родителите им смятат. Също така, авторите на статията потвърждават, че от 13 години нататък (т.е. с навлизане в тийнейджърството) удовлетвореността от живота в селска среда чувствително се понижава – само 42% от тези респонденти са доволни, в сравнение със 76% от 9-10-годишните (Matthews et al. 2000: 148).

2.1.6. Осъзнаване на нуждата от промяна в стила на живот

Личните преживявания на преселниците са сериозна предпоставка за миграцията от град към село с цел промяна начина на живот. Много от респондентите ми са водили коренно различен начин на живот, докато са живели в градска среда. Били са далеч от баланса, за който сега говорят така вдъхновено, и са прекалявали с различни неща – пазаруване, храни и напитки или работа са типични примери.

„Когато едно място не успее да ни предложи необходимото, винаги има ново място, към което да се насочим“ – пишат авторите на научно-популярна книга за минимализъм (Милбърн, Никодимъс 2022, в печат). Според тях човек предприема нещо, „махалото му се залюлява в обратна посока“, когато се разочарова от друго нещо, което е обещавало спокойствие, комфорт и удовлетворение, но не ги е донесло.

В един момент в живота на преселниците настъпва някакъв катаклизъм, който ги кара да премислят сериозно пътя си и да коригират някои от аспектите на всекидневието си. Ето три показателни истории, които доказват това.

Варненецът С. (мъж, 30, Желен) учи три години стоматология в Молдова. Толкова време му е достатъчно, за да разбере, че зъболекарската професия не е неговото поприще. Първата година е прилежен студент, но после се събира с хора, които му оказват лошо влияние. От сегашната си гледна точка оценява, че той самият се е повлиял лошо, а не че те са виновни. Оттам започва „трънливият му път“ и „правенето на глупости“, както той самият се изразява. Четири летни сезона работи на плажа на Златни

пясъци, отново в средата на хора, които му влияят зле – употребяват се наркотици и литри алкохол. Постепенно навлиза в „едни други криминални среди“ и дори се озовава в затвор в Истанбул за един месец (под заплахата от осемгодишна присъда). „И аз бях така, с такова съзнание, че нали бързите пари, лъскавите дрехи, колите, тия работи, ми бяха приоритета тъй да се каже в живота. И като попаднеш там, и почваш да си размисляш приоритетите всъщност какви са ти, какво се случва, защо си там, как попадна. И после нали какво ще се случи ако излезеш, защото не се знае дали ще излезеш“.

Когато излиза от затвора, лека-полека се откъсва от криминалните среди. По това време, през 2015 г., брат му купува къща в странджанско село, и се установява там. С. все още е в период на „голямото падане и ставане“. Започва промяната си, прекарвайки цяло лято в селото и помагайки за ремонта на къщата. „И взех да осмислям там, че всъщност животът е много по-прост, отколкото си го правим. И тоя живот близко до природата, до реката, до гората, до простите неща, до малките неща“. През 2020 г. С. уверено твърди, че е благодарен за периода на катаклизми и че благодарение на него е разбрал кое е разумно и кое – не. През 2021 г. продължава да се развива алтернативно, вече живеейки в село край Варна заедно с американката К., с която са били доброволци в Кутерево преди години и с която аз се запознах в Зайежова.

Друг младеж (С., мъж, 23, Желен), който се преселва в Желен през 2018–2019 г., споделя историята си за прекаран бърнаут и поетапно осъзнаване. През 2017 г. той усеща разцвет в работата си и открива множество свои силни страни, чрез които да допринесе за благоденствието на обществото. Свръхмотивиран, той иска всичко да се случи на момента, да стане милионер, работи непрекъснато и скоро стига до бърнаут. Запознава се от първо лице с този често срещан в съвременното западно общество проблем и си прави извод, че трябва генерално да промени нещо. Междувременно го съкращават от позицията му и си отпуска „едногодишна дупка свобода да търся това, което имам да търся“. Същевременно познат на С. се самоубива отново поради бърнаут. С. отива на погребението му и там си дава още по-ясно сметка, че трябва да промени нещо в собствения си живот и че в обществото има съществен проблем. Така започва да чете още повече за бърнаут, депресия и ментални проблеми, и същевременно по темата как се стига до върховни състояния на щастие и удовлетворение. Заема се да развива

себе си, за да изпита такива върховни преживявания. Сега се за свой приятел, който организира „пречистващи преходи“, както и поема сам по едномесечния старопланински преход от връх Ком до нос Емине, което се оказва сериозно предизвикателство.

След прехода С. се занимава все повече с йога и медитация, „за да разбере как мога да достигам такива състояния, без да трябва 20 дена преход да правя в планината“. Постепенно задълбава в ню-ейдж подход, наречен „спирална динамика“, който засяга „може би най-големия преход в нашата цивилизация – от материалистичния етап към другия, по-зелено ориентиран етап“. Заема се да изчисти и аспектите и личностите в живота му, който са в конфликт с настоящите му ценности. По това време се сега, че има наследствена къща в Желен, и се установява в селото, където живее и досега.

Като последовател на ню-ейдж теченията, С. вижда в преселването си една по-висша цел, чието изпълнение се ръководи от един по-висш разум: „Не мисля, че мислите са мои. По-скоро ми идват отнякъде, това е малко философски погледнато, но както и да е. Та не мисля, че тази идея аз да дойда тука е била моя и че съм направил нещо, то буквално е, това е единственото нещо, което можеше да стане. Поредица от събития, които неизбежно водят дотука“.

Историята за преселването на С. започва със здравословен проблем (бърнаут) и прераства в история за целенасочено личностно развитие. Тя е сходна с историята на В. (ж., 33, Зайежова), която обаче се сблъсква със здравословен проблем, за който допуска, че може да доведе до смъртта ѝ. В. притежава магазин за вечерни рокли в Братислава и макар да е вдъхновена от работата си, решава да го продаде, за да се премести някъде по-близо до природата. Два месеца преди да приключи с магазина, среща партньора си М., с когото и понастоящем живеят в Зайежова. Налага ѝ се да остане цяла година в Братислава, за да чака той да се подготви за миграцията.

По това време според нея „боговете ѝ пращат знак“ – гърдата започва да я боли и напипва нещо в нея. В. си дава сметка, че е възможно скоро да умре и все по-често се измъчва от това, че се намира „на място, на което не иска да бъде, чакайки някакъв мъж“. Казва си, че може би не разполага с 2 години или 10 години, за да изпълни мечтите си. От този ключов момент нататък намеренията ѝ потръгват – решението да се преместят в селска среда „стана толкова ясно и силно, че започна да се случва“. А

проблемът с гърдата не се оказва раков. В. обобщава, също намеквайки за по-висш разум, който я е ръководил: „Хората много се страхуваме да променим живота си. Затова не ни се получава и в такъв случай имаме нужда от ритник. И ако успеем да го видим като ритник, добре – тогава ще можем и да започнем да правим нещата, които доскоро не сме били способни да прозрем“.

Разказаните 3 истории не целят да кажат, че след всички проблеми настъпва гарантиран хепиенд, въпреки че към 2021 г. и тримата души все още живеят в удовлетворение в селска среда. По-значимото е, че подобни „ритници“ са сами по себе си предпоставка за миграция от града към селото, за коренна промяна на нечие ежедневие.

Й. (м., 28, Зайежова), който е дългосрочен ЕДС-доброволец в Зайежова, също разсъждава върху осъзнаването на належащата нужда от промяна в средата (не само градска, а също социална и всекидневна). Той самият няма история с катаклизъм, но споделя свое значимо наблюдение – че хората в екоселището идват „за да запълнят нещо, което им е липсвало през целия им живот“. Визира разнообразни възможности – раснали в града хора, които винаги са си мечтали да имат село; хора с прекалено напрегната професия, която е застрашавала психическото или физическото им здраве; хора с травми от миналото или необработени тежки емоции. Какъвто и да е случаят, за тези преселници е трудно да разберат, че животът в селска общност ще е същият за тях като живота в града, ако не променят нужното в себе си, т.е. че на село не могат да избягат от себе си.

Трите истории представляват класически пример за силен индивидуализъм и търсене на решение на проблемите, спасение встрани, извън от обществото. В тази връзка Станчева (2022) подчертава, че предишният опит на мигрантите произтича от неустойчивия контекст на културата на капитализма и това допринася за трудното реализиране на алтернативните ценности и идеи на практика.

Нуждата от промяна в средата е обвързана и с нуждата „човек да изгради нещо от себе си, да бъде различен“. Така стигам до въпроса, който ще разгледам в следващата част – изразяването на идентичност и мястото на автентичния Аз в градска и селска среда.

2.1.7. Търсене на автентичност

Антъни Гидънс (Giddens 1991: 9) пише за „личното безсмислие“. Според него през късната модерност чувството, че животът няма какво да предложи, прераства в ключов психически проблем. Постоянната саморефлексия на индивида води до самоактуализация, наложена от несъответствие между всекидневните дейности и ценностните репери. Автентичността става възвишена ценност и рамка за тази самоактуализация.

Търсенето на автентичност от страна на преселниците има поне две измерения – може да е насочено както към автентичния Аз, така и към автентичността на средата. Първото измерение се отнася до разграничаването от предписанията на обществото, които често биват следвани сляпо. Събеседниците ми се изживяват като свободни индивиди – за разлика от болшинството хора, не се срамуват да упражняват личен избор и се гордеят, че той е различен от общоналожения. За преселниците е важно да подчертаят с действията и концепциите си, че вкусовете и нагласите им са алтернативни, иновативни, ориентирани към бъдещето и към една по-висша цел.

„(В града – б.м., П.Д.) отиваш до магазина, връщаш се от магазина, готвиш нещо, после отиваш да се видиш със съседа, говорите си това-онова, веднъж-два пъти в годината отиваш на някой празник – нещата, които правим навсякъде. Винаги едни и същи. Въобще не ми пука за тях. Винаги мога да си намеря начин да ми е приятно. Но тук е малко по-различно – различни начини, различни неща, различни истории. Хората имат съвършено различни истории. А като отидеш в града, хората все разправят една и съща история – ходех на училище, завърших, намерих си работа, почнах да изкарвам пари. Почти винаги едно и също. Дори като отидеш на почивка, и там историите са същите“ (Р., 39, мъж, Зайежова).

За разлика от Р., който звучи разочарован и дори отвратен от скучното за него общуване с хора в града, С. (мъж, 30, Желен) намира вдъхновение във видяното там, както и благодарност, че върви по различен, алтернативен път. Събеседниците ми, изказващи такива мнения, обикновено ходят рядко в града – по няколко пъти месечно.

Все пак много от респондентите, особено в Желен и Зайежова и по-малко във Валонски Брабант, изпитват разочарование от градското общество и от унифицираността в градска среда. Те са недоволни, че откриват в умовете си концепции и етикети,

заложили от обществото, от „системата“. Л. (жена, 33, Зайежова) казва: „Става дума за програми в ума ни, според които живеем, без да се запитаме „Защо така“ (...) Правех много компромиси в брака си, казвах си: *Трябва да съм такава. Ако съпругът ми ме харесва такава, значи трябва да съм такава. Ако майка ми ме харесва такава, значи трябва да съм такава. Имам отговорности.* Отраснах като добро момиче, никога не съм правила глупости. (...) И после осъзнах, че правя компромис с чувствата си“. Според Л. градът залива жителите си с прекалено много разсейвания. Там хората съдят за вида на всичко, постоянно сравняват. Докато селската среда е по-благоприятна за развиване на идеите без непрекъснато сравняване. Дава пример с това, че е учила архитектура, и много ѝ се иска да твори – да прави постройки от рода на типични.

Други преселници и от трите страни също съобщават, че креативността им чувствително се е повишила, откакто живеят в селска среда. Те намират алтернативни и вдъхновяващи варианти да изразят автентичността си чрез творчество в разнообразни форми.

Социологът Ник Осбалдистън (Osbaldiston 2012: 48) обръща внимание, че макар креативността да не е единственото качество, което допринася към автентичността на Аз-а, когато живеем автентично, според собствените си нагласи и желания, ще открием своя креативна страна, която още повече подчертава истинността на Аз-а. С последването на автентичния си Аз индивидът заживява по начин, който намира за по-„истински“, и това осигурява нови полета за развитие на креативността му.

Търсенето на автентичност като предпоставка за миграция от градска към селска среда има и още едно измерение – желанието на преселника да попадне в автентична среда, където според него/нея все още цари традицията. Това внушение най-често е обусловено от лъжовните образи на селската идилия. Търсачите на традиции често се установяват в имот или поне в район, където са живели техните предци. Мотивите им може да са обвързани със спомени от детството, с желание човек да се свърже по-силно с родовата памет или с копнежа по едно неизживяно детство на село. Ето пример с носталгичен спомен на Ф. (мъж, 39, Желен): „Имахме един москвич, той се ползваше два пъти годишно – май месец баба ми с празните буркани и аз, и септември с баба ми с пълните буркани да се върне в София (...) Много страдах, си спомням от това, че живея в София, просто чаках момента, когато ще мога да си тръгна оттам“. Когато моментът

настъпва обаче, Ф. не се отправя стремително към Желен, а заминава във Франция за дълго време. Така още повече подклажда жаждата си в крайна сметка да се върне в старопланинското село.

Друг тип преселници от градска в селска среда избират непознато село за осъществяване на търсенията си и имат романтичната и само донякъде практически изпълнима идея, че там ще се научат на традиционни практики, каквито вече не се прилагат масово в градовете и в урбанизираните села. „Исках да се науча как се гледа градина, как човек сам да си гледа храната, имах очаквания да се науча да яздя коне – че може би ще има човек с коне. (...) Исках да се науча на основните за живота неща, които не знам и никога не са ми се случвали. Например като ми е студено, единственият начин да се сгрея да е паленето на огън“ (Л., жена, 22, Зайежова). В това изказване ярко личи образът на селската идилия. Яздене на коне, отглеждане на градини, палене на огън – все дейности, които типично се асоциират със селска среда и се представят като носещи удовлетворение, но не и случващото се на практика изтощение.

Като обобщение не само за процъфтяването на автентичността, но и за предпоставките за миграция от градска към селска среда изобщо, ще кажа, че преселниците са търсещи хора; хора, които се интересуват от новости – нови концепции, нови ландшафти, нови (или добре забравени стари) практики. Какво се случва, когато поживеят в селската среда достатъчно дълго – това е фокусът на следващата част от дисертацията.

2.2. Животът на преселниците в селската среда

Социоложката Дона Пикард поставя въпроса дали назрява „един нов образ на българското село – не изостанала човешка общност с остарели морални устои, нито социален организъм, разчитащ на селското стопанство като неотменна и приоритетна икономическа дейност, а примамлив и безлюден остров, на който свободолюбивите и непонасящи усещането за ограничаващи социални норми могат да намерят спасителен процеп в разкъсаната социална тъкан на българското село“ (Пикард 2014: 144). Отговорът е донякъде положителен, но е важно да се отбележи, че макар и примамлив, островът е обезлюдяващ се, но не и обезлюден. Тя пише и за „търсене на такова пространство, което да позволява пълното разгръщане на личните аспирации на

респондентите, в зона, свободна от стриктно налагащи се социални мрежи, в които да е необходимо себедоказване в смисъл на отвоюване на престижно място в социалния организъм. Селото и извънградското пространство се интерпретират като свободни от ограничаващи личностното развитие социални структури“ (Пикард 2014: 142). Мястото е налице дотолкова, доколкото себедоказването на преселниците е по избор – възможно е те да показват неутрално отношение към местните хора, или да са напълно затворени към тях (това е част от присъщата философия – „не се интересувам какво ще каже обществото за решенията ми“).

Наблюденията ми за Желен и Зайежова и до по-малка степен за Валонски Брабант потвърждават мнението на Пикард (2014: 143), че преселниците преобладаващо „не възприемат селото и извънградското пространство като локации за присъединяване към конкретна общност. Селото е *отдалечено място*. Те може и да са тръгнали към него с такава нагласа, подкрепена от конструкта селска идилия, но бързо си дават сметка, че нагласата им е романтизирана. За тях селото своевременно се превръща просто в *отдалечено място*“ (Пикард 2014: 143).

И все пак това място вече се обитава от някакви жители. В тази връзка Кейт Халфакрий отбелязва нещо ключово: селската среда (а аз подчертавам – и хората в нея) не е пасивна (Halfacree 2014: 99), не е просто фон, на който се развива историята на мигриращите с цел промяна стила на живот. Ето защо при анализирането на феномена „миграция от град към село“, следва да разгледаме и селската среда не само през призмата на преселниците, но и през призмата на местните хора. В тази и следващата част фокусът пада върху тези два аспекта.

2.2.1. Връзка с местните в селската среда

Един от ключовите ми респонденти (Ф., мъж, 39 г., Желен) описва обитателите на селската среда (независимо дали мигранти, или местни) според нивото на личностното им развитие и представите и мотивите, които имат за живота изобщо. При по-„нисшите“ нива, както се изразява той, основен мотив е оцеляването; по-нагоре е удоволствието; следва социалният принос; по-нататък: себеусъвършенстване с цел себеотдаване на дадена/и кауза/и. Освен първия мотив, всички останали са налични у преселниците – те личат още по отговорите за това как даденият човек е научил за селото и защо е решил

да се установи тук. Някои се присъединяват, повлияни от това, че някой друг със сходни възгледи вече е там. Б. (мъж, 33, Желен) и Д. (жена, 33, Желен) споделят, че виждат публикация в интернет за живота на Ф. в Желен, проверяват пак в интернет какви имоти се продават там и намират поляната наблизо до центъра на селото, която впоследствие купуват. Преди това са били ориентирани към имоти в Еленския Балкан, но в Желен е чувствително по-евтино, защото няма толкова преселници от чужбина. Т.е. техният мотив е да се прикрепят към социална среда от съмишленици, като същевременно са повлияни от конструкта „селска идилия“.

В. (мъж, 51, Желен) също научава за Желен от Ф., с когото имат общи познати и който го кани да прекара няколко месеца в тогавашната къща в селото. През това време местен възрастен човек с положителна нагласа към преселниците му показва парцел в централната част на селото, който впоследствие В. купува. Неговият мотив също е да стане част от общност, но след повече от десетилетие той е разочарован, а и до 2019 г. глинената му къща, която строи сам изключително бавно, е далеч от готова. Само за година нещата се променят с бързи темпове (вж Прил. 7) – понеже В. среща партньорка, която желае да живее за дълги периоди и даже постоянно тук и с която през 2021 г. чакат дете.

Един от най-младите и скорошни преселници – С. (мъж, 23, Желен), който живее в централната част на селото от началото на 2020 г., пък определя наличието на своята къща тук като „уникален късмет (...) не го считам за съвпадение“. Той е бил в Желен още като дете, понеже дядо му си построява вила там. Когато С. решава да се установи в нея за постоянно, вече е наясно, че ще срещне хора с алтернативни интереси и практики, но не познава нито един от тях.

Социалният принос е от значение и за Д. (мъж, 31, Желен), който планира да развие предприемачески проект. Идва в Желен покрай свой познат, който не е част от алтернативната квази-общност, но има наследствен имот в селото и обмисля да прави там пространство за споделено работене (*coworking space*). Д. прекарва месец и половина с приятеля си и често отскача до една от къщите в махала „Драганово бърдо“, за които знае, че се продава: „вечерно време да изпращам слънцето – да изпия няколко бири на терасата и да помисля какво мога да направя по нея“. Знае кои са собствениците и за каква сума я предлагат, но понеже има умения на майстор, иска

добре да обмисли какви ремонтни дейности ще предприеме и да изчисли разполага ли с оборотен капитал за това, или трябва да „развърже“ свои инвестиции. В крайна сметка купува за 14 000 лева тази къща и къща над нея, и двете в регулация, разделени от път. За целта продава апартамента си в София, повлиян от книга за личностно развитие, която съветва човек да изгори мостовете назад и да не разполага с резервни планове, за да действа достатъчно мотивирано. Изтъква решението си като доказателство, че намеренията му са сериозни и се разграничава от тези на множество хора, които уж се местят в селска среда, а всъщност запазват апартаментите си в града и прекарват в тях доста време.

Какви са отношенията между преселниците и селската среда, след като те се установят по-трайно в нея? За да анализирам процеса, нужно е да започна с това доколко преселниците въобще проявяват желание да се впишат пълнокръвно. Що се отнася до събеседниците ми в Желен и Зайежова, отговорът е „не особено“. Те поддържат стабилни връзки с други преселници – най-вече такива с алтернативни нагласи, подобни на техните – но се разграничават от местните, чиито интереси, нагласи и мотивация да живеят в селото най-често са коренно различни. Това не важи за Валонски Брабант, поради спецификата на деурбанизационния процес там – не рурализация, а по-скоро субурбанизация с някои черти на рурализация. Там положението е по-скоро от типа, описан в една от статиите на Михаела Бенсън за британците, мигрирали във френския Лот с цел промяна начина на живот. Социоложката установява, че за тях интегрирането сред местните е ценност и ключова цел. Те вярват, че именно така ще подобрят начина си на живот в сравнение с града, понеже ще се разграничат от едно по-„студено“ общество, което отдавна вече не формира устойчиви общности като селските (Venson 2010: 74). В статията на Бенсън се говори за практики на преселниците като социализиране със съседите, участие в местни организации, преподаване в местни институции.

По отношение на вписването в селската среда, интересна трактовка предлага и социоложката Браун-Сарачино. Тя обвързва миграцията с цел промяна начина на живот с джентрификацията – облагородяването на райони с неблагоприятни условия чрез наплив на по-заможни жители от по-висока социална класа. Преселниците в селска среда може да се приемат за джентрификатори не само понеже отговарят на

характеристиката, а и защото правят нещо, характерно за джентрификатора – когато се озоват в района с неблагоприятни условия, набелязват силните му страни (в случая например природните забележителности или наличието на много свободно място за строене на нови къщи); „ценят местата повече заради това, в което могат да се превърнат, отколкото заради това, което са в момента“ (Brown-Saracino 2009: 9).

От тази гледна точка е възможно и дори вероятно да се появи дистанциране от и конфликти с местните. Възможно е и обратното – преселниците да се посветят на подсилване и опазване на чувството за общност, локалност и автентичност на местните. За да си сътрудничат обаче, двата най-често различаващи се типа хора трябва да са склонни на отстъпки и съвместно приемане на различията. Ф. (мъж, 39, Желен) дава пример с вписването си в група от местни. И той, и ловците от района имат сходни интереси като поддържане или прокарване на пътища сред горите и изоставените махали или почистване на кладенци, чешми и местни водопроводи. Активностите на ловците винаги завършват с почерпка на маса, но Ф. не желае да консумира предложените храни и напитки: „и това мене веднага ме изключва от групата, аз ставам от „онея“. (...) Има черно-бяло виждане – или си от нас, или не си. Освен това те се кланят на авторитети, за тях авторитетът е много важен. И аз като го разбрах това, просто казах: Еми на мене докторът ми забрани“.

Освен че преселниците може да се изживяват като по-добре познаващи човешката психология, е и много вероятно да разполагат с повече финансови възможности или поне икономически и документални познания. Д. (мъж, 31, Желен) например подкрепя с уроци и пари местен тийнейджър, който му е помагал в ремонтните дейности и на когото му предстои да изкара свидетелство за шофьор. Д. е помогнал и на местен човек, на когото не му достигат две години трудов стаж, за да се пенсионира. Освен това казва, че месечно отделя по 50 лева, за да ги дава на местните.

С. (мъж, 23, Желен) също засяга икономическата несъстоятелност и борбата за оцеляване на местните в Желен. Според него точно защото нямат пари и биха искали да живеят градски живот, те считат за ненормално и странно, че някой желае да загърби градския си живот и да съществува в усамотение и подлагайки се доброволно на живот с по-ограничени средства.

Като преход към другите възможности за вписване в селската среда – неутралното и негативното отношение, ето мнението на една от осведомителките от Валонски Брабант. Според Ф. (жена 55, Ватерло) местните в селската среда са по-малко претенциозни и по-малко арогантни, отколкото в града, работят много, не претендират, че знаят всичко, и проявяват повече уважение. „Обичам да си обменям идеи с тях, понеже са много повече в досег с природата и сезоните и по-малко – с компютрите и медиите“. Тук обаче прозира стереотипизираният образ на селската идилия. Без да се изключва възможността част от местните наистина да проявяват посочените от Ф. качества, все пак това обобщаващо твърдение би могло да се оспори. По отношение на липсата на претенция, че знаят всичко – опозицията е, че често съдят от собствената си позиция и не допускат разнообразие на гледни точки. По отношение на по-ниското потребление на медии – гледането на телевизия в селските райони, които посетих, е масово явление, а много често предаванията пропагандират определени позиции за сметка на други. Това, заедно с наблюдението ми, че наистина потреблението на компютри и интернет от местните хора е по-ограничено (или поне е по-ограничен диапазонът от неща, които потребителите правят на компютъра и онлайн), води до затвореност, отричане и дори страх на местните от всякакви алтернативни варианти, каквито преселниците им излагат/предлагат.

Както пише Бенсън в увода към сборник със статии за миграция за промяна начина на живот: „Мигрантите носят в себе си ресурси, които играят значима роля за възприемането от страна на местните хора“ (Benson 2014: 13). Заради тези ресурси – познания, опит, материална обезпеченост, се натрупва напрежение. Очертават се различните йерархии, статуси и преимуществата на преселниците, които преминават от един контекст към коренно различен такъв.

Пример за нещо, което коренно различава преселниците от местните в Желен и Зайежова (въпреки че би се очаквало да ги сближава) е начинът за отглеждане на градина.⁴³ Макар да не градят отчетлива идентичност на земеделци, преобладаваща част от новодошлите се увличат по алтернативно земеделие, много често под формата

⁴³ Не засягам животновъдството, защото то е много слабо разпространено сред респондентите ми (наблюдавах го само в „Секир“). Такава дейност изисква постоянно пребиваване на едно и също място, което е в разрез с всекидневие на повечето от тях.

на пермакултурни практики. Те нямат почти нищо общо с българското традиционно земеделие такова, каквото все още се практикува в дребни мащаби в българските и словашките дворове; нито със земеделието на едро. Пермакултурата набляга на компостиране и мулчиране⁴⁴ и абсолютно отрича изкуствените торове и пестициди; приветства участието в градината на насекоми и други животни, а в случаите, когато са прекалено вредни, приканва към изгонване без изстребване, дори към механично преместване – все неприемливи практики за един традиционен земеделец. Периклиева (2022, в печат) изтъква една от причините за това неприемане: „докато мигрантите не е нужно да разчитат за прехраната си на собствената продукция и гледат на това като на един вид хоби, неразделно свързано с идеята им за екосъобразен селски живот, основната цел на местните хора, особено на по-възрастните, е да си подсигурят храната, което ги възпира да рискуват, експериментирайки“. Сазонова (2015: 17) също пише за „вкуса към експериментиране“, но в по-общ план: „Експериментиране с растенията (земеделие при екстремни условия), с предмети на изкуството, със самите себе си – живот в екстремни условия (каравана, ежедневие извън удобствата на т.нар. цивилизация), с възможността за съжителство на традиционни практики и модерни технологии (стари къщи със слънчеви панели и т.н.) и т.н.“

Край пермакултурните градини много често присъстват създадени от хората езерца, които се пълнят с вода за поливане – поредната необичайна практика, която се комбинира и с терасиране. Това е показателен пример за оформянето на ландшафта от местните във връзка с трудовите им дейности, за каквото говори Тим Инголд. Така градината до определена степен сама се грижи за себе си, което влиза в конфликт с традиционното разбиране за земеделския труд като тежък и неблагодарен. Местните виждат, че в дворовете на преселниците не се случва такъв тежък труд и могат лесно да ги обвинят в мързел. Както наблюдава Мирелла Дечева: „Недобре обработеният и неподреден двор директно изхвърля стопаните в категорията на мързеливите и непрокопсани хора“ (2008: 393).

⁴⁴ Покриване на почвата със слой органичен или неорганичен материал, за да се запази влажността и да се ограничи растежът на плевели.

Нерядко хората, които отглеждат пермакултурна градина, привличат други „градски“ хора за платени семинари и доброволчество. Това е добър пример за внедряване на съвременни, характерни за града практики (разгласяване на събития в социални мрежи, набиране на абонати онлайн и др.) и преобразуването им във вид, подходящ за употреба в селска среда. Например влог в YouTube за отглеждане на пермакултурна градина или покана във Facebook за двудневен платен семинар в тази градина, заедно със записване онлайн. Това също би могло да се стори неприемливо и несериозно на местните, които обаче най-често не обръщат внимание или не знаят за подобни събития.

Поради прекалени различия от подобен тип, преселниците в Зайежова и Желен поддържат спорадични контакти с хората в селската среда, не проявяват специално отношение и интерес към нея. В този смисъл се разграничават от конструираните образи на селската идилия, при които новодошлият се учи на традиционни практики и попива знания от местните жители. Б. (жена, 30, Желен), чиято страст и призвание са пермакултурните градини, споделя, че е много впечатлена от градините на съседите си, местни желенци, но не обсъжда с тях отглеждането на растенията, защото те използват химикали и изкуствени торове. Б. признава, че не инициира общуването с местните, а когато все пак общува с тях, не се чувства „готино“. С. (мъж, 30, Желен), който е доброволец в екопроекта на Б. и Ф., също има неутрална нагласа. Казва обаче, че се държи приветливо при малобройните си срещи с местните, но не смята за възможно да няма разделение между „наши и ваши“. Макар да вярва, че има какво да научи от всеки човек, С. не се старае да предизвиква такива ситуации.

Сред преселниците в Желен са налице и такива с негативно мнение за местните, което е повлияно от конкретни случки или просто от несъгласие с режима „оцеляване“, който според преселниците доминира живота им. В. (мъж, 51, Желен) отсъжда: „Тука са тъпанари, бе. Хората са много тъпи. (...) Това са ужасни хора, които те гледат като чужденец и натрапник, който нещо им е взел все едно.“. За него е показателно, че живеят на голямо разстояние един от друг – не само в различни махали, но и в отделени закътани дворове. В. е дълбоко разочарован от скорошен случай на вербална агресия, която негов познат младеж от Желен упражнява срещу него. Когато В. идва за пръв път в селото преди повече от 10 години, човекът, с когото сега са в конфликт, е бил още дете и

В. му е помагал морално, а понякога и с пари. Днес местният се заяжда не само с В. и В. си дава сметка, че отношението не е лично, но въпреки това подава жалба в полицията. След разговор с човека, оттегля жалбата си, но огорчението и нежеланието му да общува с местни хора се подсилва за пореден път. „Просто те са няколко човека, които като се напият и искат да им е интересно. Но ние не сме, аз не съм дошъл тука да... на мен това не ми е интересно. (...) ей сега примерно не ми се обаждат децата. (В. се занимава с неформално обучение и често е излизал с местните деца да ги забавлява и обучава едновременно – б.м., П.Д.). Допускам, че може да им е говорено нещо“. В разказа му се очертават както разочарованието, че не успява да изпълни доброволно възприетата си социална мисия – да общува с децата в селото и да им показва необичайни за тях практики, така и негодуванието, че се намира в село, където местните не го вдъхновяват и не кореспондират с интересите му.

Д. (мъж, 31, Желен) също се среща с агресията на желенски младежи, които „ми се правят на отворени, защото аз нали съм нов такъв и те не ме познават“. Засега не се трогва от тях и повече се опасява от крадци.

Много интересен е случаят на Ф. (мъж, 39, Желен), който живее в селото повече от десетилетие (с няколко кратки или по-дълги заминавания) и за това време е преминал през трите типа отношение към местните. Главозамаян от конструираните образи на селската идилия, той първоначално иска да образова местните, да им организира дискусии по важни според него въпроси и да взаимодейства задълбочено с тях. Те обаче не проявяват особен интерес, а много от тях се изказват и негативно за това какъв е той и какви са множеството му гости. Ф. си обяснява това с егоцентризъм и наличие на затворени групи, които враждуват с всекиго извън тях: „те хората си го казаха в прав текст – кръв ще се лее, но човек, който не е желенец, няма да влиза в читалището. И до ден-днешен като видиш човек с раница, те го питат: *Ти от онея ли си*“. С годините очакванията му към селото и местните се променят и той вече приема за релевантно неутралното с нотки на негативно отношение към тях, което е контрапункт на конструкта „селска идилия“.

Ф. не твърди, че всички местни са такива. Определя някои като „много отворени“ и „хора, с които водя един по-задълбочен обмен“. През голяма част от времето, когато Ф. развива проекта си в Желен, кмет на селото три мандата е Н. (мъж, 62, Желен), който

„каквото можеше, правеше да ни помага и обра много негативи, защото е предал своето племе, за да бъде то превзето“. Н. вярва, че бъдещето на обезлюдявания се Желен би се повлияло добре от прииждащите тук преселници (за подробности по темата вж 2.3.).

В крайна сметка, Ф. надраства идеите си за общи дела с местните и преценява, че е по-ефективно да се съсредоточи върху проекта си, заедно със своите съмишленици вместо да се опитва да преобърне нагласите и практиките на местните хора, които според него не са отворени към промяна.

Б. (мъж, 33, Желен), който планира да развие „заведение, а не кръчма“ близо до центъра на селото, също е резервиран към местните, но смята, че с постоянно показване на добри практики би могъл да промени някои от техните неправилни според него практики. „Те няма да го разберат, но аз ще се грижа за там, малко да виждат, че може да е хубаво. Тротоара тука като почнем да чистим и те ще виждат една-две години тротоарът е хубав и ще си казват: „Е, и аз мога да си го изчистя“. Б. си дава сметка, че за местните е „чужденец“ и че ще остане такъв. Сеща се за „две-три баби“, които му се радват“, докато „другите злорадстват, щото сме нови, щото сме като външни. (...) То предполагам е нормално като отидеш в едно село“. Вече е имал конфликти с местните. Наскоро него и друго момче ги ухапва кучето на един от местните. Обръщат се към полицията, които се разпореждат собственикът „да се скара на кучето“. Друг случай на дребен конфликт е със собственичката на дразнещо, постоянно лаещо куче. Когато Б. я моли да направи нещо, тя му отговаря „Като не ти харесва, върви в София“. Други жени пък пасат козите си в имота му, който още не е заграден, и продължават напук, след като Б. им е казал да спрат. Според него: „Просто тука начинът им на общуване е с каране. Те друго освен караници не знаят сигурно. Може и приятели да станете, ама... трябва да минете през караница първо“.

Колкото повече обсъждах с преселниците този повтарящ се в изказванията им лайтмотив, толкова повече се потвърждаваше мнението ми, че става дума за разминаване в културните кодове между тях и местните. Поканите да се пие съвместно например, каквито под една или друга форма са били отправяни към преселниците, тълкувам като протягане на ръка за приобщаване. Някои от преселниците – например М. от Барите, откликват и така печелят одобрение. Повечето обаче отказват, което се

тълкува от местните като грубо неуважение и разграничаване. Съответно те отвърщат с такова.⁴⁵

Като изследовател, тук се сблъсках с най-сериозното ограничение през цялата си теренна работа. Това, че съм млада жена, на която ѝ личи, че е близка като начин на живот, потребление и приоритети до преселниците, направи местните затворени към мен. Определям ги не като враждебно настроени, а като резервирани. В допълнение към проблема, на мен самата ми отне време да спра да се разпознавам като една от потенциалните преселници, да контролирам своите предразсъдъци спрямо желенци и да се позиционирам като неутрален наблюдател на конфликта между двете групи.

2.2.2. Връзка с алтернативната общност в селската среда

Събеседниците ми и в трите държави не са многословни по темата за отношението си с местните хора, което е още едно доказателство, че не са особено мотивирани да стават част от местната общност. Мотивирани са обаче да станат част от местната *алтернативна* общност – т.е. да споделят активно практиките си с други преселници, които проявяват сходни интереси. В тази част ще разгледам подробно положението в Желен и Зайежова, но няма да засегна Валонски Брабант, тъй като там не се откроява алтернативна квази-общност от преселници.

Най-индивидуалистично ориентирани сред всички осведомители са тези от Желен. Техният развит индивидуализъм „се очертава като една от най-честите пречки за създаването на общност“ (Станчева 2017: 144). Ето какво коментират местните по повод живота в общност.

Ф. (мъж, 39, Желен) смята, че поначало идеята е всеки автономно да изразява себе си и че пространственото разделение се отразява много добре за това. Той уважава проектите на другите, без да натяква, че те не са като неговия. Например когато отиде в проекта на Д. „Чудна работа“, помага с каквото Д. се нуждае. С М. от махала Барите пък общият интерес е земята на Желен отново да стане плодородна и от уважение към този интерес двамата съселяни не задълбават в противоречащите си предпочитания към храна и напитки. Ф. казва, че дори някой да има сходни търсения и проект, по-успешният

⁴⁵ За подробен преглед на темата за употребата на алкохол като условие за осъществяването на социалните контакти в селска среда вж. пета глава от дисертацията на Балтаджиев (2022).

вариант е да се действа с „взаимна независимост“, като при определени обстоятелства се работи за приемственост. Това се случва например през 2020 г. с него и С. (м., 23, Желен). За да разучи и изживее от първо лице начина на живот, който Ф. и Б. практикуват, С. идва да живее при тях за определено време, след което установява в своята къща някои от практиките.

Желанието за независимост на собствения от чуждите проекти бива подчертано и в мнението на Б. (мъж, 33, Желен), както и на М. (жена, 39, Желен). Тя се връща назад в годините, когато М. (мъж, 51 Желен) е търсел съмишленици, с които да сформира земеделски и социален кооператив в махала Барите. С времето той загърбва тази идея, макар все още да издирва съмишленици, които да закупят съседни на неговия имоти в махалата. Наблюденията ми сочат, че към тези имоти се проявява голям интерес от познати на желенски преселници, но той е по-скоро плод на спонтанно вдъхновение от красотата и спокойствието на местността и така и не довежда до придобиване на имот, след като желаещият се завърне към градския си живот. Демотивиращото обстоятелство за покупки и установяване там е, че в цялата махала все още няма нито един постоянно живеещ човек. Друг проблем със закупуването на имот където и да е в селото са големите разстояния не само между махалите, но и между имотите. Тези разстояния възпрепятстват пълноценното общуване между съмишлениците, както и между преселници и местни.

С. (мъж, 30, Желен) обобщава ситуацията с алтернативните преселници в селото, така: „Ами то ние сме разделени на много общности. Тука сме си една общност с Ф. и Б., а долу, в центъра, другите са друга общност, а както е М. – трета общност. И има го тоз' момент, да, на взаимопомощ, примерно се е случвало К. долу като си строеше къщата, нали, да отидем да му помогнем с нещо, да пренесем или пък тука са идвали за нещо друго да си помагаме. (...) Туй е, че лятото имаме много задачи, нямаме толкова време да слезем долу да се видим, както се казва, само да се видим. Въпреки че ни се иска нали. Всеки си е в неговите задачи“.

Преселниците се събират спорадично, за да помагат в извършването на дадена дейност, а много по-рядко – просто за да прекарат време заедно. Сазонова (2015: 21) съобщава, че около 2013 г. са се правели „съботни срещи, посветени на съседските отношения“, които „могат да бъдат интерпретирани и като форма на механизъм за

решаване на общите проблеми, макар това да не е единствената цел на тези срещи (а също и гледане на телевизия, съвместни вечери, забавление и др.). Доколкото разбрахме от респондентите, тези регулярни срещи са били въведени именно, за да се реши един конкретен проблем, а след това са били продължени, като в момента са станали традиционни“.

Една от малкото мащабни срещи през последните години е сбирка през лятото на 2019 г., на която присъстват около 20 души. Правят си трапеза, край която „обсъждат общи работи“, сред които дръзката идея дали да не се смени името на селото – да остане Желен или да бъде Желан, или Зелен. Очаквано, след събирането никой не предприема нищо по темата. Повдига се и въпросът за отношенията между някои от присъстващите, които имат разногласия. Разговорът е специално инициран от един от присъстващите и не става ясно дали конфликтът се е уталожил впоследствие. Присъстващите обаче с гордост изтъкват, че темата не остава необсъдена и че са действали в общностен дух.

В разговорите си с мен С. (мъж, 30, Желен), както и други преселници от града в Желен, използват думата „общност“ като синоним на „група приятели-съмишленици“. За разлика от тази мъглива общност без общуване, в Зайежова, и особено в пермакултурното стопанство „Секир“, се очертава по-пълнокръвна общност. Макар и постоянно идващи и тръгващи (с малки изключения), хората в „Секир“ споделят много повече – често посещават общностната сграда или дори живеят в нея, произвеждат и потребяват заедно храната си, строят заедно къщи. Р. (мъж, 39, Зайежова) и съпругата му, които се установяват от 2019 г. в новопостроена собствена къща наблизо до „Секир“, са възхитени от случващото се. Били са свидетели на общностните събития и преди да закупят имота си, но не са очаквали чак такава интензивност, заради която понякога дори не успяват да свършат планираните си домакински задължения. Като положителен пример изтъкват как при събирания в „Секир“ няколко от присъстващите жени забавляват всички деца с разнообразни игри, докато останалите възрастни се социализират един с друг. Във връзка с този относително интензивен социален живот Л. (30, жена, Зайежова), която е била дългосрочен доброволец преди години в Секир, а от 2019 г. живее с мъжа и децата си в друга къща в Зайежова, коментира: „За мен е нещо ново да намаля темпото (има предвид да не води културен живот, да не излиза вечер на

бар с приятели, да не работи по 8 часа на ден – б.м., П.Д.). Но виждам, че тук има много млади хора и те са изключително отворени да се срещат, понеже ги мъчи същата липса на други хора“.

И все пак някои от респондентите, като Е. (жена, 27, Зайежова), споделят, че не се чувстват истински свързани с никого. Една от причините е същата като тази в Желен – прекалено големите разстояния между различните проекти в екоселището.

Дългосрочната ЕДС-доброволка в „Секир“ Л. (жена, 22, Зайежова) например признава, че не се чувства част от квази-общността и че почти не посещава общностния център на „Зайежова“ MNV в центъра на селото, на повече от половин час път пеша. Очаква това да се промени, когато започне работа в общностната детска градина.

Що се отнася до проблемите в квази-общността, те са налице и не остават незасегнати от събеседниците ми. В „Секир“ те са обусловени от това, че много хора обитават едно място, понякога в общи стаи, както и от факта, че не всички координатори живеят в тази махала на Зайежова. Изтъкват се: липсата на стройна организация и ясна комуникация – кой какво трябва да свърши кога, за да тече както ежедневието, така и по-мощните събития. Р. (мъж, 52, Зайежова) намира проблема в цялостното ниво на развитие на общността (и в „Секир“, и въобще в екоселището). Той цитира Скот Пек, според когото съществуват 4 стадия на развитие на една общност – псевдообщност, хаос, празнота и истинска общност – и общността на Зайежова от десетилетия не успява да се справи с нивото „хаос“.

Друг респондент (В., мъж, 45, Зайежова) коментира егоцентризма при живота в общност. „Това е, когато поставяш Аз пред Ние. Има да се направи нещо, обаче Аз сега ще правя друго“. Признава, че отношенията между хора, които съжителстват заедно, но не са семейство, са различни от тези в семейството, и че се старая да се държи с околните точно като със семейство. Според него неразбирателствата често назряват поради това, че човек неизбежно проявява слабости и грехи, а трябва да се справи тях, комуникирайки с хора, които живеят с него, но не са му толкова близки.

Тенденцията при живота в общност е, че понеже хората са много, винаги някой прави нещо неправилно според някой друг. Липсват обаче вътрешни механизми за контрол и санкции, присъщи за една общност. За разлика от желенци, тук тази липса се осъзнава, вероятно заради всекидневното физическо общуване. Един следобед

например с доброволеца Й. (мъж, 28, Зайежова), подбирахме от голямата кофа с отпадъци за компостиране множество здрави и пресни чери домати от парника, които лидерът П. (мъж, 51, Зайежова) е изхвърлил, заедно със скапаните. Идеята на Й. бе да направи с тях плънка за пица на неделното парти, но коментарът му се простира далеч отвъд подобен битовизъм: „Това е животът в общност. Някой прави нещо, което според теб е неправилно, но ти знаеш, че е било с добри намерения и поправяш стореното, без да създаваш проблеми“. Несъгласието с нечие решение се оказва препятствие и за осъществяването на ключови проекти, вземане на важни решения и пр. дейности, свързани с развитието на общността. Бързо приемайки ме по-скоро като част от общността, отколкото като краткотраен доброволец и наблюдател, останалите дългосрочни доброволци в „Секир“ неколkokратно се възмущават пред мен от един от координаторите си заради настоятелната му визия всеки да споделя с всекиго и да е отворен към всекиго – даже ако личностите имат сблъсъци във възгледите си.

2.2.3. Връзка с общността, от която преселникът идва

Дори когато е с основна цел „промяна на начина на живот“, преселването в нова среда не означава изцяло загърбване на хората от старата среда. Ето защо със събеседниците дискутираме какво е отношението на старите им приятели и на близките им към тяхното решение да заживеят алтернативно. Тази част от изложението отново не изобилства от примери за Валонски Брабант, тъй като начинът, по който живеят тамошните ми респонденти, е обичаен, и дори престижен, и най-често не води до неразбиране от страна на приятелите и роднините в града.

И в Желен, и в Зайежова доста от осведомителите посочват, че са получили пълна подкрепа. По отношение реакцията на приятели и роднини, често се чува отговор от типа „Мислят ме за луд, но ме обичат“. Ако човекът отдавна демонстрира уклона си към живот сред природата и осъзнато потребление, той не се сблъсква с учудване от страна на близките си. Ако обаче променя из основи начина си на живот (каквито са много от историите на преселниците), реакциите варират.

(1) Неразбиране, което води до отчуждаване в лека или крайна степен поради липсата на общи ценности. В тези случаи осведомителите биват критикувани, задето са „бездомни“, безработни или не се възползват от образованието си. Като най-

проблемно се очертава отношението на възрастните мъже към младите им потомци, които решават да поемат към алтернативния начин на живот на село. Това се дължи на представата, че такъв тип живот не е достоен, не е престижен по обществените стандарти и е прахосничество на време и компетенции. С. (мъж, 30, Желен) например получава както пълно разбиране от едни близки, така и пълно отхвърляне от други, но въпреки това им прощава и се опитва от своя страна да ги разбере, а не да ги съди.

Някои от неодобрителните реакции все пак завършват с хепиенд – близки, които не са могли да си представят как човек няма да работи конвенционална работа и ще живее извън града идват в селската среда (и виждат общността от съмишленици, ако има такава), след което бавно или по-бързо променят мнението си за миграцията с цел промяна начина на живот.

Други неодобрителни реакции са предвестник на трайно двустранно отдалечаване поради коренно различие в интересите и ценностите. Това се случва особено когато преселникът попадне в нова, вдъхновяваща за него среда. Същият е резултатът и когато хората спрат да се виждат. „Работата е там, че малко приятели дойдоха тук на гости. Наистина загубих контакт със старите приятели. Чувствам, че аз повече се опитвам да се свържа с тях, отколкото те с мен“ (М., мъж, 33, Зайежова).

(2) Учудване защо човек би искал да се завръща към остарели и със сигурност потрудоемки практики и начини на живот – например да строи с глина и слама или да практикува занаят. Това се характеризира и с любопитство как се живее така, и с желание за посещения.

(3) Възхищение колко по-вдъхновяващ е такъв начин на живот, дори умерена завист, че преселникът е съумял да избяга – от ограничаващите го фактори и личности, и като цяло от градския стрес (без обаче да се вземат предвид проблемите, които селската среда неизбежно носи). Благородната завист може да се дължи и на това, че изпращащите хора биха искали да направят подобна крачка, но все още нещо ги спира: „По принцип много хора мечтаят за това, но нямат тоя късмет. А може би и се изискват някакви неща да направиш, да скъсаш, да кажеш „Ще пътувам“ например“ (В., мъж, 51, Желен).

В одобрителните реакции на изпращащата общност се откроява лайтмотивът, че преселникът следва автентичния си Аз и се наслаждава на това, което прави; че върви

по труден, но верен за самия себе си път. Близките и приятелите обикновено признават, че човешките интереси са различни и е в рамките на очакваното някой да действа толкова неконвенционално като да отиде да отглежда пермакултурна градина в отдалечена махала. Л. (жена, 22, Зайежова) разказва: „Хората от града, където живеех, бяха „Ходи, ходи да видиш“ – като баща ми примерно. Те нямат опит с живота на село и затова бяха „Ходи и ще ни кажеш как е“. Често обаче са налице притеснения дали той/тя ще успее да поддържа гражданските си финансови задължения като плащането на осигуровки и данъци. Тези мои наблюдения се отнасят за респондентите ми в Словакия и България, докато за белгийците не са релевантни, тъй като животът след преселването в урбанизирано село не е чак толкова различен от този преди преселването.

Допълнителен въпрос, който обсъждам с осведомителите си, е какво ги кара да се връщат в града за кратко или за по-дълго (като се изключи ежедневното пътуване по работа, ако е налице такова). Най-често споменаваните дейности са: виждане с близки и със стари приятели (очертава се тенденция преселниците да нямат нужда от чести срещи, но все пак да запазват здрави отношения); посещаване на заведения и културни събития; пазаруване и други наложителни дейности; задоволяване на нуждата от комфорт: „Понякога ти е нужен комфорт, за да твориш и да поживееш“ (Л., жена, 33, Зайежова).

2.2.4. Трудности, свързани с преселването

От обсъдените отговори и нагласи в предните части на изложението не бива да се остава с впечатлението, че веднъж преселили се от градска в селска среда, мигрантите непременно прекарват времето си изцяло там. Примерите от Желен – с някои изключения като Ф. (мъж, 39, Желен) и Б. (жена, 30, Желен) – сочат, че малко от респондентите прекарват зимата там, т.е. може да говорим за сезонна миграция/мобилност с цел промяна начина на живот. Очертава се постоянно движение между две населени места; пътуване без край, което преминава през различни, понякога международни, точки. Спорно е дали това е трудност за преселниците, или е начинът, по който те сами са избрали да живеят. Приемам го за трудност, понеже често е обвързано с липса на достатъчно средства или достатъчно комфортно място за живот,

където те да се ситуират трайно и без да трябва да се връщат към градската среда, от която са разочаровани.

Във връзка с постоянната флуидност е важно да се отбележи и че много малко от събеседниците ми в Зайежова и Желен развиват идентичност съответно на „желенци“ или „зайежовчани“, но когато са в градска среда, поддържат имиджа си на „селски хора“, селяни по дух. Те не градят идентичност на база локалност най-вероятно понеже са в постоянен преход, мултилокални са. Вайххарт (Weichhart 2015: 62) дава определение за мултилокалност, което описва много успешно статуса на респондентите ми: „разпространена социо-икономическа практика, упражнявана от индивиди и колективно действащи лица с цел да изпълнят свои намерения и цели (например подобряване на условията за живот или набиране на повече изгода, тъй като богатата, ресурсите и оползотворяването на потенциала са неравномерно разпределени по света“ (Weichhart 2015: 62). Да си мултилокален, означава да можеш да се справяш с отсъствието си от дадено място. Пилева (2022, в печат) пише за „живеещите помежду, (които) разделят времето си на седмична, месечна или годишна база между двете населени места в продължение на години“, като част от наблюденията ѝ се отнасят именно за желенци.

Във всяка миграция е заложена мултилокалност – избираш да взаимодействаш с други социо-културни практики, други езици, други начини на живот. Мултилокалността се характеризира с контрастиращи помежду си идентичности, обособени от мястото – в нашия случай например местни или преселници; потребяващи осъзнато или консуматори и др.

Някои от респондентите, особено доброволците, не желаят да се придържат към твърди планове и действат според настроенията си. Както споделя С. (мъж, 30, Желен): „Давам всичко от себе си да расте (екопроектът в Желен – б.м., П.Д.) и да гледам да съм усърден в нещата, които върша, обаче все пак не се чувствам тъй обвързан. Нали дал съм дума, че ще стоя до едно време и до туй време ще гледам да си изпълня, което съм казал, обаче някак си ми е интересно и други подобни места“.

Сходни са и настроенията в Зайежова, където Л. (жена, 22, Зайежова) обобщава ситуацията по следния начин, в отговор на въпроса ми колко дълго ще остане Й. тук, който пътува често въпреки че е на дългосрочна доброволческа служба, финансирана от

ЕС. Тя се изказва конкретно за него, но думите ѝ описват повечето замесени в екоселището: „Той ще остане, докато не си тръгне отново“.

Защо се налага постоянното движение? Ето някои обяснения на респондентите.

~ Мигрантът живее под наем или като доброволец в селска среда.

~ Мигрантът мисли за себе си като за човек, който не се задържа дълго на едно място: „От два месеца сме в къщата (със съпруга и детето ѝ са под наем в Зайежова – б.м., П.Д.) и мисля да си отворя студио, но това е за в бъдеще. Току-виж избягам следващата пролет. Приятелите и родителите ми (живеят в Полша – б.м., П.Д.) свикнаха с тази идея, че не се задържам дълго на едно място и няма да си подрежда нещата“ (Л., жена, 30, Зайежова).

~ Мигрантът лесно и бързо се приспособява към нови места (няколко седмици и няколко месеца), както и целенасочено търси такива: „За себе си чувствам, че ми трябва около месец, за да се установя някъде и да започна. За около месец усещам, че започват да ми идват разнообразни идеи и вече съм в готовност да създавам и да работя за мястото“ (Л., жена, 33, Зайежова).

~ Мигрантът по собствена воля обитава няколко места през различните сезони – например зимното място е малка къща под наем, а през лятото работи в чужбина: „Не е сигурно (къде ще остана – б.м., П.Д.). Представям си, че това е зимното ми място (малка къща в Зайежова под наем – б.м., П.Д.) или пък лятното ми място – място, където прекарвам по половин година, и вероятно останалата година в Кутерево в Хърватия (в тамошен резерват за мечки – б.м., П.Д.)“ (Ф., мъж, 23, Зайежова).

Й. (мъж, 28, Зайежова) обобщава мобилността на хората в екоселището с поетичен паралел между трудовата миграция и природния закон, че всичко тече: „Те не напускат, те са в преход. Имат нужда да ходят в града или в друга страна, за да изкарват пари. Идват тук за уикенда или през отпуските. „Секир“ все още е техен дом. Но си дават сметка, че им трябва пари, и затова се връщат към местата, от които са избягали. М., Б., жена му – всеки има сходна история. Или отиват да работят сезонно някъде, или постоянно ходят да работят тук и там. Всичко се променя, нали така е в природата. Ако живееш сред природата, познаваш законите ѝ. Те някак си се придържат към тях“.

Трудностите при преместването от градска в селска среда не се изчерпват до това човек да намери начин да се установи трайно, без да трябва да пътува, за да печели

пари. Миграцията с цел промяна начина на живот е процес, който отнема време и изисква търпение и постоянство. Р. (мъж, 39, Зайежова) например идва за пръв път в екоселището със съпругата си 4 години преди да се нанесат за постоянно. Първо прекарват отпуските си там, после си купуват имот и нощуват на каравана в него. Две години по-късно започват да строят активно, а едва на четвъртата година от първото си идване се пренасят трайно.

Същевременно в Зайежова става все по-скъпо. Понеже селото се прочува и привлича все повече хора (включително чужденци), е все по-трудно да се намери земя. Брокерите и местните са наясно с това и се случва да продават парцели, които са купили за 10 цента на квадрат, на цена от 3 евро. Много малко къщи се продават, като има дори една, която от години е обявена за колосалната спрямо бюджета на потребителите сума от 170 000 долара. Продават се и голяма къща за 60 000 долара плюс по-малка за 40 000 долара, които обаче са изключително близо до съседския имот и лишават бъдещите собственици от уединение. На доста завишени цени се предлагат и празни места, които не са годни за издаване на разрешително за строеж, там опцията е да се поставят мобилни домове. Посочените цени са изключително високи за Словакия, дори наемите в Зайежова са по 200 – 230 евро на месец за къща.

Търпението и постоянството се изискват както за външни фактори като чакането и договарянето, така и за вътрешното, психологическото състояние на човека, който изгаря от желание да загърби предишния си градски начин на живот и да се потопи в новоизбраната селска среда. „Почти всички проблеми, борбите... отначало ти се струва, че идват отвън, но аз откривам, че почти винаги идват от ума“ (Л., жена, 33, Зайежова). Когато обсъждаме това през 2019 г., на Л. ѝ предстои да прекара зимата в „Секир“, заедно с приятеля си. За разлика от Л. (жена, 22, Зайежова), тя не се притеснява, че условията ще са прекалено сурови. Приема предстоящото като „тотално ново приключение“. През лятото на 2021 г. Л. и партньорът ѝ В. все още са в Зайежова и обитават същата къща (вж. Прил. 28).

Психологическите промени се обуславят и от натрупването на неоправдани очаквания, че сред селската идилия преселникът и хората край него ще имат повече свободно време както за вдъхновяващи дейности, така и едни за други.

За още една по-практическа и изключително често срещана трудност при преселването от градска към селска среда алармира Ф. (мъж, 39, Желен): правилното мащабиране на проекта и ограничаване на свръхамбициозността, която е характерна за преселниците в техния първоначален мечтателен и повлиян от конструктите на селската идилия етап. Ф. подчертава: „Оразмеряване на проекта спрямо хората е най-важното. Съберем се трима души и имаме прекрасни планове, които трябва от 50 души да се реализират, и почваме да търсим хора, и това е най-голямата грешка – почнеш ли да търсиш хора, ще патиш много. И затова проектът да е за един човек, когато станат двама – да е за двама“. Ф. прави разделение между прехранване и предприемачество, които нарича съответно „поминък“ и „икономика“. Споделя, че среща много хора – „чисти хора с прекрасни проекти, обаче всичките се чудят – как да го финансираме това нещо“. Необмислената финансова страна и непредвидено големите мащаби на начинанието са трудности пред осъществяването на проекта, които водят до демотивация и ако не до отказване, то поне до стопиране или изключително бавно напредване. Това важи и за Желен, и за Зайежова.

И така твърдо решени да се преместят на село хора след няколко години се трансформират просто в „по-готини вилджии“, както се изразява В. (мъж, 51, Желен): „Аз отдавна размишлявам по въпроса как да се обединим, да направим и всичко това, нали не е това начинът, това е половинчатото. Ние сме просто малко по-готини вилджии, така да се каже. Но не сме нещо много повече от вилджии. ‘Щото никога не си произвеждаме кой знае какво“.

Обсъдените досега трудности се класифицират от Сазонова (2015: 21) в три категории: затруднения, които произтичат от характеристиките на мястото; способност за самоконтрол и самодисциплина; съчетаване на живота на село в хармония с природата с устойчиво финансиране на този проект.

Белгийските ми респонденти не засягат подробно темата за трудностите при преселването. Вероятно това се дължи на факта, че макар и в селска среда, те се преместват в изключително комфортни домакинства и с непосредствена връзка до големия град, който посещават често или дори ежедневно. Общо усещане е, че в началото след преместването животът в къщата с двор им се е струвал „тих, прекалено

тих“ (С., жена, 43, Буржоа). Има се предвид не само физическата тишина, а и цялостното „утихване“, успокояване на живота.

Интересен е и случаят на М. (мъж, 28, Уавър), който е избрал да живее с приятелката си в мобилен дом в двора на къща, която споделят с още 14 души. Този дом е подходящ и за зимни условия, защото е изолиран отлично и се загрева много бързо поради малкия си размер. Трудностите обаче идват с регистрацията на хората, които ще живеят в него. Според белгийското законодателство, не е възможно човек да се регистрира в мобилен дом. Затова М. и приятелката му се водят жители на къщата, в чийто двор живеят всъщност. След няколко месеца обаче съседите докладват на полицията, че това не е вярно. Налага се да се дават обяснения пред полицаите защо в двора има мобилен дом и юрта (вж Прил. 6) и какво точно се случва с толкова жители в къщата. За издигането на юртата се изисква разрешение, понеже е над 20 кв. м. Проверяващите са отворени към дискусии и толерантни в случая, понеже са познати на някои от живеещите. Съгласяват се да разрешат това за две години. Що се отнася до ремаркетото, върху което е построен мобилният дом, то има редовна регистрация, но табелата е свалена. За момента обаче липсва законова регулация за подобен тип жилища.

Мобилните домове са популярно решение за хора, решени да живеят алтернативно в селска среда. Така е не само поради изгодността им, а и понеже позволяват преместване (т.е. отговарят на флуидността на потребителите си), както и са вариант за живот върху имот, който все още няма издадено или въобще не може да му бъде издадено разрешение за строителство. В Зайежова има 3 мобилни дома (два от тях вж в Прил. 8), а в Желен – два (вж Прил. 9).

След като разгледах мястото на преселниците в селска среда от гледна точка на самите преселници, ще насоча фокуса към другите действащи лица – какво се случва в селото междувременно. Следващата част разглежда мястото и ролята на преселниците от гледна точка на местните хора. С цел да се ограничи обемът на дисертацията, част 2.3. се съсредоточава изцяло върху централния терен в изследването – село Желен, а не върху двата сравнителни – Зайежова и Валонски Брабант.

2.3. Гледната точка на местните за селската среда

Обратно на представите, които конструктът „селска идилия“ наслагва още от миналия век, селото не е монолит, то е обект в трансформация. Селото и селяните са в процес на смяна или преизграждане на идентичност. В тази част ще обсъдя какво се променя в селото според тях и повлияват ли на процеса новите преселници.

„Въпреки широко разпространените културни митове за селското безвремие, промяната в селото винаги е била налице, но сега е по-интензивна от гледна точка на протичане и на устойчивост. Промяната се разглежда като тотална и взаимосвързана“ – пише Халфакрий (Halfacree 2006: 310). Авторът подчертава мнението и на други учени, че в съвременността следва да се говори не за „нова селска среда“, а за „разнообразие от селски среди“. Точно това се случва в село Желен, ако сравним представите на преселниците за тази селска среда с тези на местните и ако вземем предвид навлизането на урбанистични практики и нагласи. Редно е да отбележа обаче, че навлизането на урбанизацията не бива да се свързва само и най-вече с лайфстайл мигрантите. Урбанизацията в Желен (а също и в Зайежова! е процес, започнал преди десетилетия, забавен и дори замрял, както и оставащ с отворен завършек.

2.3.1. Представи на местните за селото

Какъв е профилът на желенци? Преобладаващо става дума за хора, не толкова формално образовани, колкото преселниците. Те работят ниско- или средноквалифицирана работа „от градски тип“ и ако въобще се занимават със земеделие, то се изразява в поддържане на зеленчукова градина в двора. Малкото им и не особено плодородна земя в разпокъсаното планинско село не е основание за поддържането на агрикултурна идентичност. Както пише Мирелла Дечева за село Муселиево, „такава идентичност е обременена от негативни оценки и самооценки, преходът също не променя ниската културна стойност на идентичността като селянин“ (Дечева 2008: 403).

Някои от желенци твърдо предпочитат да живеят на село, докато други не биха се отказали от комфорта на града, ако имаха възможност да се преселят там. Типичните им отговори на въпроса „Как се живее на село“ са „Перфектно, ама да не си тука“ (А., мъж, 40, Желен) и „Живот като навсякъде на село (с песимистичен тон – б.м., П.Д.). Хубаво е:

природа, чист въздух“ (М., жена, 63, Желен). Изпитват неудовлетворение към социалната организация и битовите условия и са обезверени, че статуквото в селото би могло да се промени. Смятат, че евентуална промяна не би могла да дойде от тях самите, а следва да се случи чрез общински и държавни политики.

Когато описват селото, най-често засягат: разкъсаността му („Много големо като територия и е много махали са разхвърляни“); инфраструктурата („Леки коли няма шанс. Само джипове, черни пътища. Осветление – никакви шансове“); местата на памет („Имаме една местност Кирик – манастир, много красиво място, в началото, на първата спирка на Желен вляво); няколко природни забележителности („дадености като хубави поляни“). Интересно е, че местните се изказват за преселниците, сякаш знаят с подробности какви хора си купуват парцели из всяка от отдалечените махали. Друго интересно е, че преселниците обикновено не споменават лошите черни пътища (Вж Прил. 10) като проблем. Само цитираният в 2.2. „готин вилджия“ В. (мъж, 51, Желен) коментира, че едно от градските неща, които му липсват в Желен, е: „Еми като ходиш, ходиш по тротоар, не ходиш по кал“. Факт е и че преселници като него облагородяват инфраструктурата – правят черните пътища относително по-проходими, привеждат в по-подреден и поддържан вид част от ландшафта и т.н.

М. (жена, 63, Желен) изтъква същите проблеми: „За мене не е толкова трудно, ‘щото джипът ни е в ръката. Все пак магазина държиме, имам достъп до ‘сичко. Но за хората, които са в далечните махали, никак не е лесно. Селото ни е пръснато на нас, не е вкупом като други места. Проблем е – първо, няма достъп до магазина, ‘секи ден да идват за хляб, далече им е. Второ, като стане зима, е непроходимо. Има няколко така семейства, иначе повечето са възрастни. (...) Лятото да, зимата няма. Трудно е – зима, сняг, маршрутки от дъжд на вятър и това е. Само сутрин и вечер. Слизаш сутрин и се връщаш вечер – къде ще стоиш в Своге?! Може да имаш работа за 5 минути, т’ва е положението“ (М., жена, 63, Желен).

Местните са недоволни, че макар да са в най-близкото село след Своге, превозът според тях е нередовен (въпреки че, за разлика от много други села, го има всекидневно). Благодарение на няколко желенски деца, които трябва да посещават училище в Своге, всяка сутрин минава и училищен автобус. Едно от семействата обаче е

решило да не се възползва, тъй като трябва да се шофира 2 км и половина от вкъщи до спирката.

Като най-тежък проблем всички местни определят образуването се в последно време сериозно пропадане в асфалта при един от завоите по 5-километровия път към Своге. На въпроса какви забележителности има селото, А. (мъж, 40, Желен) казва с горчивина: „В махала Езерище се намира най-голямото свлачище на Балканския полуостров, това е единствената ни забележителност – лоша. Ти ще видиш, че пътят е на секунди да се отвлече. Ние сме въпрос на броени дни до месеци да ни откъсне пътя до Своге, и тогава сме тотал щета“.

Друг сериозен проблем е водопроводната мрежа. В селото има централен резервоар и каптирани извори, но особено през лятото водата не достига за всички и се налагат режими. Тъй като „водопроводът е до центъра и до гробищния парк, оттука натам – секи по единично“ (А., мъж, 40, Желен), множество местни и преселници използват вода от частни сондажи.

На фона на повсеместното разочарование от инфраструктурата, едно от мненията на уважаван в селото местен човек все пак е позитивно. Той се изказва така от гледна точка на това, че – за разлика от други обезлюдяващи се села в България, пътищата и водопроводът все още се поддържат и използват от достатъчно много хора. Тук личи позитивизмът, който липсва в негативните и отчаяни мнения на другите местни: „Инфраструктурата му е сравнително добра, до центъра води асфалтиран път, т.нар. черни пътища са между отделните махали в сравнително добро за експлоатация състояние. Поддържането, включително и на водопровода, и на пътищата го има. По махалите са стари водопроводи, правени с помощта на държавата, но предимно от местните, не се стопанисва мрежата от ВиК, поддържа се от общината с помощта на няколко местни. Един от тях е на заплата. Няма силни обществено-социални структури – читалище има, но то трудно работи. Магазини и удобства почти няма – един магазин. Развлечения, заведения няма“ (Н., мъж, 62, Своге).

Общата нагласа на местните е, че Желен е средностатистическо село, което се е повлияло зле от промените, но поне не се е загубило от картата на България. Според Н. това се дължи на факта, че „има удобства, макар и в някои отношения да не са достатъчни“; на близостта му до Своге и София; на „природната му красота“, на земята,

подходяща не толкова за земеделие, колкото за животновъдство и за туризъм.

Преселниците от градска към селска среда купуват имоти точно с подобни съображения, но намеренията им включват земеделие, а не животновъдство.

Тези благоприятни според някои фактори обаче не са в центъра на разбиранията на местните какво означава хубаво и подредено село. От разговорите ми с тях става ясно, че в описанието на подобно село се включват: достатъчно работни места в района, осветление и чисти улици навсякъде, наличие на „кмет със секретарка“, „училище до осми клас“, детска градина, функциониращо читалище, също и „медицинско лице“ (цитатите са от А., мъж, 40, Желен) – все характеристики, присъщи за градската среда и за урбанизираните села/предградията. Става дума за различни разбирания за село, като според местните и преселници едни са правилни, а други – не. Тази нагласа е в пряка връзка с носталгичния отговор на съзнателно неясно формулирания мой въпрос „Кога според вас е било най-добре в Желен“, а именно: „Преди“.

„Много ясно, че преди е било по-добре – преди 50 години. ‘Сичко имаше, ‘са нема нищо. Има сто човека, а имаше хиляда“ (М., жена, 63, Желен).

„Едно време беше много хубаво, много приятно. В момента са 147 гласоподаватели, от които постоянно живущи тука сме може би не повече от 30. Всичко живее в Своге, на спирка Желен, в една махала в Церово Долни Желен. Разхвърляни са хората. (Най-добре беше – б.м., П.Д.), когато имаше хора – имаше кръчма, имаше магазини – три магазина. Имаше и в една съседна махала – Драганово бърдо, имаше магазин и училище. Тука са живели над 1 300 човека, ‘85-а година са били толко. Имахме и разсадници, и чудесии – сега има тръняк, пустиняк. Едно време е имало фамилии – сега са просто зачатъци от фамилии. По 10 души от рода има“ (А., мъж, 40, Желен). В много от изказванията на желенци прозира носталгията по отминалото. Едно от измеренията на този многолик феномен е „усещане за загуба в период на радикални промени“ (Koleva 2018: 420). Според Колева „изразяването на носталгия може да се тълкува като критика на материалистичния индивидуализъм в съвременността, изказана от гледна точка на моралния колективизъм на миналото“, т.е. става дума за усещане за загуба на ценности като солидарност, равенство, сигурност (Koleva 2018: 427). Парадоксално е, че и местните, и преселниците симпатизират на тези ценности, но нито една от двете групи не смята, че може да ги осъществи, като се свърже с другата.

Носталгията по загубеното преди, когато селото е било хубаво и подредено според разбиранията на жителите му, личи в спомените за:

~ вагона-заведение в центъра, където често е имало жива музика и много посетители: „Както гледаш е горе 50 коли (колите на са 50, а 15 и са докарани тук от хора, които са дошли на погребение в неделния ден – б.м., П.Д.), е така – всеки божи ден“ (А., мъж, 40, Желен);

~ цеха на Кремиковци край селото, където са работели няколкостотин души, а сега има действаща дърводелна само с трима-четирима работници;

~ наетите на работа хора, които са поддържали административните сгради и гробищата.

Всички осведомители споменават какво е било през 70-те и 80-те години, тъй като това е разцветът, който помнят: „Докъм 85-а нещата бяха сравнително стабилни, живееше се спокойно и хората в селото поддържаха свои места за живеене и имаше сравнително добър жизнен стандарт, който с наближаването на промените и рухването на соца се влоши отново“ (Н., мъж, 62, Своге). Само той се връща и по-назад в историята, като казва, че макар да не помни лично, предполага, че разцвет на Желен се е наблюдавал и преди Втората световна война, когато „е имало много хора в селото и много домашно производство на нещата за поминък“ (Н., мъж, 62, Своге).

2.3.2. Възможности за разцвет на селото

Докато местните ми разказват за разцвета, питам как според тях може да се върне или поне отново да започне той. Те си служат с категорични твърдения като „Никога нема да се върнеме. Не *как* да се върнеме, а *никога*“ (А., мъж, 40, Желен) и „Не искам да го коментирам. Не вярвам, че може пак да стане хубаво. Докато нема управляващи некви, нищо не става в тая държава“ (М., жена, 63, Желен).

Друг начин да установя нагласите им относно подобряването на състоянието на Желен е чрез въпроса ми „Какви хора са нужни на селото сега“. Техните очаквания, които намират за неизпълними, са държавата в лицето на местната власт да се погрижи за рустификация на Желен. От демографска гледна точка, става дума за „създаване на условия за задържане и привличане на потоци, а не на единични случаи на преместване на сегашно градско население на селата. Процесът следва да се разбира не толкова като

демографско-социален, колкото като икономически. Ако селото предлага условия за поминък, за заетост и работна сила, това означава завръщане на младо население с възпроизводствен, икономически и демографски потенциал, с перспектива да задържи и поколенията си в селска среда. Тогава на рустификацията може да се гледа като на оздравителен за селото процес“ (Найденова, Михова 2014: 80).

Единодушното мнение на местните е, че рустификацията би могла да протече под ръководството на избран водач, лидер в лицето на кмет, а не на кметски наместник, който „няма достатъчно поддръжка, нито хора, нито познанства в селото, нито помощ от Своге, той не е в селото – няма как да успее, дори да иска да съживи нещо повече в селото“ (Н., мъж, 62, Своге).

Местните недоволстват, че всичко е оставено в техните ръце и че подкрепата от общината е минимална. Изтъкват, че дори в селото да живеят дейни хора, без подкрепа от държава и община, няма шанс да се осъществи каквото и да е подобрение, понеже кметското наместничество няма почти никакъв бюджет, нито помощници на кметския наместник, които да работят на място. През 2019 г. със свой труд и средства желенци подменят в центъра и близките махали стари водопроводни тръби, които се нуждаят от ремонт, а и според тях са канцерогенни. „Общината ни даде един маркуч и оттам-натам сме събирали помежду нас си по дваесе лева от семейство, за да може да си купиме нужните части да захраниме секо едно отклонение и да си платиме машиносмената поне за изкопа. Първо беа двайсе, после педесе“ (А., мъж, 40, Желен).

Н. (мъж, 62, Своге) допълва, че освен кмет са нужни и активни местни хора, които да се занимаят със занемарените дадености. Не споменава обаче преселниците от града като потенциални такива. „100 години училище в Желен чествахме в началото на моето кметуване преди 20 години (не работи от няколко десетилетия – б.м., П.Д.). Сега приближават 70 години на читалището. Църквата ще стане на 100 години през 2024, ремонт ѝ правихме. Но няма и активни местни хора, за съжаление (...) В читалище „Кирил и Методий“ вече 2 – 3 години не се прави празник, местните не са доволни, че не се отваря (само в определни дни по обед – б.м., П.Д.). Появява се проблем не само с кметуването, но и с читалището“. Според Н. на селото е нужен мотивиран за действие млад човек, който да се радва на подкрепа отвън: „Тогава наистина може да се съживи и

развие дейност – отново в читалището, да се намери бизнесмен за вагон-ресторанта, екскурзии, походи“.

Общото настроение е, че местните не вярват в предприемачеството като вариант за изход от кризата и процъфтяване на селото: „Какви хора са нужни? Не знам. Не мога да отговора на тоя въпрос. Не му се работи на никой и ‘сичко е запустело, падат къщи стари и това е“ (П., мъж, 65, Желен). Те не мислят иновативно и не засягат нови бизнес проекти, а са обърнати към старите къщи и старите дейности – вагон-ресторанта, събития в читалището и подобни. Не са отворени към идеята за местен малък бизнес, защото: „Без хора нищо не става, ако щеш тука Дисниленд отвори – като нема хора...“ (А., мъж, 40, Желен).

Местните не вземат предвид предприемаческите идеи и изпълнения на градските преселници в Желен. Това е така, от една страна, защото най-вероятно просто не знаят за такива идеи – например за двете места за спане, регистрирани в международни сайтове за туризъм и функциониращи активно; а вероятно и защото такива инициативи им се струват от твърде малък мащаб.

2.3.3. Преселниците от гледна точка на местните

Според Н. (мъж, 62, Своге), по избори списъците наброяват около 160 души, които ще гласуват в Желен, но ако към този брой се включат и „виладжиите, които идват, изкарват уикенда и чао, Патриция“ (А., мъж, 40, Желен), може да се твърди, че през пролетта, лятото и есента в селото има двойно повече хора. Неговото наблюдение е, че вилите вече са повече от местните стари къщи. Установява това преди 20 години, когато прави преброяване с още 2 помощнички, една от които е тогавашната партньорка на преселника Ф. (мъж, 39, Желен). Днес голяма част от вилите също остаряват и се обезлюдяват, след което – ако се обявят за продажба, някои от тях се купуват от т.нар. „софиянци“ – събирателно понятие за всякакви преселници.

От гледна точка на местните, какво правят за селото тези близо сто души, или поне част от тях – осигуряват помощ „особено за епизодични прояви – почистване на природа, поддръжка на центъра, чистота на читалището, мероприятията. Тези младежи винаги са помагали, по-скоро това е, че местните гледаха с недоверие на тях“ (Н., мъж, 62, Желен). В селото от десетилетия се говори, че прииждащите млади хора – наричани

„ония на Ф.“, тъй като той привлича много от тях – са не просто „по-особени“, а са ако не алкохолици и наркомани, то „щури“ (така ги нарича А.). Н. признава, че и местните не са отворени към новите и че не се държат приветливо с тях: „Друг е въпросът, че в много села от нашия край – от една страна може да сме си такива тука малко, трудно комуникативни, самият труден начин на живот и мизерно развитие на много семейства, доведе до недобри чувства, които ги има (...) В селото мизерията създава в част от хората чувство за изоставеност и на новодошлите понякога се гледа и с лека омраза“. Това е още едно потвърждение за усещането на местните, че новодошлите са различни, чужди, с други, несъвместими с техните идеи и практики, които са резултат от друг начин на живот и наличие на други (по-големи) финансови ресурси.

Тук е мястото да въведе и едно по-необичайно тълкуване, вдъхновено от книгата „За гостоприемството“ на Жак Дерида (Derida 2000). Според философа след пристигането на мигрантите, и те, и местните са в състояние на непознатост едни за други и изпитват едновременно сила и безсилие. Поделят си това състояние: пристигащият е непознат; непознати са и тези, които той заварва там. Започва процес на приближаване, който може да не протече позитивно – в случая е така заради различните представи за „хубаво село“ и различните нужди на преселници и местни.

Същевременно различията сплотяват двата лагера, всеки за себе си. Присъствието на преселниците, на чуждите, кара и местните да се вкопчат по-здравео в идентичността си. Местните са желенци/планинци/забравени от държавата. Прииждащите са „софиянци“ (сборно определение, независимо от местоживеенето на преселника)/от равното/с големи възможности. Груповото самосъзнание е налице и е основа за противопоставяне.

Обяснение за обтегнатите отношения между местни и преселници откривам и в теорията на Алфред Шутц за чужденеца. Един от примерите за чужденец, странник, които социологът посочва, е именно „градският човек, ситуиран в селска среда“. Шутц пише: „Упреците в съмнителна лоялност се дължат на удивлението на групата, че чужденецът не възприема изцяло културния ѝ модел като естествен и уместен начин на живот и като най-доброто от всички възможни решения на всеки проблем. Чужденецът е определян като неверник, понеже отказва да признае, че предложеният му културен модел му гарантира убежище и закрила. Тези хора обаче не разбират, че чужденецът в

състояние на преход изобщо не намира този културен модел за убежище, а за лабиринт, в който се е загубил“ (Schuetz 1944: 507). По-рано в същото есе Шутц подчертава и че местните групират околния свят (в чийто център се ситуират) като поле, където доминират, и се интересуват най-вече от това, което е в същинския или потенциалния им обхват, набелязват елементите, които са свързани с полза или наслада – колкото по-приложими са елементите, толкова повече се интересуват от тях (Schuetz 1944: 500). Непознатите елементи, предлагани от преселниците, биват отречени, тъй като не носят за местните нито полза, нито наслада.

Неколкогодишните ми наблюдения потвърждават, че между преселниците и местните има ако не недобри чувства, то неутрално отношение – и едните, и другите преминават в периферията на погледите си. В селския магазин, на площада, на гробищата – местните са изградили своя действителност, в която преселниците не присъстват. В който и от преселническите проекти в селото да отида, стопаните му са изградили своя алтернативна действителност, в която селският магазин, площадът и гробищата не съдържат почти никакво значение. Двата свята съществуват паралелно и взаимодействат в редки случаи.

Н. си спомня, че през първите години на преселниците им е било трудно да получат поне относително приемане от страна на местните, но с изминаването на времето (около десетилетие в повечето случаи) първопоявилите се са постепенно приети. „Тези, които се появиха, от типа на М. и Р. и може би знаете Ф. и неговите гости, приятели (...) бяха добре дошли от по-разумните хора. Беше трудно на такива хора като Ф. и М., но те хубаво че не се оплакват и бяха постепенно приети от местното население. Мисла, че сега, в момента, има добри отношения между стари местни хора и новодошли млади хора и вече между тях и не толкова млади – в смисъл, че са от дълго време в селото и са станали и те като част от селото“ (Н., мъж, 62, Желен). Както отбелязах още в увода обаче, в очите на местните самата аз като изследовател съм чужда, от другия лагер, а защо не и евентуален преселник. Твърде вероятно е на това да се дължи и изказването на по-приветливи мнения и даването на по-завишени оценки за ролята на преселниците.

Преселници и местни хора все пак се познават – в някои случаи се оказват съседни, което при наличните разпокъсани махали може да означава, че имотите им са на 500 и

повече метра един от друг. На фона на тази откъснатост, интересно е как местните са се запознали с преселниците, колко често и къде се засичат и по какви поводи.

В изказванията си местните характеризират преселниците с младост, въпреки че някои всъщност са им връстници (например има и местни, и преселници на средна възраст 40-45 години). Тези „млади“ се различават от внуците и правнуците на възрастните желенци по това, че проявяват настоятелно желание да поддържат селски къщи и дворове, за разлика от внуците/правнуците, които са мигрирали и загърбили посещаването на къщите на предците си.

„Сега има нова, макар и слаба вълна на връщане на млади хора, дори и местни от Желен и Своге, които поддържат родните си места доколкото е възможно, но пак вече с идеята по-скоро да отиват на чист въздух, природа и да изкарат както детството си, така и пенсионните години на по-спокойни места“ (А., мъж, 40, Желен).

Новодошлите биват описвани и като „такива, предпочитащи природосъобразен начин на живот“ (Н., мъж, 62, Желен).

И в двата коментара личи, че местните си дават сметка за една от основните цели на преселниците – да живеят по-близо до природата. Желенци забелязват например маркирането на пътеки, направено от М. и Ф. (не знаят, че се е случило след дълго чакане на позволение от общината), но не го приемат за принос към развитието на района за туризъм.

„Значи единственото има тука едно сдружение „Тринога“, ми те претендират, че се занимават с некви е такива неща. Но нищо не прават за това нещо, просто претендиране. Покрай тях идват секакви *модели* (хора – б.м., П.Д.), с извинение, ама не съм виждал никой да вземе присърце и да насади 30 фиданки примерно, щото сме природозащитници. Има екопътеки, при Ф. надолу. Това си е през Бов района, горе се води бовско, горе не е Желен. Тея маркировки си ги направи Ф. кат си праи сбирките да си ориентира неговите хора. То не е екопътека“ (А., мъж, 40, Желен).

Същият събеседник споделя наблюдения, че всичко е индивидуалистично и никой преселник не допринася за разцвета на селото: „Има по некой щур, да знаеш. Ама те през летния сезон да, зимата... Те си строят типично, старовремски, просто това им харесва, с кал, с бали сено, както са строени къщите едно време. Ама иначе за селото

нищо – просто си създават техен семеен уют и това е. Те си имат техния бизнес, доколкото знам са си аниматори, IT. И кой му дреме на оная работа за Желен!“.

Местните преобладаващо не смятат, че преселниците в Желен променят по положителен начин статуквото на селото. Дори гледат с лека завист на съседното село Лесков дол, чиито преселници явно са по-дейни и където ходът на събитията е в унисон с това, което би трябвало да стане според желенци, за да процъфти едно село отново – да се избере подходящ мотивиран и способен кмет: „В интерес на истината, съседното село Лесков дол, там масово се случва, има софиянци, дадоха си апартаментите под наем, дойдоха си тука на село и даже оттука си пътуват на работа. (...) Един от преселниците го направиха кметски наместник, той момчето от Бургас“.

Местните хора не са изначално враждебно настроени, но смятат, че преселниците не са ангажирани със селото, доколкото личното им добруване не зависи от просперитета на Желен като цяло. В представите им са налице правилни и неправилни преселници. За да се впише в първия вид, преселникът трябва да е постоянно обвързан със селото, ако ще и само с всекидневен пътване (респективно с интерес дали пътят от града до селото е в добро състояние).

Друг аспект е къде се преплитат пътищата на местните и преселниците, така че да се получи взаимодействие.

Един от малкото случаи, когато двата типажа се озовават на едно място, е по селските празници: „13 курбана праиме, ама що ги праиме – да ни питаш. Претендираме, че го праиме за светии, ама... събират се, идват от други села, да се видат на по чорбичка. (...) Преселниците идват от любопитство, интересно им е“ (А., мъж, 40, Желен).

В селския магазин се явяват относително рядко, защото предпочитат да пазаруват от града. Причината е, че там липсват стоки, отговарящи на стила на потребление на преселниците, които възприемат себе си като живеещи алтернативно и здравословно и/или с грижа за природата или поне с изискване за високо качество и разнообразие на стоките. В селския магазин липсват стоки, отговарящи на представите на преселниците за автентичност като хляб с квас, крафт бира и т.н. Спорно е дали ще има кой да ги купи, но, от друга страна, ако магазинерката срещаше тези хора, ако те отиваха там, би могла да зареди и стоки за тях и така да ги привлече и да увеличи оборота си. Дори по

отношение на пазаруването, тя не пропуска да отбележи, че преселниците не допринасят за местната икономика: „Ма те си купуват, ама си купуват за тех. На никой не му пука за селото“ (М., жена, 62, Желен).

Друг вариант за срещи и контактуване е по пътя между Своге и Желен. „Не обичам пътуване с коли и си ходя пеша до селото, или с приятели, с маршрутки. Много често ми спират хора, някои казват, че ме знаят и ме познават, включително софиянци, разменяме няколко приказки. Но не съм създавал никакви силни контакти, не сме успявали въпреки че съм искал. И на мене, и на Ф. ни се е искало да се създадат по-добри отношения със софиянците, с виладжиите, да бъда от полза на селото. Не успяхме“ (Н., мъж, 62, Своге). Той преброява между 20 и 40 души преселници, които познава, и се надява през последните 5 години да са дошли още.

От посочените примери, цитати и наблюдения става ясно, че идеалът на двете групи за хубаво село коренно се различава, както и посоката, в която гледат те. Местните са ориентирани към миналото и съответно към носталгията⁴⁶ колко хубаво е било селото им преди. За тях хубаво село е антоним на замиращо село (Кисикова 2022, в печат). Тъгуват по стария начин на живот и по спомените за по-интензивните микроикономически и социални дейности. Не оценяват кой знае колко положително новоприиждащите, защото те не допринасят за завръщането на идеала. Същевременно мигрантите с цел промяна начина на живот са мотивирани от друг идеал – бягство от градската среда, красиво и спокойно живеене или поне такова прекарване на свободното време. Те гледат напред към близкото бъдеще, но правят това с доза несигурност, защото все още нямат идентичност на желенци и не са сигурни доколко имотите, които облагородяват сега, ще станат постоянното им местоживеене. Заети са със собствените си проекти и рядко им остават сили и средства за селото, а и наличието на силен индивидуализъм не ги подтиква да правят това.

2.4. Изводи

Налице са 7 ключови предпоставки за миграция от градска към селска среда.

⁴⁶ В разговорите с мен те звучат, сякаш биха се върнали в миналото, но по-скоро изразяват по присъщ за тях начин, че е възможно и друго, по-различно състояние на селото и местното общество, своеобразно решение на проблемите.

Инфраструктура – не се изчерпва само с пътната мрежа, а включва също мрежите, чрез които преселниците се снабдяват с вода, електричество, интернет. Наличието на приемлива инфраструктура е от жизнено важно значение за мигрантите и обуславя пребиваването им в селска среда. Има теоретично осъзнаване, че за да се поддържа в добро състояние тази инфраструктура, трябва да са налице хора, живеещи постоянно в селото, но на практика преселниците рядко се регистрират като жители.

Трудова дейност – преселниците преобладаващо се стараят да упражняват типично градските си професии умерено или никак. Чрез промяната в труда Аз-ът се самоактуализира, индивидът се старее да включи в новите начинания свои ценности като автентичност и творчество. Освен работата от разстояние, предпочитани сред мигрантите варианти са дребното предприемачество и доброволчеството.

Потребление – чрез него преселниците комуникират идентичността си. В потребителските им практики (или откази от практики) се очертават ценности като свобода, автентичност и индивидуализъм. Упражнявайки алтернативен начин на живот, в селска среда „култивират“ себе си, често съзнателно се самоограничават в здравословни за самите тях и за околната среда рамки; стараят се да се разграничат от консуматорското общество, от което произлизат.

Околна среда – животът далеч от различните видове замърсяване (въздушно, шумово, светлинно, дори рекламно) и в близост до природата е една от основните предпоставки за преселниците да напуснат градската среда. За тях природата е източник на живителни сили и спокойствие. Загрижени за нея, те се стараят да упражняват устойчиво развитие на индивидуалистично ниво (семејство/екопроект).

Отглеждане на деца – преобладаващо то се оказва трудно в селска среда, тъй като там е по-слабо вероятно да се получи добро образование и да се изгради жизнено важната социална среда за децата. Наблюденията ми в Белгия обаче показват противоположна тенденция – във Валонски Брабант семејствата решават да мигрират от градска към селска среда точно на етап, когато имат малки деца. Така е, понеже там не е налице проблемът с детските заведения и с липсата на други деца в същото населено място, който се наблюдава в Зайежова и Желен.

Осъзнаване на нуждата от промяна в стила на живот – преселниците най-често стигат до решение да мигрират в селска среда, след като са преживели сериозен

физически или психологически проблем по време на живота си в града. В търсене и постигане на баланс са, някои предприемат полюсни промени. След освобождаването от миналото се разкриват нови възможности за развитие, по които да поемат.

Търсене на автентичност – при преселването от градска в селска среда се наблюдава преформулиране на възприемането и изразяването на индивида относно самия себе си – до голяма степен се загърбват социалните позиции, статуси и роли, присъщи за градския му начин на живот, и се утвърждават нови такива както вътрешно, така и в различните варианти на квази-общност от преселници. Тази промяна е съпроводена от правила за „новия“ живот, сред които се открояват животът в хармония с природата, ценностите „спокойствие“ и „свободно време“, повече творчество и поддържане на слабо или умерено, но не и прекомерно професионално натоварване.

При промяната на идентичността преселниците се справят с някои противоречия (например „обичам природата, но живея в натоварена градска среда“ или „ценя свободното време и спокойствието си, но се налага да работя в корпорация“), но се сблъскват с други („искам да живея в селска среда сред природата, но се нуждая и от културен живот“, „искам да прилагам антиконсуматорски практики, но в селска среда често ми се налага да използвам автомобила си“). Преобладаваща причина за тези противоречия е конструираният образ на селската идилия, който не се припокрива с действителния живот в селска среда.

Анализът на седемте предпоставки доказва, че преселниците се стремят да съвместят най-доброто от градската и от селската среда на живот; да се възползват от положителните страни и на двете и същевременно да избегнат отрицателните. Както се изрази една от събеседничките ми: „Градски живот е, но извън града“ (С., жена, 50, Белгия). Това не би могло да стане, без да се ползват парченца от стари и нови ценности и практики, т.е. да се формира „бриколаж“, за какъвто пише Даниел Ервийо-Леже.

Преселниците настоятелно въвеждат в селската среда елементи от градското и така от една страна я подобряват, но от друга рязко се отличават от местната селска общност. В селска среда, където се натрупват повече преселници от града, ясно се разграничават групите на местните и групите на преселниците, като вторите години наред биват приемани за чужденци.

От гледна точка на преселниците – формира се индивидуалистична преселническа квази-общност от индивиди, поставящи своята личност на първо място. За тях вписването в каквото и да е (не само в общността на местните, но дори в квази-общността на преселниците) представлява продължение на индивидуалистичната им траектория, те не са готови да жертват дори минимална автономия. Поставят си най-вече индивидуалистични и в много по-слаба степен колективистични цели.

Преселниците запазват до определена степен връзка с общността, от която идват, макар да се наблюдава отдалечаване с някои личности, с които са били близки, докато са живеели в града. По отношение на връзката с местните – сред събеседниците ми тя е преобладаващо неутрална, а нерядко и негативна, понеже мигрантите гледат на местните като на хора с прекалено различна ценностна система и интереси.

Преселниците обикновено не градят идентичност на база локалност, понеже са в постоянен преход (физически, а и духовен).

От гледна точка на местните, идентичността на база локалност е ключова. Тук наблюденията ми се ограничават само до България и село Желен и сочат, че местните гледат към миналото, когато селото е било „по-хубаво“ и „по-добре“. Според тях то може да стане „хубаво“ и „добре“ само чрез финансиране и подкрепа от държавата (каквито с горчивина приемат, че няма и няма да има). В този смисъл не намират преселниците за особено нужни и полезни за подобряване на селото, тъй като са прекалено заети със собствените си проекти, а и не пребивават там постоянно. През призмата на местните отново се очертава индивидуализмът на преселниците.

III. Миграция от град към село с цел промяна начина на живот: примери от Желен, Зайежова и Валонски Брабант

В тази глава ще разгледам задълбочено историите на хора, които са се преместили от градска в селска среда с цел водене на алтернативен начин на живот, характеризиращ се с обсъдените в първа и втора глава практики като осъзнато потребление, домашно производство на храна и/или други продукти за бита, доброволчество, засилена връзка с природата и др. Целта е да очертая как такова животопрменящо решение се отразява във всекидневието на наблюдаваните от мен преселници и в какво се изразява то. Подбраните истории илюстрират как протича животът в селската среда в подробности, каквито не бе възможно да засегна в предходните глави. Целенасочено са подбрани мъже и жени на различна възраст, които живеят в селската среда достатъчно дълго, за да познават не само „селската идилия“, но и проблемите в нея. Чрез предложените истории затвърждавам тезата си, че миграцията с цел промяна начина на живот се основава на стремежа на преселника да актуализира идентичността си, като заживее на място, което намира за вдъхновяващо и подкрепящо ценностите свобода, автентичност и индивидуализъм.

Представям конкретни обитатели и проектите им, а не наблюдаваните квази-общности като цяло, поради спецификата на посещенията от мен терени – автономни екопроекти, които влизат изборително и невинаги в рамките на истинска общност и които преобладаващо са задвижвани от един/двама индивида. Тъй като използвам елементи на плътно описание, което предполага смяна на ролята на разказвача, понякога ще говоря като външен наблюдател, а в нужните случаи ще се опитам да представя ситуацията през очите на събеседниците и да я разкажа като „вътрешен“ човек.

Прави впечатление, че примерите от Желен и Зайежова са сходни, а „Странстванията на Одисей“ в Оверайзе съществено се различава. Все пак той има своята роля за изложението, тъй като обрисова по-различен стил на живот и работа в по-урбанизирана селска среда, които обаче се подчиняват на сходни предпоставки – нужда на индивида да бъде всекидневно свързан с природата, да актуализира Аз-а си чрез алтернативните си физически и духовни практики и нагласи, да се разграничи от градската среда, като утвърди ценностите си свобода и индивидуализъм.

3.1. Дом „Вегетариум“ в Желен

3.1.1. Кратка история на екопроекта „Тринога“ и Ф.

Ф. (мъж, 39, Желен) отраства през 80-те и 90-те години на миналия век в центъра на София, но подчертава, че винаги се е нуждаел да бъде сред природа, с думи, които използва както пред мен, така и в други свои изяви: „Имах го като много силна визия, да живея в една дупка в гората, да суша гъби и да ги ям“. За да последва влечението си и „за да ме научат как се живее сред природата“, след като завършва Френската гимназия в столицата, през 2000 г. отива без стипендия да учи биология в университет в Тулуза. След 2 години, в които се налага освен студент да бъде и сервитьор, окончателно се разочарова от тази специалност и записва друга – „Скално катерене“. Във връзка с това ново занимание, открива планинската екообщност „Association des trois Salazes (Trinoga)“⁴⁷, състояща се от няколко двойки и 8 деца, които живеят на френския остров Реюнион в Индийския океан под строг режим и според философията и нарежданията на своя лидер Иън Уинклес, наричан папа Ян.

Живее с папа Ян 2 години, след което се завръща в България в началото на новия век, когато тук вече се говори за устойчиво развитие. Решава да се установи в селото, където е прекарвал летата с баба си, като в началото обитава фамилната къща, а през 2005 г. със сериозна финансова помощ от сестра си купува имот с няколко кирпичени къщи в махала Църни камик за 15 000 лева. Предпочита го в сравнение с друг подобен имот в махала Барите, тъй като собственикът го излъгва, че разполага с „редовни документи и вода за напояване“. След като се разплащат, Ф. установява, че нито едно от двете не е вярно. (Впоследствие Ф. води там друг желаещ да развива екопроект, вж.

3.1.5.)

През 2006 г. партньорката му Т. идва в Желен. Съвсем млада е и пътува в търсене на себе си. Живеят заедно 5 години, като през 2009 г. им се ражда дъщеря. Ф. ми разказа, че на Т. спрели да ѝ допаднат „много тежките условия, студена вода и въобще с всичките тия хора и с тия животни“. След като се разделят, тя се установява с дъщеря си и новия си партньор във Франция, а Желен двете посещават само през лятото.

⁴⁷ Името на тази общност и на първия екопроект на Филип е едно и също (Станчева 2016: 104).

За 15 години (2005 – 2020 г.) ландшафтът в махала Църни камик претърпява множество промени, материалната база също се променя до неузнаваемост. Освен от наблюденията си, от разказите на Ф. и на други желенци и преселници, информация за това черпя и от научни трудове на няколко български антроположки – Сазонова (2015), Димова (2015), Станчева (2016).

През 2012 – 2014 г. в Църни камик осъществява теренно проучване Невена Димова, която описва живота на Ф. така: „притежава няколко кирпичени постройки, около 40 дка необработваема земя (с перспектива да закупи още), 15 каракачански, по негови думи, коня, две кози, няколко кокошки и две кучета. (...) Токът спира почти през цялото време, водата е хваната и прекарана от Фил в една чешма на двора и през лятото често изчезва“ (Димова 2014: 279).

Почти по същото време (2013 – 2015 г.) Атанаска Станчева включва проекта на Ф. в съдържанието на дисертацията си за екодвиженията в постсоциалистическа България. Тя описва имота в Църни камик като един от двата центъра на екопроекта, който към онзи момент служи за настаняване на доброволците и представлява: „три кирпичени постройки, които се намират в планинска махала на 3 км от него, в стара изворна зона (...) През лятото (...) се захранва и с вода от кладенец, като там има и прекаран интернет. Тоалетните (...) са външни, компостни. И. К. има около 30 дка земи (...) Справянето с безводието на района е една от целите, които И. К. си е поставил и е част от екологичния аспект на цялостната му концепция за устойчиво развитие. Във втората база И. К. има пералня, като готвенето се извършва на газов котлон вътре в къщата. Там има прекарана и вода. В дворното пространство около къщите има лятна кухня и глинена пещ, която по време на престоя ми не се използваше“ (Станчева 2016: 111).

Станчева описва и другата база на Ф., която се намира в центъра на селото и е известна като Даскаловата къща: „около 150-годишна сграда с възрожденска архитектура и според информацията в официалния сайт на организацията „се развива устойчиво от 1978 г. насам. До нея има градина, изградена на принципите на пермакултурата, биодинамичното земеделие и местните традиции, с изобилие от билки, зеленчуци, храсти, плодни дръвчета“ (Станчева 2006: 111). Днес изобилната пермакултурна градина все още се поддържа от Ф. и най-вече от половинката му Б., а Даскаловата къща се обитава от майката на Ф. (ж., около 70-годишна, между София и

Желен) , която преди е идвала само спорадично и която си спомня как Ф. е прекарвал летата с баба си и как бабата му е казвала „Ти ще дойдеш тука да живееш в Желен“. Майката на Ф. разказва: „Като се върна от Реюнион и му казах: „Давам ти къщата, давам ти и колата“. И той тука – ама от кол и от въже (има предвид, че Ф. кани всякакви хора, включително доброволци, финансирани от ЕС, да отседат там – б.м., П.Д.). Идвах от време на време, не съм пребивавала. Беше нещо ужасно. След това започна да се изживява като благодетел. И тука имаше самотни майки с деца, които той отглеждаше, инвалиди и всякакви такива. След хипарите. Хипарите щяха многократно да запалят къщата“. Случилото се през онези години донякъде обяснява скептицизма на местните към Ф. и останалите преселници. Ф. също не крие, че с множеството посетители са се случвали и множество събирания, на които дори му се е случвало да се хваща на бас, че може да изпие бутилка вино на екс. Той изчислява: „Преди да стане тука с такса имахме около 1000 – 1500 души годишно. И общо, аз ги смятах, съм работил и се научих да живея на месец и на седмица с над 7000 души. И това са клептомани е имало, шизофреници, ей такива, дето чупи бутилката и се реже, дето те нападат. Най-най-различни хора, и прекрасни хора, разбира се. (...) Нали аз тогава бях всичко купон, бях много лекомислен към решенията, карах тука из планината, не ги пазех толкова всичките джипове“.

Допреди няколко години Ф. организира и ежегодно официално събиране за хора с интерес към алтернативния начин на живот сред природата. Нарича го „Желенски вселенски събор“ и го прави на близкия старопланински връх Издремец, където присъстват средно по няколкостотин души.

3.1.2. Осъществяване на екопроект „Вегетариум“

Ферма „Тринога“ се развива до 2012 г., когато Ф. спира с отглеждането на животни. През следващите две години той не живее в Желен и пътува активно, като се занимава с направата на пермакултурни градини. Спомня си конкретен момент, когато решава да поеме по нов път: „Преди шест-седем години някъде една вечер си стоим в градината и някаква пълна хармония и удоволствие и викам: Че то така ми се живее и вкъщи, защо трябва да страдам буквално, да съм зависим към кафе, тютюн, трева и такива неща, и започнах съзнателно да се опитвам да ги намаля и да спра“.

Ф. се връща в Желен през 2015 г., когато се случват поне 2 аспекта, ключови за трансформацията на проекта: (1) задълбочена промяна в ценностите и начина му на живот; (2) запознанство с настоящата му половинка Б. (жена, 30, Желен).

(1) Вдъхновен от българския специалист по интегрална медицина д-р Димитър Пашкулев, който се утвърждава като негов ментор и който посещава проекта в Желен още от 2006 г., Ф. решава да построи екодом и къща за гости „Веgetаруим“. Продължава да отглежда пермакултурни градини, но започва да спазва правила за здравословно хранене и здравословно мислене и поведение според интегралния подход, разписан от учени като Димитър Пашкулев и Кен Уилбърс.

(2) Б. е поредната краткосрочна доброволка, чийто интерес е привлечен от проекта на Ф. в Църни камик. Пристига за кратко през 2015 г., като част от по-мощно пътуване от родното си австрийско село, където живее във фермата на родителите си, до Истанбул с велосипед. Още преди пътуването се интересува от пермакултура. През 2013 г. започва да пътува по света и понякога остава в екообщности като доброволец – включително в Централна и Южна Америка и на Канарските острови. Прекарва известно време на два пъти в Желен, а в останалото време поддържа връзка с Ф. и в крайна сметка двамата заживяват заедно.

Б. е затворен в себе си човек, определя се като „човек на действието, а не на говоренето“. Отпуска се пред мен чак когато правим етнографско интервю, усмихва се, смее се. Докато работим заедно обаче, си мълчи, съсредоточена в работата. Когато почива, също често страни от останалите хора. Тя е по-различен типаж от всички други преселници, които съм срещала в Желен. Изключително практична (българските ѝ познати и приятели отдават това на факта, че е австрийка), рационална по отношение на материалното, стоик, любител на икономисването, много по-прецизна в плановите и действията си от Ф. Не звучи, сякаш иска да има деца, но е влюбена в растенията и се грижи за тях всекидневно и отдадено – приема ги като свои деца.

Как Ф. и Б. успяват да изпълнят проекта „Веgetариум“⁴⁸? Като реструктурират из основи 2 от наличните 3 кирпичени къщи в имота (вж Прил. 11 за сравнение). Целта е да

⁴⁸ Видео с кадри от дом „Веgetариум“ и други преселнически проекти в Желен, представляващо неделима аудио-визуална част от дисертационния ми труд, е достъпно на адрес <https://youtu.be/UvvHaDhl6g0>.

бъдат свързани от общ покрив, да се доизградят стени и да се сложат френски тип прозорци, така че в къщата да влиза възможно най-много слънчева светлина. Важно е новополучената къща да е енергоефективна и да има пространство за поставяне на растения през зимата – своеобразен парник в преддверието. Първоначално замисълът е да се издигне и втори етаж, но средствата стигат само за един.

Ф. и Б. получават приблизително 40 000 лева (60% от нужната сума), като кандидатстват с проект „Създаване на стаи за гости – Вегетариум: Слънчева градина“, подкрепен по Програмата за подпомагащи биоразнообразието бизнеси на Асоциация на парковете в България в рамките на проект „За Балкана и хората“, финансиран от Българо-швейцарската програма за сътрудничество. Както става ясно от името на проекта, бизнес страната на начинанието се изразява в регистрирането на стаи за гости. Останалите 40% се набавят от Б., която дава „15 – 20 хиляди“ (има ги, понеже в Австрия е работила като помощник-счетоводител) и сестрата на Ф.

Започват строежа на 1 септември 2016 г. Ф. разказва: „Дадохме (на майстора – б.м.) 1000 лева за 4 месеца, той по цял ден пее „Харе Кришна“, и колко мъкна... за жълти стотинки работихме супер много, за 100 дни го вдигнахме, изгребахме 12 кубика глина, 12 кубика бетон, сложихме покрив и прозорци и през нощта падна метър и половина сняг. С магарета мъкнахме тераколи нагоре, тоалетната чиния съм я носил в един сняг, щото то срокове“.

На следващата пролет (от февруари до май) на Б. ѝ се налага поради финансови проблеми в домакинството да работи през уикенда от 7:00 до 22:00 в столичен веган ресторант, чийто шеф е познат на Ф. Изпитва много затруднения и напрежение не само защото пътува и прекарва време в градска среда, където не би желала да бъде, а и защото като чужденка не знае езика, а клиентите често не говорят английски.

През 2019–2020 г. „Вегетариум“ се състои от 3 стаи с 9 легла плюс дневна с кухненски бокс (Вж Прил. 12), хранилище, баня и тоалетна и преддверие-парник (Вж Прил. 13). За да се спазят всички стандарти за регистриране на еднозвездна стая за гости, т.е. най-ниския възможен клас, в стаите са поставени по една миниатюрна масичка със столчета, огледало и гардероб със закачалки, както и е осигурен достъп до wi-fi (според закона в този случай се разрешава да няма телевизор, който иначе е задължителен). Налага се да се основе и фирма, регистрирана по ДДС, за която през

2020 г. Ф. изчислява, че разходите са около 300 лева на месец при все че счетоводителят ѝ работи безплатно. Самият Ф. е служител на половин работен ден с минимална заплата.

Материалната база постоянно се развива и Ф. отбелязва: „Не сме спирали да ремонтираме и дострояваме. Очакваме да продължим да се движим със скорост от 1 жилище на 2 години и да завършим след 10–15 години, когато капацитетът на мястото и общността се запълни“. Към 2020 г. екопроектът включва:

~ Реконструирания дом „Вегетариум“ (Вж Прил. 11), който не може да се нарече точно дом на Ф. и Б. В зависимост от броя на гостите и доброволците, двамата се местят из различните постройки в имота и определят себе си като „де факто бездомни“.

~ Къщата на бившата партньорка на Ф. на няколко метра срещу реконструирания дом (Вж Прил. 15). Засега тя живее с дъщерята на Ф. и настоящия си партньор във Франция, но двамата не продават своята част от тукашния имот, понеже допускат възможността да се върнат след време.

~ Мобилен дом с миниатюрна тоалетна и душ-кабина, построен през 2019 г. от Ф. за доктора, чийто интегрален подход за живеене следват Ф. и Б., по чертежи на друг преселник с цел промяна начина на живот, който е архитект. Тъй като докторът не живее тук, мобилният дом спорадично се използва от други хора, например от Б. (Вж Прил. 16). Основата му е бивше ремарке на камион, което Ф. докарва с уазката си. Стените са облицовани с чам и е много добре изолиран, така че бързо се загрява от наличната печка на дърва.

~ Фургон, който понякога се използва от Ф., защото двамата с Б. държат на личното си пространство и искат да обитават отделни помещения.

~ Парник, който през лятото служи и за баня посредством инсталиране на къмпинг-душ (Вж Прил. 17).

~ Глинени стопански постройки, част от които са в процес на дострояване, за да може да се живее и в тях.

~ Външна суха тоалетна (Вж Прил. 18).

„Вегетариум“ приема гости, но само ако са съгласни да се съобразят с режима, обусловен от живота на Ф. и Б. в унисон с интегралния подход. Преди да разгледам този режим подробно, ще се спра върху цените за настаняване. Заплащането в много от

случаите става чрез дарение към основаната от Ф. неправителствена организация, а в други – по фактура. През 2020 г. посещения от 2 до 14 дни струват 49 лева с включени хранения. Ф. и Б. осигуряват транспорт от Своге по желание на цена 40 лева, а от центъра на Желен – 16 лева. На място гостите могат да закупят и различни домашно приготвени мехлеми, чайове, сладка. Разработена е и серия от 3 чая и 3 подправки, които се дистрибутират по магазини в градовете. При престой над 14 дни цената е 33 лева/денонощие или 20 лева/денонощие плюс 3 часа доброволчество на ден и изпълнение на някои домакински задачи. Дългосрочно доброволчество е възможно от април до ноември (понеже зимата няма достатъчно работа в градините и къщата) при 5 часа труд дневно. Предвижда се и един почивен ден седмично. Дългосрочният доброволец С. (мъж, 30, Желен) например го използва, за да остане в уединение и пълно мълчание, а понякога – за пътуване до градска среда.

Наблюденията ми потвърждават тези на Димова (2014: 290) относно предходния проект на Ф. в Желен: „дискурсът за възстановяващото земеделие се инструментализира за акумулиране на символичен капитал (експертно познание, контакти), както и реална печалба. За да се научи доброволец, той прави дарение или работи безплатно“. Тя пише, че при всяко свое посещение заварва по 5 – 6 души, които „оставаха между няколко седмици и няколко месеца, заедно с постоянно идващи и отиващи си, най-вече французи, които преспиваха за една или няколко нощи“ (Димова 2014: 279). В проекта „Вегетариум“ Ф. все още се позовава на дългогодишния си опит с български и чуждестранни доброволци и на модела за работа с тях, почерпен при престоя му в общността на остров Реюнион (Станчева 2016: 125). Разликата е в това, че доброволците вече не се допускат чак толкова лесно и подлежат на предварителни сериозни интервюта. Една от кандидатствалите например ми обясни, че се отказала да доброволства там, защото интервюто прекалено много ѝ напомняло на интервю с цел наемане на работа, а не с цел намиране на съмишленик. В резултат във „Вегетариум“ има по 1 – 2 доброволца и то невинаги. Както описох във втора глава, Б. с огорчение коментира, че от опита ѝ с доброволци става ясно, че „най-често трябва да направя след тях“.

3.1.3. Всекидневие във „Вегетариум“ – дейности и решаване на проблеми

Ф. и Б. изискват от гостите си да се придържат към хранителен режим, подробно описан и закачен в дневната: плодове, зеленчуци, зърнени и бобови храни, сурови ядки, семена и масла, подправки, пчелни продукти, екомлечни продукти с превес на лесноусвоимите (кисело мляко, нискомаслена извара и др.), екояйца с ограничение на белтъците, хранителни добавки, покълнали и ферментирали храни. Напълно се изключват тютюн, кафе, алкохол и психотропни вещества. Допуска се да се употребяват само по изключение извън общите помещения и не могат да бъдат приготвяни там. В тази връзка показателни са два случая, при които „Вегетариум“ приема деца на едnodневен лагер. Б. е разочарована от потребителските практики на малките си гости и особено от това, че разхищават подготвеното: „Сипват си обилно, хапват си две лъжички и хвърлят в компоста“ – описва случилото се доброволецът С. Посетителите пък са разочаровани от вегетарианската храна и консумират пакетирани стоки по стаите си, вследствие на което оставят много боклук (също в разрез с ценността на домакините за живот с нулев отпадък). Оттогава насам Ф. и Б. стават много по-придирчиви към приемането на гости и по-настойтелни към съблюдаването на режима. През 2020 г. Ф. казва: „Това лято въобще не правим (масови събития – б.м.), но идеята ми е, че ние искаме да се оттеглим от по-масовите мероприятия. Тоест ако вие тримата дойдете за 40 дни, тогава си заслужава да посветим времето. Идеята е най-малък процент от времето да даваш за най-повърхностните неща“. Финансирането от швейцарския проект обаче ги задължава да поддържат стаите за гости до края на 2022 г.

Освен здравословното хранене и готвене, други основни стълбове на проекта са екология и оздравително земеделие, домашна направа на битови продукти, упражняване на лечебни и понижаващи стреса практики като йога, медитация и др. Под една или друга форма те намират място и във всекидневието на гостите.

Докато живееш с домакините във „Вегетариум“, наблюдавах колко естествено те организират всекидневието си спрямо правилата на интегралния подход, които също са принтирани и залепени в дневната.

Ставането от сън се обуславя от сезона, но е като цяло ранно. Започва се със здравословни практики като йога и медитация и се преминава към подготвяне на закуската. За приготвянето ѝ често се използва блендер и би могла да съдържа

например: сварени овесени ядки, сезонни плодове, няколко сладки соса (блендирани какао, мед и семена или блендирани фурми, семена и стевия). Храненето е изцяло по предписания на д-р Пашкулев и когато е групово, ястията се сервират на ниска масичка, като първо се отделя минута за отдаване на благодарност към храната и енергията, с която тя ще зареди телата (понякога и с пеене). Седи се върху постелки направо на пода или на трикраки столчета (Вж Прил. 19).

По-нататък, дори през зимата, следва физическа или интелектуална работа на открито (най-често в пермакултурните градини) и подготовка на обяда. Ето ястията за обяд, който доброволецът С. беше приготвил за гости и домакини в един февруарски ден: тиквена крем супа, салатата от зеле, червено цвекло, кълнове и дресинг, домашен черен квасен хляб от лимец (може да се поръси със самардала и/или с люта подправка). На масата има и два вида сол – калиева и хималайска, разреждана във вода, за да се пръска върху храната. Олио не се употребява, може да бъде заместено от смлян на прах сусам, който дава мазнина. Умерено се поднасят извара, мляко и яйца, а типичен заместител на месото са парчета соя (например соева мусака).

Следобедите са предвидени за личното време за почивка, като понякога се работи още, ако има належащи дейности.

Вечеря се рано и с лека храна, която може да включва останали от обела продукти в освежен вариант – ако например на обел е имало варена царевица, вечерната салатата съдържа царевични зрънца. След вечеря е предвидено време за културни занимания. Съблюдава се и ранно лягане, съобразено със сезона.

Всяка сутрин и вечер домакините и гостите правят импровизирани срещи, на които обсъждат кой какви стопански задачи има да изпълнява през деня. В дневната е окачено и табло, където се вписват задачите за седмицата и съответните отговорници. Всекидневните дейности включват: поддържане на градините и бране на зеленчуци, приготвяне на храна, справяне с остатъците от нея и грижа за компоста; грижа за конете Пеги и Рада; поддържане на реда и чистотата в общите помещения на къщата: баня, кухня, дневна, хладилник и хранилище. Сред седмичните са: месене на хляб, поддържане на кефир, пране, грижа за червеите в компоста, събиране на тор и дърва, сезонно бране на билки, косене и други земеделски дейности.

На срещите се споделя и „кой как се чувства в тялото, боли ли го нещо, какво му се върти в ума, какви намерения има“ (дългосрочния доброволец С., мъж, Желен, 30). Той допълва: „Радвам се, като някой каже, че нещо не е наред, защото имаме накъде да работим. Със старото си съзнание преди щях да се обидя. (...) И тримата сме приемствени“. Идеята идва от опита на Ф. и Б. с други общности, където такива срещи са благоприятствали съжителството в хармония. Всички са много внимателни един с друг и използват знаци, за да не се прекъсват (например глухо пляскане значи съгласие с говорещия).

Ф., Б. и доброволецът С. се придържат към правилата за хранене и духовни занимания, тъй като държат да живеят в унисон с интегралния подход. Не бива да се остава с впечатление обаче, че става дума за строго спазван режим. Той подлежи на изменения според моментните нужди на къщата/градините и обитателите.

3.1.4. Производствени и потребителски практики

Димова (2014: 287) очертава една от по-нестандартните цели на пребиваването на Ф. в Желен, водеща както през 2013–2015 г., така и днес: „възстановяване на места, пострадали от човешката експлоатация“. Станчева (2016: 121) също посочва, че централно място в грижата за околната среда според сдружението на Ф. заемат почвата, растителната покривка от полезни растения (изключителна роля имат горите), изворната вода и управлението на отпадъците (рециклиране и генерално намаляване).

По отношение на растителната покривка, във „Вегетариум“ се среща изключително разнообразие от местни и чуждестранни видове въпреки характерните за този планински район неплодородна почва и студен климат. В преддверието на къщата, което служи и като оранжерия, се забелязват саксии с куркума, тенджерата с малки фуражни ябълки, праскови и кайсии, японски праскови, акация. В трите градини – южна, източна и западна, се отглеждат зеленолистни зеленчуци (рукола вирее и под найлон през зимата); боб, царевица и тиква (С. ги нарича „трите сестри“, защото растат заедно и си помагат взаимно); лук и др. Изобилстват и овощни дръвчета⁴⁹, много от които са

⁴⁹ Като наследство от „Тринога“ остава и казан за ракия. Преди няколко години домакините са правели ракия от джанки, но вече не.

ашладисани отново заради неблагоприятния климат.⁵⁰ В парника има леха с грах, няколко сорта марули, тученица; лятото между доматиите се увиват и краставици. Там забелязвам и практики за рециклиране, които се оказват заимствани от книга, наричана „Библията на пермакултурата“⁵¹: пластмасови туби от вода се използват за изолация, а надупчени тръби вкарват въздух в почвата.

Ф. подчертава, че – в унисон с пермакултурата – във „Веgetариум“ местните видове са с предимство, а необичайните са просто хоби и експеримент: „Основният ни проект на нас е ягоди, круши, дюли, череши, вишни, а това просто е хоби, това ми е останало от това с тоя остров, че нали ще остане някакво изобилие от тия шушулки. Освен това този плод мексиканската краставица струва три лева броя. От десет години я коткаме тая мексиканска краставица. Това е като хоби (...) Но аз постъпвам, в този аспект специално, еднакво с хората и с растенията, и с животните. Тоест ако едно растение, едно животно или един човек то е от друга страна, нали чужденец, но той се отнася хармонично, се нагажда в екосистемата, то той е добре дошъл. Ако той проявява инвазивност и агресивност и такова, е редно да го няма в системата“.

По отношение на напояването на градините, дори след толкова години облагородяване на терена, махалата все още е безводна. В най-безводните периоди градините на „Веgetариум“ се поливат с вода, складирана в резервоар, заложен от съсед на Ф. извън имота на Ф. Вътре в имота има и кладенец, който обаче е празен през

⁵⁰ По време на наблюдението ми в Желен, се проведе безплатен уъркшоп по ашладисване. То се налага, тъй като в студения планински климат някои плодове виреят единствено ако са ашладисани върху типични за района дървета като сливи и ябълки. В края на март 2018 г. Ф. и М. – друг преселник от града в махала Барите с лидерски качества, поканиха Х., известен с уменията си по ашладисване, да направи двудневно събитие в Желен. Х. постоянно говори онлайн и на живо за *загубената* връзка на хората с природата и за това как те вече нямат чувство към нея. Самият той от много години живее в радомирско село с жена си и четирите си деца. Предвидено бе ашладисване в две различни махали в двата края на селото – Барите и Църни камик, където да се нощува на палатки и в екодома и фургона. В действителност програмата протече изцяло извън първоначалния разпис. Десетината присъстващи в събота (освен мен и лектора) не се присъединиха в неделния ден, като някои не останаха да нощуват, а отпътуваха за София. В неделя се сформира нова група с нови 15 души, най-вече преселници, притежаващи имоти в Желен. Без никакво бързане и спазване на уговорени часове, едва следобед, всички те се събраха в дом „Веgetариум“, за да участват в обучението.

⁵¹ Mollison, B., Remy Mia Slay. 2013. Introduction to permaculture.

зимата. Капковото напояване става с надупчени маркучи и вода от водопровод, а не събирана дъждовна. Водата от бидето в къщата все още не стига до зеленчуците в градината, макар да има такъв план и дори такава табела в тоалетната. Водата от прането в къщата е годна за поливане, защото перат с домашно направен сапун от смачкани конски кестени и лъжичка калиева основа. Както наблюдава и Станчева (2016: 121), Ф. все още „прави акции за масово залесяване на широколистни дървета, които спомагат за задържането на водата в почвата и оттам – подsigурява пълноводието на изворите“.

Докато обсъждаме залесяването, той обяснява защо то е ключово за него посредством теорията на един от любимите си автори – Стивън Кови: „Знаете ги четирите квадранта на Стивън Кови – важни и спешни, важни неспешни, неважни спешни, неважни неспешни, тия четири неща. И че ние е редно да крадем време от спешните неважни и неважните неспешни и да ги инвестираме в неспешните важни. Да речем да имаме петдесет овощни дървета, които да имат условия, не само да ги насадим, насадил съм стотици дървета, те не растат, те не дават плод. Затова да се терасира, да се направят траншеи, да се напълни с органика, да се управлява водата, да има условия тия дървета да растат. Да имаш петдесет овощни дървета, това не е спешно, но е важно“.

Промяната на ландшафта от собствениците на проекти в Желен прави впечатление, понеже често е мащабна – например терасиране на градини или изкопаване на изкуствени езерца (Вж Прил. 20). Според Ф., както и според други преселници (Вж. 3.1.5.) такъв тип промени са класически в пермакултурата и се налагат от релефа. Чрез тях може да се повлиява частично микроклиматът и да се повиши плодородието и наличието на вода.

Една от ключовите разлики между „Вегетариум“ и предишния проект на Ф. – „Тринога“, е, че днес присъствието на животни там е минимално, за разлика отпреди. Вече няма стотици кокошки, а само пет⁵², които са достатъчни за кокошия трактор⁵³ (Вж

⁵² През есента на 2021 г. вече са три.

⁵³ Вид подвижен кокошарник без под. Ако се мести редовно из двора, кошките хапват прясна трева, плевели и буболечки и едновременно наторяват с изпражненията си, т.е. не е нужно след това да се чисти.

Прил. 21). Коня не е имало от години, чак до лятото на 2020 г., когато Ф. купува два бели коня, които Б. язди с удоволствие.

Ф. признава, че много обича котки и кучета и преди е имал общо осем. Днес няма нито едно такова животно, защото „кучетата са безполезни, а котките са изключително вреден вид, тя унищожава гущери, змии, птици, тя не е традиционен вид, тя е от тия вносните видове, които обаче са и свръхагресивни и фактически като имаш котка, ще имаш много повече гъсеници, много повече голи охлюви, вредители в градината, защото унищожава полезните хищници“. Ф. смята, че кучето би помогнало срещу набезите на глигани, зайци, елени и овце в градините, но двамата с Б. не искат месоядни животни, понеже ще е трудно да им набавят храна. Планират да се справят с набезите, като сложат ограда.

В имота на Ф. има и множество змии – само през пролетта на 2020 г. хващат десетина пепелянки и в унисон с пермакултурния принцип да не се тровят/убиват живи същества, ги премахват механично, занасяйки ги на скали, където не ходят други хора. Оставят само смоците-мишкари. С вредители като насекоми и гъсеници пък се справят чрез пръскане с биологични смески. През 2018 г. например преборват нападение на доматиите си от гъсеници, като пръскат с масло от семената на дървото нийм (*Azadirachta indica*). Също така използват биодинамични торове, за които се смята, че убиват апетита на вредителите и едновременно с това не вредят на човека. Ф. се хвали, че е хапвал от растенията, докато пръска.

По време на престоя ми във „Вегетариум“ участвах в торенето (Вж Прил. 22), което протича като ритуал и се случва в определена фаза на Луната и по точни стъпки, описани в книгата „Биодинамичният дневник“ на Рудолф Щайнер. Преди да започнат да бъркат конски изпражнения с пепел от коприва в голям варел, Ф., Б. и доброволецът С. пеят: „Светли и разумни същества // пазители на тези свещени места // молим, приемоте ни на гости // и нека Бог да ви благослови“. Докато бъркат сместа, казват, че си я представят като вселена – целта им е да стане фуния, да се види дъното. След бъркането благодарят на „светлите и разумни същества“ за гостоприемството. Ф. признава, че отначало не е вярвал, но опитът му сочи, че когато изпълнява стриктно предписанията и бърка така три часа, добивите се увеличават. Помни как са се родили 90-сантиметрови краставици и повече от 1-килограмов домати. Освен магическа, в ритуалът забелязах и

технологична страна: Ф. първо мери киселинността с лакмус, после сядва на компютъра си, за да потърси в интернет за кое растение е най-подходяща тор с получената киселинност.

Друг начин на торене е само с животински изпражнения, като се случва да се вземат такива от съседни. Със съседни, известни като „Зеления отбор“, които също са ориентирани към миграция от София към Желен и също са профилирани в отглеждането на растения, си обменят и семена.

Ф. предупреждава, че трябва да се внимава с мащабите на производството, за да не се окаже работата прекалено много за наличните хора. Преди години се е случвало да правят и „пет гигантски градини и това е за десет души минимум“.

Колкото и разнообразни продукти да растат в градините, те не са достатъчни, за да се прехранват целогодишно Ф., Б. и доброволците. Когато има нужда от закупуване на плодове и зеленчуци, това се случва най-вече от пазара в Своге в четвъртък. Установили са обаче, че изборът на плод-зеленчуковата борса в София е по-голям, а цените – по-ниски. Понякога пътуват с автомобил и дотам, за да напазаруват на едро, или отиват с обществен транспорт и носят раници, ако обемът на покупките го позволява. От града се вземат и трайни продукти като зърнени храни.

Осъзнатото потребление се изразява не само в това да се хранят здравословно, но и да се съобразяват с опазването на природата, както и с ограничения си бюджет. Б. отделя време да чете кой продукт откъде е докаран и да подбира тези, за чийто транспорт се изискват най-малко разходи – например българска леща и нахут от Иран. Ограничават се от екзотични стоки, макар да ги обичат. Когато например прекарах рождения си ден с тях, се зарадвах изключително много на почерпката ми с ананас.

Осъзнатото потребление върви ръка за ръка с ограничаването на отпадъците. След като Б. се присъединява към домакинството на Ф., тя вдъхновява партньора си заедно да последват философията за живот с нулев отпадък. Какви практики забелязах, докато живеях с тях във „Вегетариум“? Носене на многократни торби при пазаруване; закупуване на големи количества от трайни продукти, най-вече в хартиени, а не найлонови чували; изключване от контакта на всички кабели, които не се използват; измиване на съдовете с пепел или с екопрепарат *Frosch* и без употреба на дунапренени гъби; стриктно поддържане на компост.

Описаните дотук производство и потребление по естествен път водят до намаляване на разходите. Домакините ги поделят на „режийни и инвестиционни“. Имат предвид, че се стараят да спестяват по-сериозните си постъпления. Такива са например полученото голямо наследство от Б. и финансовите помощи от доктора, с когото разработват материали за интегралния подход. Ф. обяснява: „Нашата основна идея е тези пари да не се изхарчат за режимни, затова ние за свързването на двата края трябва да имаме други приходи – дали оранжерия ще се купи, машини, сонда, да се пробие, терасиране“. Б. подчертава, че няма собствени приходи и че всички приходи са общи. Развила е идентичност на „*reversed* баба – семейството на Ф. помагат, аз работя в градина и им давам храна“.

3.1.5. Други преселници от градска среда в Желен

В своята статия от 2014 г. Невена Димова (2014: 279) пише: „Стимулирани от евтината земя и ниската цена на полуразрушените кирпичени постройки, както и от идеята за общност от съмишленици, в разстояние на няколко километра около Фил се заселват още 8 – 9 семейства и индивиди и техният брой постоянно се увеличава. Например по време на престоя ми там младо семейство с малко бебе от София току-що беше закупило полуразрушена постройка в близост, чийто покрив ремонтираше с помощта на хора от общността, докато пребиваваха в палатка отпред“. Шест години по-късно този преселник все още развива проекта си, но вече сам, а не с партньорката си. Той не откликва на поканата ми да се включи в изследването, за разлика от други съседи на Ф. – К. (мъж, около 50, Желен) и партньорката му Г. (жена, около 50, Желен)

К. си спомня, че се е запознал с Ф. през 2007 – 2008 г., когато Ф. все още използва и къщата на майка си в центъра на селото. До август 2008 г. К. работи като ботаник в БАН, а през ноември същата година „направих първите посеви в Желен“. Той изтъква: „Аз съм започнал с един найлон – после типична – после палатка – после фургон – по-дълга палатка – после къща“. Родом е от Драгалевци и наследява част от къща там, чрез чиято продажба финансира преселническия си проект в Желен – енергоавтономна къща наблизо до закупения от Ф. имот, където днес е ситуиран дом „Вегетариум“. К. избира мястото във връзка с „колапса на цивилизацията“, какъвто очаква да се случи, и с параноична нотка предупреждава: „Градовете са готови капани за убиване на хора. (...)“

Знаех, че трябва да сме далеч от центъра. А храната (запасите) трябва да се крие и разпръсква“. И допълва: „За постигането на автономия е важно да няма намеса на данъци“.

Къщата му (Вж Прил. 23) е със застроена площ от 35 кв. м по проект на доцентот УАСГ. К. ми казва, че това не е „екодом“, понеже стените са изградени от тухли, а не от кирпич и понеже в санировката има химия – дебелият слой непечен кирпич е смесен с фибран за по-добра изолация. Налага се стените да не са от кирпич, понеже трябва да са дебели по 30 – 35 см и ще се губи ценно пространство. Къщата е малка, тъй като е построена върху земеделска земя, а не върху урегулирана, и е регистрирана като стопанска постройка със съответното ограничение за квадратура. Поради това собственикът няма право да я издигне на 2 етажа, но заобикаля ограничението, като прави разглобяемо стълбище и много широки „рафтове“, както сам ги определя – своеобразно второ ниво, на което има достатъчно пространство, за да се спи. Подчертава също, че не обича стаи и гардероби и затова в интериора няма такива разделения.

Къщата с обем приблизително 100 куб. м се отоплява с печка на дърва със 7 м кюнец и 2 лири, което е поредното решение, осигуряващо автономия от Системата. Двамата обитатели събират само сухи дървета, не секат живи. Ограничават се в изгарянето им, не загряват дома си до общоприетите градуси – „до 13 градуса е нормалната физиологична норма“. Нуждите от 220-волтово електричество, например за телефони и лаптоп, задоволяват чрез слънчеви панели, акумулатори и UPS, понеже държат да не са свързани с енергийно предприятие. Опитват да ползват възможно по-малко ток, вода – също. Няма течаща вода, за миене и за поливане на множеството растения вътре използват дъждовна вода от покрива, стичаща се във варел и „вода от дерето“.

От 2014 г. насам ботаникът К., заедно с архитект-урбанист и със съседа си Ф. в ролята му на професионален градинар, замислят пермакултурен проект в двора на К. Мястото „не е равно като тепсия“, т.е. на нанадолнище е, което К. определя като предпазна мярка срещу наводнение. Утвърждавайки характерната за всички мои респонденти важност на връзката между човека и природата, К. приема за своя мисия

да разраства хранителна гора (*food forest*)⁵⁴ на етажи, в която има такова биоразнообразие, че да могат той и партньорката му да се изхранват. Отглеждат там лимец, слънчоглед, картофи, домати, сливи, глог, скоруша, билки; правят брашно от цвят на акация, ползват и горски плодове. „На културните растения трябва да се помага много“ – казва К. Торят природосъобразно – с тор от калифорнийски червеи, които ползват само за собствени нужди, а не развъждат за продаване. Допълнително плащат и на един от съседите си, за да ги снабдява с животинска тор. По изчисления на К. човек може да се изхрани със земеделския добив от 100 – 120 кв.м почва, но отделно от нея трябва и почва за отглеждане на зърнени храни.

И двамата с Г. са вегетарианци, употребяващи умерено млечни продукти. С гордост заявяват: „Не сме хищници“. Г. се описва като „бивша пристрастена към компютъра и към алкохола“, но откакто живее в Желен, смята, че се е справила с проблема си: „Сръбвам си понякога, но си оставаме в доходите, които изкарваме“. В началото на 2020 г. месечно харчат за храна 120 – 150 лева, останалото произвеждат или събират. За да генерират нужния приход, работят по два дена в София, като разнасят листовки за „Кауфланд“. Ето защо се налага да живеят в къщата си в Желен 5 дена, а не постоянно.

На пръв поглед материалната база и потребителските и производствени практики на К. и Г. стъписват наблюдателя с хаотичността и необичайността си (Вж Прил. 23). Сред всички мои респонденти и в трите държави обаче двамата са най-яркият пример за непотребители и за автономен живот. Десетилетният стремеж на К. към самодостатъчност е постигнат поне наполовина. „Живеем мозаечно“ – определят съществуването си К. и Г., визирайки, че са до голяма степен автономни по отношение на храненето и на потреблението на електричество и на вода, но са зависими от Системата, както я определят те, за да печелят пари.

След като разгледах подробно два примера от една махала – тези на Ф. и Б. и на К. и Г., ще продължа с описание на проекта на М. и Р., който се развива в махала Барите на

⁵⁴ Още известно като гора-градина. Засаждане на ядливи растения, чиито корени и стъбла заемат различни части от почвата и въздуха. В резултат може да се съберат повече растения на едно място, без да линейт.

другия край на селото, също по няколко километра черен горски път от центъра. Местни желенци разказват, че основателите ѝ са хора, дошли от софийското село Световрачене, които „изкоренили гората“, за да заживеят на мястото. През втората половина на XX век в Барите са живели между 3 и 7 семейства от рода Гатови. До 2016 г. желенец от същия род отглежда добитък там. През 2007 – 2008 г. Ф. довежда на оглед в махалата М., родом от Стара Загора, но установил се в София, който пътува целенасочено из страната, за да открие точното място за своя мечтан екопроект. „Първия път като го видях, беше като в приказка – швейцарски ливади“ – разказва М. (мъж, около 50, София).

Идиличният селски ландшафт включва и кирпичени къщи и сеновали, окосени поляни, гористи хълмове и много вода (изворите са рядка находка в Желен, а тук е вододайната зона на селото). Тогава и досега М. изпитва напрежение от стресиращата си професия – старши оператор в обработката на радиоактивни отпадъци. Съпругата му също не е удовлетворена от адвокатската си практика. „Беше ме стегнала шапката, исках да имам земя и градина“, разказва М. Търси 2 – 3 декара, но имотът се продава само закуп и така „изведнъж се сдобихме с огромен чифлик“ – над 10 декара от 12 наследника. В това се включват 6 – 7 декара ливади, разпадаща се кирпичена къща в местността Червилище, гори и дори 3 оброчни кръста (Св. Богородица, Св. Спас, Св. Михаил).

М. е човекът, който ме доведе в Желен за пръв път през септември 2016 г. и ме въведе в желенската квази-общност. Година по-късно помагах за събарянето на кирпичената къща с цел строежа на нова, съвременна къща. Той е майстор и обича работата, затова: „Всичко сам си правя (...) Повечето (визира преселниците от града – б.м.) не са наясно колко работа ги чака. Аз не ме е страх от работа. Преди да подхванеш, само сядаш и чувстваш – Ф. е прав за това“. Когато се нуждае от помощ, понякога вика местни хора, но подчертава: „Аз подхождам внимателно. (...) Големи пияници, не може да разчиташ на тях. Вчера единият работник не дойде“. Дава за пример и друг случай, в който се нуждаел от дървосекачи и предлагал 60 лева за два часа работа, но му отказали. Впоследствие викнал приятели.

Планира да застрои 40 кв. м площ – 1 етаж плюс таванско помещение за спане, както и 2 веранди. Зида сам по технология, която е заимствана от римските зидове (Вж Прил. 24). Използва тухли, които с моя помощ му продаде съсед, загърбил плановите си

да строи в същата местност. Те са стари, различни по вид и големина, с хоросан по тях, който трябва да се изчегъртва на ръка, но М. е изчислил, че така ще спести много пари.

Пред къщата ще има градини, с отглеждането на каквито М. има дългогодишен опит из различни места в страната, включително в софийски квартал. Когато извиква на строежа багери, за да направят изкоп за основите, плаща и за изкопаването на още две дупки, които превръща в малки езера. Те са каскадни, оттам ще се черпи вода за градините и ще имат благоприятно въздействие върху микроклимата (М. казва, че отражението на водата загарява).

Докато се опитва сам и със спорадична приятелска помощ да облагороди поне част от големия си имот, М. отдадено помага на свои познати и познати на техни познати, които се интересуват от закупуване на парцел в Желен и особено в същата махала. Негов познат например купува съседна поляна за символичната цена от 5 000 лева и позволява на М. да си докара фургон там. Двамата разкриват и партида за електричество към ЧЕЗ. М. доказва майсторските си умения, като обзавежда сам фургона преобладаващо с дървен материал. Превръща и поляната в своеобразен двор, като сковава маси, пейки и компостна тоалетна, прави параван за баня и прекарва течаща студена вода наблизо до паравана, прокопавайки канал от каптиран извор на 100 метра. Също така коси редовно, събира сухи клони, ашладисва дърветата и др.

М., партньорката му и 6-годишната им дъщеря прекарват възможно най-много време в Желен – в тишина и отпочиване от менталната работа чрез физическа. За М. работата на село (визира строителство и градини) е „антистрес практика, а не досадно задължение“. Семейството редовно кани приятели на събирания, включващи палене на огън, спане на палатки, ако сезонът го позволява, или спане във фургона, където се събират 6 – 7 души на двата двуетажни дървени нара. На практика той е мобилен дом, макар М. и Р. да не го наричат така. Уютното обзавеждане включва и места за сядане и маса, кюмбе, рафтчета, окачалки, резервни дрехи и спални чували, посуда, прибори и продукти за готвене, инструменти.

Построяването на къщата обаче отнема на М. много време и става бавно, понеже той не напуска градската си работа. Друг фактор да не се установи със семейството си за постоянно в Желен е нежеланието да отглежда малката си дъщеря изцяло на село, където инфраструктурата и образователните институции са в западащо състояние.

Смята, че „Истината е по средата. Предимства на града са медицина, образование, различна култура“ и не иска да лиши съпругата и детето си от това.

М. и Ф. са приятели, свързва ги интересът към градинарството и живота в селска среда, но се срещат рядко. Понякога предприемат съвместни инициативи – например да маркират пътеки от центъра на селото към няколко екопроекта, да съберат пари за целта, да търсят подкрепа от общината и др.

Шест години след цитираните наблюдения на Невена Димова, Ф. все още помага, но вече не е толкова ангажиран да изгражда общност и да привлича нови преселници. Такива продължават да се интересуват от закупуване на имот в Желен, най-вече покрай други свои познати, които вече са закупили имот там. За да установя колко от тях заживяват в Желен и колко по-скоро се причисляват към „готините вилджии“ (по определението на В., обсъдено във втора глава), проведох част от теренната си работа през зимата на 2020 г. Оказва се, че Ф. и Б. са едни от малкото преселници, оставащи да живеят и в суровите зимни условия на планинското село. Ф. отдадено ми съдейства да се свържа с други „приятели“, както се изразява той за тях, много от които съм срещала или познавам задочно заради общи познати. Те откликнаха на поканата ми да се включат в изследването, но преобладаващо заявиха, че могат да се срещнат с мен в София или след време в Желен. Ето някои от тях.

~ Дългосрочният доброволец Л. е прекарал 2 години и половина в пермакултурното стопанство на чужденците, които обитават един от съседните на Ф. имоти. Напуска Желен в края на февруари 2020 г. Докато е бил там, се е занимавал с „обмен на знания“, както сам се изразява в своя прощална Фейсбук публикация – градинарство, животновъдство, изработка на предмети и мебели от дърво, свирене на инструменти и танци, йога и медитация. Той е един от над 60 доброволци, които са преминали през стопанството, докато е бил там. В града продължава да работи в популярна детска градина с алтернативен стил на обучение, където изработва мебели и играчки от естествени материали за деца.

~ Художникът В. и партньорката му, които сами казват, че невинаги са в Желен, също отсъстват. Конкретно през февруари са заминали на минерални бани.

~ Друга евентуална преселничка, която е живяла дълги години в чужбина и проявява интерес към квази-общността в Желен, приветства интереса ми, но посочва, че през 2020 г. планира да е „между Желен и София и други дестинации“.

~ Преселникът С., който ми казва, че засега обитава Желен „само като се затопли времето“, а иначе отива „за няколко дни“. Сам строи къща от три години, но още е далеч от финала. Като М. от Барите, и С. подчертава, че на село всичко се добива с труд и ако човек не е готов да се труди, по-добре да не се преселва извън града.

~ Германецът Р., който живее в Желен през лятото, а зимата прекарва в Индия (типичен пример за миграция с цел промяна начина на живот по типологията на Михаела Бенсън). Мястото му е едно от най-добре устроените преселнически места в Желен (Вж Прил. 25).

Като обобщение на всички разгледани желенски проекти, смятам, че най-популярният от тях – „Тринога“/„Вегетариум“ е и най-добре организираният. Причината за това не е, че Ф. първи се заселва и най-лесно бива разпознат от посетителите като носител на алтернативно мислене. Все пак за 15 години проектът му се трансформира коренно и на практика действа в сегашното си състояние от 4 – 5 години. За разлика от почти всички останали преселници в Желен, чиито цели са мъгливи, неясни, изпълняват се прекалено бавно или изобщо се прекратяват, и като цяло са далеч от баланса между мечти и реалност, за който собствениците им често говорят, след повече от десетилетие лутане Ф. намира баланс между романтичните представи за селска идилия и живот в общност и рационалността. До голяма степен това се дължи и на партньорката му Б. От една страна, двамата са осъзнати и правят точно това, което искат да правят. Мястото, където живеят и работят, излъчва спокойствие. То е избирателно приветливо и това не е проблем, понеже е личен проект. Купищата хора „в търсене на себе си“, които са идвали във ферма „Тринога“, вече нямат място тук, а и сами биха се разграничили от посланието и идеите на настоящия проект. От друга страна, Ф. и Б. изглеждат крайни за останалите преселници в Желен и тази оценка на останалите преселници е донякъде основателна. Двамата са поредното доказателство, че миграцията от градска към селска среда с цел промяна начина на живот е привлекателна за хора с развито чувство за индивидуализъм и за такива, които не съумяват да заживеят продължително в общност, колкото и да прокламират това. Почти невъзможно е в българско село да се сформира българска

екообщност, базирана на концепцията на интегралния подход. Така най-яркият символ на квази-общността от преселници в Желен към края на 2021 г. все повече се индивидуализира.

3.2. Пермакултурно стопанство „Секир“ в Зайежова, Словакия

3.2.1. Кратка история на екопроекта „Секир“ и екообщността в Зайежова

През 1994 г. двама души купуват изоставения чифлик „Секир“ в Зайежова, централна Словакия. Проявяват интерес към „традиционен селски живот“ и опазване на околната среда, но не толкова към изграждането на общност. Целта им е да заживеят тук и да практикуват „прост живот на село“, „назад към корените“, т.е. изцяло извън мрежата – без ток, с традиционни начини за земеделие и животновъдство, занаятчийство за изработка на вещи за бита и на облекло; всичко да се прави на ръка, така че човек да е независим от системата. Случва се малко след разпадането на Чехословакия – време, когато разцъфват купища идеи, които обаче са прекалено ентусиастични, за да се изпълнят. Оказва се например, че е много трудно в такъв планински район (800 м надм. в.) да се отглеждат достатъчно разнообразни култури, за да се изхранва човек самодостатъчно.

Около двамата собственици от самото начало гравитират трийсетина души, като десетина заживяват там. П. (мъж, 51, Зайежова) се присъединява през 1997 г., когато е на 30 години и вече има съпруга и едно дете. Роден е в град Нитра, където в онези години живеят около 70 000 души, но вече има опит с живота в общности в селска среда – в Чехия и Италия. Първоначално семейството прекарва 3 – 4 пъти по една седмица, след което се нанася окончателно в „Секир“ за три години и половина. Страстта на П. е да се грижи за социалното поддържане на общността и това става проблем за съпругата му, която смята, че не ѝ отделя достатъчно време. Проблемът за него пък е, че „се чувства в окови“ и нереалистично вярва, че би могъл да съвмести отдадена грижа за семейството и за общността. Съпругата му пожелава да има собствена къща в селото и двамата купуват имот на десет минути пеша от „Секир“ в местност с показателното име „Подсекир“, където тя живее и през 2019 г. В крайна сметка с П. се разделят и днес той обитава мобилен дом наблизо до къщата (Вж. Прил. 8).

Относно трите години и половина споделен живот с други хора, П. коментира: „Нямахме социалните умения да живеем така – да обсъждаме, да взимаме решения

заедно (...) общността ни нямаше структура, но ентузиазмът беше голям, а фокусът ни – да правим хубави неща близо до природата, да покажем, че можем. Тогава бяхме екоактивисти, сега само един-двама са такива в Зайежова“. Текучеството, което е налице днес, е в сходни мащаби и тогава – „петима души идваха днес, шестима си тръгваха утре; през някои седмици идваха 10 души, през други – нито един. (...) Никой не ги канеше, сами си идваха. Не бяхме истински хипита, повече се интересувахме от традициите. Под повърхността бяхме повлияни от дзен будизма, а над нея – от стремежа да живеем като традиционни словаци, като прадедите ни“.

Промяната на концепцията на „Секир“ се случва бавно и е свързана с това, че обитателите на стопанството започват да имат деца. П. разказва: „По-възрастните чувстваха повика на семейството и просто бягаха. Намираха си други къщи в Зайежова и се местеха там. През цялата история на „Секир“ тук са живели само 4 семейства“.

К. (ж., 35, Сред), която е живяла две години и половина в екоселището (до септември 2013), потвърждава това: „Да кажем, че докато си сам, купуваш парче земя и започваш да си строиш къща – много малко хора го правят, много рядко. Обаче ако се замислиш за семейство – партньор и деца, започваш да мислиш за комфорт. Тогава хората започват да мислят за по-комфортен стил на живот, вероятно и по-близо до центъра или до автобусна спирка“.

С времето къщите и градините в „Секир“ се утвърждават като център на квази-общността, но не и като място за постоянно живеене – прииждащите или сформиращи се двойки купуват земи в района и инициативата се разраства. Двамата души, закупили „Секир“, са сключили сделката чрез НПО на име „Група за хармоничен живот“ (*Pospolitosť pre harmonický život*), която впоследствие закупува и неизползващото се кметство в центъра на село Зайежова и го преименува на MNV (*Mestny Narodny Vibor* – Съвет на живеещите). То също става общностен център и помещава детска градина за децата на преселниците (Вж Прил. 26).⁵⁵

Още отначало „Секир“ е вход към Зайежова, почти всички от сегашните „стари преселници“ първо са прекарвали време там. Все повече и повече хора идват като

⁵⁵ Днес детската градина е неофициална и функционира като родителски кооператив. В селото има и частно училище, ръководено от НПО *Živica*. Не е възможно да се регистрира като държавно, понеже няма достатъчно регистрирани жители в Зайежова.

доброволци или гости, а колкото повече се установяват трайно, толкова повече общностни проблеми се наредят – конфликти, неразбирателства, любови и раздели. За да се справят с това, започват да канят различни специалисти по психология и сродни дисциплини, които да провеждат семинари за членовете на общността. Преселниците ремонтират сами с естествени материали специален образователен център, наречен „Поломи“ на едноименната местност. Това е бивша сграда, част от чифлик, която днес е изцяло трансформирана в модерен образователен център за живот в близост до природата и духовно развитие. През 2019 г. тя функционира с комерсиална цел – организират се семинари, зелени училища, бизнес събития и др. Новата функционалност се развива от 2016 г., когато „Група за хармоничен живот“ продава правото си на собственост върху „Поломи“ на друга НПО (*Živica*). Не всички от общността в Зайежова са съгласни и това става повод за поредни конфликти. Общностният център MNV, както и хранителната банка (за подробности Вж. 3.2.4.) пък се стопанисват от друга НПО, в която не членуват много преселници. Ясно личи разпокъсаността и липсата на цялостна визия на общността относно общностните проекти. Организациите, които би следвало да я представляват, не съумяват да покрият достатъчно широко интересите на всички преселници. От друга страна, и преселниците като че ли не оценяват достатъчно факта, че благодарение на трудоемката работа на наличните НПО-та, в Зайежова функционират нужни на общността институции.

Нови и нови хора с коренно различна визия, търсения и причини за идването си разбират за екообщността в Зайежова от събития и уъркшопи в „Секир“, MNV и „Поломи“. Понякога те се случват с чисто практическа цел, например: „Има нужда да се окоси тревата, така че викат някой професионалист, който умее да коси с коса, и същевременно правят уъркшоп „Косене на трева с коса“ и който иска да се научи да го прави по традиционния начин, си плаща, за да участва. За тях е начин да изкарат пари и да свършат работата, а същевременно участниците се запознават с екоселището и научават нещо ново“ (К., ж., 35, Сред).

Друг вход към квази-общността е ежегодно организираният от преселниците фестивал⁵⁶ през юли, на който присъстват 600 – 700 души. Там също фокусът е

⁵⁶ Моменти от фестивала през 2017 г. могат да се видят на адрес:
<https://www.youtube.com/watch?v=0aaTQP0b0U4>

запознаване с традиционни практики и осъществяване на връзка с природата. К. (ж., 35, Сред) разказва за свой приятел, когото довела на фестивала. Преди това той никога не се е занимавал с дървообработка, но по време на фестивала участва в уъркшоп и открива този свой талант. Впоследствие започва да се занимава професионално с това.

3.2.2. Функциониране на пермакултурното стопанство „Секир“

През над 20-те си години съществуване пермакултурното стопанство „Секир“ развива изключително добре материалната си база.⁵⁷ Обликът на старите стопански постройки е доколкото се може запазен, добавени са нови, а и ландшафтът е претърпял промени, облагодетелстващи земеделието.

Общностната сграда (Вж Прил. 27), построена през 1864 г., включва: (1) преддверие със закачалки и рафт, на който са изложени ръчно правени предмети за продан; (2) направо от преддверието се преминава в кухненски бокс с мивка, от която тече само студена вода; (3) всекидневна плюс трапезария – с голяма глинена печка, работен плот, трапезна маса, диван, бюфет с посуда и два долапа; (4) наляво от преддверието са спалните – една голяма спалня с четири двуетажни и две едноетажни легла (като краткосрочен доброволец, ме настаниха там, заедно с други такива доброволци и една дългосрочна доброволка) и една миниатюрна спалня с две легла (обикновено предназначена за дългосрочни доброволци). Преобладаващ материал за обзавеждането и подовите е дървото, като повечето от всичко това е изработено ръчно и монтирано от хора от квази-общността.

Допълнителна общностна сграда с библиотека: пространството е подходящо за срещи и дискусии, както и за усамотяване. Към него има и малка спалня, където през 2019 г. живее един от дългосрочните доброволци. Тук е и единствената баня, с бойлер на дърва.

Три външни компостни тоалетни – на достатъчно голямо разстояние от къщите.

Допълнителни къщички в близост до общностната постройка: (1) една дървена за двама души точно до гората над общностната постройка (Вж Прил. 28); (2) друга

⁵⁷ Видео с кадри от пермакултурното стопанство „Секир“ и други преселнически проекти в Зайежова, представляващо неделима аудио-визуална част от дисертационния ми труд, е достъпно на адрес https://youtu.be/Xl_ie2obdmE.

глинена, която през 2019 г. още е в процес на дострояване от доброволците; (3) трета, построена от унгарец, който се премества да живее в „Секир“ през 2020 г. (4) „Пастиерен“ – традиционна овчарска дървена къща от 19. век, с реконструиран от квази-общността сламен покрив, две легла, тухлена печка за готвене и отопление, газени лампи за осветление и без вода; може да бъде наемана за 10 – 12 евро.

Семейна къща от сламени бали на 500 метра от общностната сграда (Вж Прил. 29): принадлежи на НПО-то, стопанисващо „Секир“, и се отдава за дългосрочно наемане на хора, които искат да живеят в селска среда. Строена е през последните десет години по време на доброволчески лагер, финансиран от програма „Младежта в действие“, в който участват 15 души от 6 страни. За 1 ден се приготвят 5 тона смес, съдържаща отпъкана глинена почва (служи като лепило), пясък (запълващ материал), 10-15-сантиметрови стръкчета слама (също запълващ материал, допринася и за устойчивостта), ферментирали конски изпражнения и прясно окосено сено (също помага за ферментацията). Къщата е добре обзаведена, с вътрешна тоалетна и течаща вода, на живописно място точно до гора, малко по-нависоко от другите постройки в „Секир“.⁵⁸ Преди тук са живели двама координатори – словачка и германец с детето си, които напускат Зайежова след тежък конфликт.

Сауна от естествени материали (Вж Прил. 30), построена за около 6 месеца през 2019 г. Отнема толкова време, защото за задачите в „Секир“ няма срокове. Както ми обясни една от дългосрочните доброволки по повод сауната: „Работи се 1 ден, после никой не пипва 3 дни“ (Л., жена, 22, Зайежова). Отначало никой не е вярвал на идеята на координатора П. да се построи сауна в „Секир“ – както в съседния екопроект „Брана“. Докато бях доброволец там, течаха довършителни дейности – например да изолираме добре помещението като наблъскваме овча вълна в малките пролуки между гредите на дървения под. Откриването целенасочено съвпадна с октомврийското прощално парти на дългосрочните доброволци за 2019 г. Когато сауната се ползва, вътре е тъмно, заради добрата изолация. Светлина идва само от пламъците на кюмбето. Някой предложи да сложим свещи в буркани, но се въздържахме, защото повечето от десетина използващи я бяха голи. След като човек излезе от топлото помещение, вместо душ с ледена вода, е на разположение изкуствено създадено преди години езерце. Вместо топъл душ се

⁵⁸ Видео за построяването ѝ: <https://www.youtube.com/watch?v=jGXl151uqfU>

ползва вана на брега на езерцето (Вж Прил. 30), под която се разпалва огън, за да се поддържа топла водата. На двайсетина метра от нея има и огнище.

Пермакултурни градини с парник: (Вж Прил. 17) там се раждат достатъчно зеленчуци, за да не трябва да се купува. Това, което не може да се яде в сурово състояние, се консервира и се съхранява в **склада**.

Козарник: дългосрочните доброволци се грижат и за десетина кози, които нощуват в козарника, а през деня пасат по околните поляни, заградени от преносима мрежа. В „Секир“ се отглеждат още кокошки за яйца и няколко заека.

Работилница: снабдена с най-разнообразни инструменти както за занаятчийство, така и за ремонти от всякакво естество. Както я определя К. (ж., 35, Сред): „Каквото и да искаш да си направиш – тук ще намериш подходящи инструменти“.

На фона на толкова много помещения и постройки, е основателен въпросът: щом всичко е общо, дали някой действително се грижи за него? Наблюденията ми сочат, че редът в „Секир“ не се спазва стриктно, а само дотолкова, че да е приятен животът там. Много чест проблем например е, че всеки от доброволците го мързи да запали печката в спалнята. Нерядко си лягахме в студена спалня през октомври. По-неприятно е, когато това се случва с глинената печка в дневната, защото от запалването ѝ зависи дали ще има топла храна за обед (има и газов котлон, но той не е достатъчно ефективен). Такъв проблем възниква често през зимата, когато доброволците са по-малко, работата в стопанството е минимална и в резултат се възцарява летаргия. Друг проблем е кой да подготвя обедата всеки ден. Общото правило е доброволците да се редуват, но е естествено някои да се проявяват като по-дейни готвачи от други.

Що се отнася до правилата, една от дългосрочните живеещите там ги определя така: „има правила, които не са точно правила и е окей да не ги спазваш“ (Л., жена, 33, Зайежова). Прави впечатление, че те, от една страна, не са разписани черно на бяло – така е, защото животът в тази квази-общност предполага спокойствие и хармония, а не строг режим. От друга, точно понеже липсва яснота, възниква усещането, че всичко се движи „от немай къде“. В преддверието все пак са окачени насоки за посетителите (понеже дългосрочните доброволци следва отдавна да са наясно с тези насоки): (1) вземете предвид, че „Секир“ е дом на неколцина души; уважавайте личното пространство на живеещите тук; (2) очаква се да работите 5 часа дневно, това включва

участие във всекидневни задачи като приготвяне на храна, почистване, обсъждания, както и помощ за конкретни проекти, когато е нужно; (3) цени за краткосрочни посетители: 5 евро на ден, ако работят; 10 евро на ден, ако не работят; (4) цени за дългосрочни посетители (повече от 20 поредни дни): 30 евро на месец или 1 евро на ден, както и депозит за хранителната банка; (5) ако желаете да удължите престоя си, може да се обсъди след края на първата седмица; най-добре да напуснете „Секир“, докато се вземе окончателно решение; (6) възможно е да наемете стая за през зимата, ако няма достатъчно доброволци. От точка (5) се подразбира, че достъпът на краткосрочни доброволци и посетители е свободен, но оставането като дългосрочен доброволец подлежи на обсъждане с другите живущи в „Секир“ и с координаторите.

Каква точно е ролята на координаторите? Те не решават еднолично и в някои случаи дори не се изиявяват като лидери. Оказват подкрепа на дейностите и хората, живеещи в „Секир“ (и въобще в екоселището), но не нареждат еднолично какво, как и кога да се случи. През 2019 г. трима души заемат тази роля: З. (ж., около 35, Зайежова), която отговаря за наемането на къщи и пространства от посетители, както и за одобряването на неколкодневни доброволчества; Е. (ж., 27, Зайежова) – за дългосрочните доброволци и за мащабни проекти като „Европейска доброволческа служба“ и за пермакултурната градина в стопанството, както и за финансите; един от първите преселници П. (мъж, 51, Зайежова) – за техническата поддръжка на „Секир“ и за хармоничните отношения в квази-общността от гости и доброволци. Той самият смята, че се грижи за „голямата картина“, за това нещата да текат така, както са текли досега – ориентирани към природата и към споделянето и изграждането на общност от съмишленици вместо към разделянето на отделни самостоятелни проекти. П. обаче не се чувства естествено в позицията на предполагаем лидер, точно защото вярва, че в общността не бива да има подчинени и нареждащи. Настоява да се грижи за „Секир“ заедно с други координатори, а не сам. За да подхранва усещането за общност, се старае да организира обсъждания на различни теми – не само засягащи „Секир“ и „Зайежова“, но и глобални. Подобен тип обсъждания го привличат и ги намира за полезни. Например още през първите дни от престоя ми П. ме покани на вечерна дискусия за глобалното затопляне, която се състоя у дома на съпругата му в „Подсекир“. Докато чистехме цял чувал орехи от черупките, 15-ината присъстващи на вечерята с

дискусия коментираха какво правят самите те, за да намалят затоплянето. Така той и останалите поддържат идентичностите си на хора, загрижени за природата и потребяващи осъзнато.

По-нататъшните ми наблюдения затвърдиха убеждението, че П. и Е. са основните координиращи „Секир“ лица, но не взаимодействат хармонично един с друг, понеже имат сблъсък на виждания. П. твърди, че фокусът на „Секир“ трябва да е „повече върху хората и по-малко върху земеделието; повече фестивали, повече дейности, срещи“. Е. пък смята, че фокусът трябва да е върху производството и развиването на земеделието. П. гледа идеалистично, за разлика от много доброволци, които са строго практични и следователно не се съгласяват и разбират с него. Тъй като е толкова отдаден на каузата „поддържане на общност“, не си дава сметка за дребните неуредици, защото е фокусиран върху глобалната картина. Доброволците често са негов контрапункт – не искат или не могат да си представят голяма общностна картина и се дразнят прекомерно от дребните проблеми.

Наблюдението ми се потвърждава от мненията на няколко дългосрочни доброволци, например това на Й. (м., 28, Зайежова): „Е. е съвсем различна (от П. – б.м., П. Д.). Тя не говори много-много с хората. Но имаме нужда някой да е тук и да прави неща като да дои козите или да се грижи за градината. П. не го прави никога, а това е 60 – 70% от случващото се. Така че оптимално ще е двамата да са в синхрон (...) да седнат и да изговарят нещата, да са отворени – което вероятно няма да се случи. (...) От П. научих много за общуването, от Е. – не чак толкова. Тя просто идва тук да ни каже какво да правим в градината. Но, както казах и двете са нужни“.

Още през първата вечер от престоя ми ми направи впечатление и следното. К. (ж., 35, Серед), която е живяла две години и половина в Зайежова и е запазила и досега приятелството си с П., каза пред други доброволци, че той е много приятен. Имаше предвид, че П. може да разрешава проблемите, като се позовава на десетилетен опит с живота в общност и връзките. Една от настоящите доброволки (Л., ж., 22, Зайежова) обаче видимо не се съгласи и отвърна „Ммм, зависи“. Много по-късно тя ми сподели, че понеже П. е почти двойно по-възрастен от нея, не успяват да намерят общ език и тя се чувства, сякаш той не чува какво му казва, въпреки че я пита и се опитва да я чуе.

Тази доброволка не е единствената, която смята, че П. говори много повече, отколкото работи и че в резултат пермакултурното стопанство не е толкова производително, колкото би могло да бъде, както и липсва съсредоточаване върху конкретни дейности. Също така „липсва енергията на лидера, това е отворено пространство за хора, които искат да опитат, да изразят себе си. Това е голямото преимущество на мястото. Но също така е предизвикателно, че липсва структура как да стават нещата“ (В., мъж, 45, Зайежова).

През годините лидерите се сменят, но П. остава. Някои обръщат внимание на „Секир“ за по няколко години, а после се захващат със собствени проекти, включително грижата за семейство. Типичното за екоселището текучество на хора се откроява болезнено в „Секир“, където живеят основно дългосрочни доброволци. И те, а в още по-голяма степен и краткосрочните доброволци, идват в търсене на алтернативен стил на живот и на автентичния си Аз, след което си заминават. Някои от тях дори изпитват психически нестабилности – докато бях там например, дойде за краткосрочно доброволчество румънка, която призна, че страда от депресия и рязка смяна на настроенията и която пътуваше из Европа в двете седмици преди да получи дипломата си по маркетинг от университет в Амстердам.

След края на доброволчеството им много от тях си заминават и само малка част решават да заживеят и занаят в Зайежова. Така пермакултурното стопанство е постоянно в преход и постоянно тече приемственост на знания от едни към други хора, най-вече младежи. С различните типажни координатори и доброволци идват и различните аспекти, които се развиват в пермакултурното стопанство всяка година.

3.2.3. Всекидневие в „Секир“ – дейности и решаване на проблеми

Както на повечето места, където живеят хора в общност, така и в дневната в „Секир“ е окачено табло със задачи (Вж Прил. 31). Тук то се изготвя на месечен принцип и включва дейности като организация и провеждане на уъркшопи за глинена мазилка, фотография, плетене на кошници и т.н., присъствие на понеделнишки срещи на живеещите в „Секир“ и на седмични срещи на координаторите, събиране на дърва, работа в градината (например зазимяване през октомври или събиране на орехи), грижа за животните, почистване на материалната база (например изчистване и полиране на

прозорците на една от стопанските сгради или изчистване на изпражненията на домашните котки зад масивния работен плот в дневната), бригади в общностния център *MNV* и др.

През лятото и есента на 2019 г. всекидневието на дългосрочните доброволци протича горе долу така: ставане от сън около 7:30 (а може и много по-късно – никой не съблюдава строго за това); доене на козите, извеждане на паша наблизо до общностната сграда и ограждане с походна мрежа; закуска около 8:30, по време на която се разпределят задачите за настоящия ден; работа до обяд; обяд; почивка; понякога още малко работа в късния следобед; вечеря; социални дейности/лично време след вечеря; лягане около 22:00. Дългосрочният доброволец Й. (м., 28, Зайежова) отбелязва, че около 75% от задачите за деня се изпълняват и че „не става дума за висока продуктивност, а за бутане на нещата напред“.

Отначало наблюдателят може да остане с впечатление, че това е така поради мързел или липса на харизматичен организатор и ясни правила. Истинската причина обаче се корени в ценностите на обитателите – свобода, спокойствие, отстояване на личния избор. В „Секир“ живеят хора, които не обичат да имат шеф и не се идентифицират с работата си.⁵⁹ Едно от първите неща, които П. споделя, е, че за него най-важно е всеки от обитателите да се чувства добре. Самият той преди години се е стремил към извършването на повече работа от него и от доброволците, но впоследствие осъзнава, че няма нужда от това, понеже така хората губят вдъхновението си и се чувстват задължени. Противно на мнението на двама бивши координатори, според него да се правят бавно нещата гарантира, че ще се правят с лекота.

За разлика от дългосрочните доброволци, които описват всекидневието си много конкретно, П. се изказва мъгливо: „През последните 2 години дневният ми режим е да събирам хората сутринта и да обсъждаме какво ще правим и как се чувстваме. (...) Разпитвам хората за емоциите им. Понеделнишките срещи са много практични: ако

⁵⁹ Тук може да направим паралел с пример от теренна работа на Даниел Милър в Тринидад (Miller 2013). Той си дава сметка, че за събеседниците му е обърквато и дори обидно при първа среща да ги пита „С какво се занимаваш?“. Те приемат работата просто като нещо, което човек върши, за да си изкара прехраната – не избор, а необходимост. Следователно професията не играе значима роля за себеуещането на тринидадците. Милър си дава сметка, че те се отварят, когато стане дума за нещата, които избират сами за себе си – дрехи, връзки, напитки и др. Същото е и с моите свободолюбиви респонденти в Зайежова.

хората искат да споделят нещо хубаво или нещо, което не върви добре – просто да го назоват. С М. и Й. (двама от тримата дългосрочни ЕДС-доброволци – б.м.) се случва и да водим вечерни диалози за това. Това помага да не възникват конфликти“.

Наблюдението на няколко понеделнишки срещи и последващи разговори с доброволците и координаторите след това сочи, че повечето хора казват за какво са благодарни и какво е наред, но премълчават какво не им допада и какви проблеми има. За това спомага фактът, че не е задължително всеки да вземе думата. През октомври 2019 г. например на нито една среща не се обсъди проблемът, че се очертава през настъпващата зима в „Секир“ да живеят само жени – нещо, което притесняваше няколко души.

Цялостен проблем е, че макар две от координаторките да са жени, в „Секир“ липсва женска фигура, която печели доверието на останалите жени и е подходяща за разговор по женски и даване на съвети. Доброволките обаче се нуждаят от това – особено предвид, че живеят в относителна изолация от света, заради отдалечеността на „Секир“. Воденето на такъв тип искрени разговори се случва между близки приятели (доколкото може да се завържат такива приятелства на място с постоянно текучество), а към края на престоя ми няколко от доброволките използваха и мен за това.⁶⁰

Координаторът Е. (ж., 27, Зайежова) обръща внимание и на друг аспект от сутрешните срещи, който генерира напрежение: „Не всеки е ентусиазиран да взима решения или да предлага нови проекти. А ако чакаш всички да са съгласни (за това, което предлагаш – б.м.), никога нищо няма да се случи. Щом искаш нещо да стане – един вид питаш, но после просто го правиш. В крайна сметка, обикновено става дума за полезни неща“.

Споделеното взимане на решения и задаване на задачи е високо ценено от преселници, обитаващи екопроекти. То се изтъква и в една от Библиите на живота в екообщност – „Да създадем живот заедно. Практически средства за развитие на екоселища и съзнателни общности“ на Даяна Лийф-Крисчън (2016). Един от първите преселници в Зайежова Р. (мъж, 52, Братислава) разказва, че периодични срещи за

⁶⁰ Друг метод за изразяване/разрешаване на специфичните проблеми на двата пола са периодично организирани женски и мъжки кръгове – срещи, на които се насърчава споделянето и авторефлексията без съдене и се изпълняват ню-ейдж практики за отпускане, самовглъбяване и споделяне.

споделяне са се правели не само в „Секир“, но и общо за екоселището. Той цитира още един гуру на живота в общност – Скот Пек, според когото ако един човек повдига дадена тема, най-вероятно не само той/тя е заинтересован от нея. Също така подчертава, че е много по-лесно да се обсъждат практически и материални теми и да се загърбват социалните теми, но когато се действа така, хората започват да се оттеглят от общността. Понеже точно това се случва в екоселището като цяло и в частност в „Секир“, Р. ги определя като псевдообщности.

3.2.4. Производствени и потребителски практики

Във втора глава вече подчертах ключовата роля на пермакултурните градини в „Секир“ както за прехранването с пресни зеленчуци и консервирани продукти, така и за предаване на знания как се живее по-близо до природата и в селска среда. Тук ще се спрем на друга производствена практика, която живеещите в „Секир“ изпълняват от няколко месеца преди да ги посетя – производството на сирене от козе мляко. Една от дългосрочните доброволки – К. (ж., 32, Зайежова) измисля бизнес идеята за продажба на сирене, докато гледа как друга дългосрочна ЕДС-доброволка приготвя сирене с удоволствие. М. (ж., 30, Зайежова) е францужойка и понеже ѝ липсва разнообразието от сирена, с което е свикнала във Франция, както и понеже се дразни на постоянното пилеене на мляко от козите в „Секир“, оставено да се развали, се заема да експериментира с направата на различни видове козе сирене. След обсъждане се решава на всеки 3 дена да се прави сирене със събраното мляко и да се обяви, че в „Секир“ продават домашно сирене. В резултат за 2 седмици продажбите носят 70 евро, които се ползват за пазаруване в хранителната банка.

До края на доброволческия договор на францужойката М. продажбата на сирене продължаваше да е успешна. Наблюдавах как на прощалния купон, организиран от М. и друг доброволец, техни приятели от общността купуваха козя моцарела, синьо сирене и други необичайни за Словакия видове на цени между 2,50 и 4 евро за 100 грама (Вж Прил. 32).

Продажбата на сирене е изключение от общата практика произведените в „Секир“ стоки да остават за ползване вътре в стопанството. Що се отнася до храна, в „Секир“ самодостатъчността е постигната поне наполовина, а каквото трябва да се купи, най-

често се намира в хранителната банка. Самостоятелното произвеждане на храна е трудоемка дейност, но се взема присърце от доброволците, тъй като това е част от живота „по традиционен начин“ и „извън мрежата“ и тъй като изисква работа с ръце, каквато много от преселниците извършват с радост. С малки изключения, повечето от тях не се задържат толкова дълго в „Секир“, че това да им омръзне и да пожелаят да се върнат към комфорта на набавянето на храна от магазина.

В „Секир“ самостоятелността намира изражение и в направата на обзавеждане. Легла, пейки, шкафови, етажерки, маси, дървени вилици и лъжици, дъски за рязане, работни плотове и др. са все от дървен материал, добит със съгласието на местните отговорници за опазване на горите. Дървата са и основна суровина за отопление на хората в „Секир“. Отново със съгласието на местните власти, доброволците подготвят дърва за огрев и готвене. Също така всеки купува за стаята си и за общото помещение, като един кубик през 2019 г. струва 20 евро. Налице е и възможност човек сам да събере дървата за стаята си.

Много от покривките, възглавниците и други плетени/шити предмети също са ръчно правени. Както подчертава координаторът П. обаче: „Далеч сме от това да оцеляваме самостоятелно. Нуждаем се от силата на машини, компютри, бензин, електричество. Има един човек, Давид (на друго място край Зайежова – б.м., П.Д.), който все още прави страшно много с ръцете си и с помощта на коне – отглежда зеленчуци, работи с ръчни инструменти, май няма кола, е, телефон има, но не много електрически уреди. Много му е трудно, наистина романтично е, но много трудно. 1 на 100 души е в състояние да го направи“.

Как и какво потребяват преселниците, дошли да живеят в „Секир“? Ще започна анализа с хранителните им практики, чрез които подчертават желанието си да живеят алтернативно, здравословно и природосъобразно. Общите хранения са крайгълните камъни, върху които се основава всекидневният режим. Пред входа на общностната сграда има камбана, която се бие преди всяко хранене. Следва и още един ритуал, чиято цел е седящите на масата да се свържат енергийно с храната. Всички се хващат за ръце, усмихват се и пеят на английски *Thank you for the food, it's healing us* (Благодарим за храната, тя ни лекува) или на словашки – *Ďakujeme za to jedlo, ktoré lieči nás*, или на други езици – според народността на доброволците на масата (Вж Прил. 33) Понякога

сменят песента с: *Give thanks to the mother Gaia, Give thanks to the Father Sun, Give thanks to the flowers and the veggies in the garden where the mother and the father are one* (Благодарим на майката Гая, благодарим на бащата Слънце, благодарим на цветята и зеленчуците в градината, където майката и бащата са едно). Участниците не се фокусират толкова върху религиозно значение на ритуала, колкото върху факта, че потребяват осъзнато, не бързат за никъде (противовес с фаст фууд храненето) и си дават сметка откъде идват продуктите и как ще се отразят на телата им.

Закуските са почти изцяло вегански и включват: прах от рожков – за препоръчване вместо какао поради полезните си хранителни качества; овесени ядки и други зърнени продукти; тестени продукти като макарони, кус-кус и др.; банани и други сезонни плодове; пълнозърнест хляб; малко сладко. Невеганските са в ограничени количества – мляко от козите, малко купено от местната ферма масло и парче сирене (потребяват го съдържащо не само защото го пазят за продаване, а и по здравословни съображения).

Примерен обед се състои от чипс от запечени листа на кейл с малко олио и сол, пюре от картофи и тиква, останалия кус-кус от закуската, задушен кейл с лук и горски гъби. За обема всеки ден се грижи някой от доброволците. Лек е, но е разнообразен и целта е да се приготвя относително бързо въпреки че обикновено е за 7 – 10 души. Ето защо много често се предлагат супи (например копривена, тиквена), запечен ориз с консервирани или пресни зеленчуци от градината, салата (например краставици и чери домати или цвекло и моркови). Веднъж седмично дългосрочният доброволец Й. (мъж, 28, Зайежова) прави квасен хляб. Справя се толкова добре, че някои съседите идват да си купуват. В „Секир“ почти не се яде месо – показателно е, че не сготвихме месно ястие нито в деня, когато захлахме няколко кози и овце, нито на купона за изпращане на дългосрочните доброволци, когато Й. опече множество пици.

Общите хранения имат и социална функция, която координаторът П. описва така: „Тогава хората могат да се видят, да прекарат време заедно, те невинаги работят заедно и в резултат животите им се раздалечат. Намират си собствени начини и не се разбират – някой не разбира защо някой друг прави каквото прави. Получава все едно просто сме съседи под наем. А пеенето – то е за да се свържем за момент. Да си дадем сметка, че сме тук заедно, не поотделно. За мен е вид медитация. Заедно сме, изключвам всички проблеми и се съсредоточавам върху това какво ще ям“.

Пример за осъзнато потребление е и наличието на хранителна банка.⁶¹ Става дума за своеобразен магазин, до който имат достъп не само отседналите дългосрочно в „Секир“, но и почти всички други членове на квази-общността. Ключът стои на общодостъпно, но все пак скрито място – в един от ъглите на MNV, и всеки може да пазарува по всяко време.

Когато възниква идеята, първоначално само десетина души от общността проявяват интерес. За толкова малко хора управлението на доставките е лесно, но с присъединяването на повече хора, настъпва хаос. Затова човек от общността предлага да се заеме отговорно с управлението – да почиства, подрежда, прави зареждания, подбира подходящи чували.

Купувачът влиза в голямата стая, подобна на склад, която е пълна с чували/стекове с разнообразни трайни стоки от рода на ориз, брашно, зърнени закуски, олио, ядки, сладкиши и т.н. Има кантар и табели с цени, точно като в истински магазин (Вж Прил. 34). Желаетелът да пазарува внася определена сума като депозит и при всяко посещение вписва какво е изхарчил. Срещу символично заплащане координаторите Е. и З. се грижат за зареждането на едро с продукти (80 евро месечно за всяка от тях, които се събират споделено от ползвателите, и отстъпка от цените на стоките) преобладаващо от местни производители и с проверен произход – най-често органични/био. Постигат се изгодни цени на дребно и се оставя по-малък отпечатък върху околната среда (спестяват се разходи за транспорт, не се разхищават опаковки за съхранение на количества на дребно, не се продават пликосе, защото всеки идва със собствени торби и др.). Хората от квази-общността в Зайежова се гордеят и понеже инициативата е споделена и е доказателство, че имат доверие помежду си.

Благодарение на хранителната банка, разходите на „Секир“ са значително по-малки, отколкото ако се пазаруваше в обикновен магазин. За общи нужди „Секир“ има своя сметка, която се захранва всеки месец от живеещите в стопанството. Те дават по 25 евро, част от които отиват като депозит в местната ферма, откъдето се набавя масло и кашкавал.

⁶¹ А от 1999 до 2004 в екоселището действа и „Local Exchange Trading System“ – оперирувана размяна на блага.

За пазаруването, а и за други дейности е от голямо значение наличието на джип *Suzuki Vitara* за обща употреба от всички в „Секир“. Координаторът П. обаче подчертава, че не приветства постоянната му употреба, тъй като е загрижен за замърсяването на околната среда.

Освен за потребление на различни стоки, хората от квази-общността в „Секир“ и изобщо в екоселището харчат пари и за пътувания. Както вече изясних, много от тях са в почти постоянно движение, за което се изискват средства, въпреки че те се възползват от споделени пътувания, пътувания с велосипед, автостоп. Към средата на престоя си открих, че някои от живущите в екоселището прекарват зимите на канарския остров Ла Палма край град Тиджарафе, където има алтернативна екообщност. Координаторът П. е един от тях. Той споделя, че през 2018 г. е похарчил доста за самолетни билети. Дава си сметка, че това е в разрез с ценностите му, но все пак го прави. Пътува със самолет и до Норвегия, където през 2012 – 2019 г. отива като сезонен работник през лятото за един месец, за да изкарва пари и за да „почерпва от енергията на тази страна“. Иначе месечният му доход е около 500 евро, които му се заплащат от ЕС за това, че работи като координатор на ЕДС-доброволците. Основна част от приходите му отива, за да поддържа добрия стандарт на живот на трите си деца тийнейджъри. Той не пропуска да подчертае, че понеже е в селска среда, му се налага да пазарува „някакви неща“, но не постоянно и не за удоволствие.

3.2.5. Други преселнически проекти в Зайежова

На 20 минути пеша през гората над „Секир“ се намира „Брана“ (*Brana*, от словашки букв. „врата“). Това е личен екопроект на един от първите алтернативни преселници в Зайежова – Т. (м., около 45, Зайежова) и впоследствие на съпругата му Л. (ж., около 45, Зайежова). Когато Т. купува земята, цените в селото все още са ниски и затова се сдобива с 35 декара. Заема се да строи всичко сам и впоследствие със спорадична помощ става първият, издигнал къща от сламени бали в Словакия. Строителството с естествени материали става едно от професионалните му поприща, практикува го из цяла Словакия, организира и участва в уъркшопи там и из други европейски страни.

Екопроектът „Брана“ и собственикът му преминават през „преходи“, както се изразява К. (ж., 35, Серед), която е негова бивша половинка. В началото на новия век Т.

вдига с първата си съпруга традиционна сватба в „Брана“, която е заснета в документален филм⁶². Десет години по-късно Т. вече е разделен с нея и ориентира „Брана“ към общността. Заедно с тогавашната му приятелка К. (ж., 35, Сред) и координаторът на „Секир“ П. прокламират идеи за полигамен/полиаморен живот и привличат още четирима съмишленици, които П. показателно ми описа като „търсещи себе си“. Две години по-късно К. напуска „Брана“ и екоселището, депресирана и негативно настроена.

Т. има качества на лидер – харизматичен и отворен към света е, отнася се с разбиране и е способен да разрешава проблемни ситуации. Скоро обаче той също се изтощава от живота с много хора и от раздаване за общността. След като се запознава с настоящата си съпруга Л., се отказва от полигамния живот и се посвещава на семейството си (вече има две деца) и на индивидуалното развитие на „Брана“ като място за духовни занимания, включително шамански практики като прием на аяхуаска⁶³ и вещества, секретирани от мексиканска жаба⁶⁴. В „Брана“ идват хора от целия свят, случвало се е например лечители от различни континенти да прекарат седмица в дискусии и практики тук. Няколко пъти годишно в горите на „Брана“ се правят и церемонии за търсене на видения⁶⁵ (*vision quest*).

Т. и Л. влагат много средства, за да подобряват материалната база в „Брана“ (Вж. Прил. 35) Днес там има 3 малки къщи от естествени материали и покрити и добре обзаведена лятна кухня, както и различни конструкции, използвани за церемониите – например типи. Мястото е възможно най-отдалеченото спрямо центъра на Зайежова и затова двамата съпрузи не живеят там, а в мобилен дом наблизо до центъра на селото.

⁶² Zaježka-miesto slnečného lúča. Priehradník, Peter. 2005. Достъпно на: https://www.youtube.com/watch?v=ocF5Xx_5fuY&ab_channel=ZajezkaEcovillage

⁶³ Психоактивна напитка, приготвяна от листата на *Psychotria viridis* и стъблата на *Banisteriopsis caapi* и приемана под надзора на обучен лечител, който провежда ритуал. Вярва се, че пред участниците се разкриват тайни и познания от духовния свят.

⁶⁴ Веществата, съдържащи се в секрета на краставата жаба *Bufo Alvarius*, която обитава Мексико, са силно психоактивни, ако се приемат чрез пушене.

⁶⁵ Вдъхновено от индианските традиции свръхестествено преживяване, при което индивидът търси съвет или закрила от духове. Обикновено се провежда на отдалечено място, в изолация и продължава 3 – 4 дни с молитви и съсредоточаване върху настоящия момент (майндфулнес), без приемане на течности и храна. Във варианта, изпълняван в „Брана“, друга група пали огън и хвърля вода и храна в него, вярвайки, че пламъкът от свещите на участващите в ритуала ще пренесе енергията към тях.

Също така в „Брана“ интернетът е слаб, няма електропреносна мрежа и се използва ток от панели. Тъй като местността е гориста, през зимата няма достатъчно слънце и никой не живее там постоянно. „Разни хора идват и си тръгват“ – обяснява ми Л. През зимата на 2018 г. една художничка прекарва няколко месеца тук и описва изживяването си накратко: „Само рисувах и спях по 14 часа“.

Когато обсъждам „Брана“ с координатора на „Секир“ П., той с огорчение казва, че там общностният дух е изчезнал. Един от дългосрочно живеещите доброволци в „Секир“, който обмисля дали да не наеме една от къщите в „Брана“ за зимата заедно с партньорката си, също решава да се въздържа със сходно съображение: „Брана“ е нечие място, докато „Секир“ е общо. В „Секир“ не се чувстваш все едно си в имота на някой друг човек“. Наблюденията ми сочат, че това е така не само с „Брана“, но и с всички други индивидуални проекти в Зайежова. Те са преди всичко къщи на един или няколко души. Липсата на задълбочена обща визия е натрапчива, но въпреки това екоселището не се разпада, тъй като „съседи могат да се скарат, групи могат да са в разрив, но понеже всеки има собствено пространство и визия, която гони, продължава да се грижи за него“ (Р., 52, Братислава).

Всичките ми събеседници са съгласни, че въпреки разногласията, най-голямото богатство на Зайежова са хората. „Първото нещо, заради което хората искат да живеят тук, е... хората, които живеят тук“ – смята М. (м., 35, Зайежова). Дългосрочният доброволец Й. (м., 28, Зайежова) потвърждава това: „Дадох си сметка, че искам да уча за хората. Как да общувам с тях, как да сме приятели, как да съм искрен и същевременно любезен. Останах (като дългосрочен доброволец – б.м.), защото видях колко много може да научи всеки от общност като тази. Центърът са връзките с хората“.

Друга бивша обитателка на екоселището обаче изтъква от личен опит един мащабен проблем във връзките на преселниците: „Връзките с хората са крайъгълните камъни. (...) Постоянно идват нови хора. От една страна, това е свежа енергия, нови идеи, много яко. Но от друга, тази свежа енергия води до внезапни промени, внезапно избухване на чувства, някой внезапно се влюбва в този новия човек и после става трудно за управление. „Какво да правя, имам си приятелка, даже може би и дете си имам, но много ми харесва онова момиче“. Така че проблемите с връзките са от голямо значение

– или оставаш с човека, или го напускаш, или се изолираш, или тотално си тръгваш от екоселището, понеже не можеш да откриеш компромисен вариант“ (К., ж., 35, Сред).

Не става дума само за романтични връзки. Проблеми възникват и с по-интровертните индивиди, които биват критикувани, че не участват достатъчно и не споделят достатъчно. Такива хора се чувстват не на място сред настоящите за изразяване и споделяне екстраверти в общността и е възможно да си тръгнат от нея.

По отношение на текучеството и новите хора, много от живеещите в Зайежова се радват на тази „свежа енергия“. Когато се връща в Зайежова, за да живее под наем с детето и мъжа си, бившата ЕДС-доброволка Л. (ж., 30, Зайежова) установява, че за 6 – 7 години почти всички хора са се сменили и има много нови младежи. Опасявала се е, че ще завари само застаряващите преселници, и се радва, че новите хора носят и нови вдъхновяващи истории. Това е типично мнение за човек, който е във вечно търсене и се демотивира, ако спре да вижда и постоянно да участва в нещо ново и различно. В Зайежова липсва обичайното за селската среда еднообразие и това е една от причините селото да привлича алтернативни преселници.

Интересът към какво ли не и нуждата от промени са свързани с желанието на преселниците да опознаят себе си, да намерят автентичния си Аз. Л. (ж., 33, Зайежова) отбелязва нещо, което намирам за вярно – че „хората тук са отворени към това да опознаят себе си“, но погрешно приема, че са в състояние да превъзмогнат конфликтите и да общуват отворено, че „не крият тъмните си моменти, а споделят“ и че искат да обсъждат проблемите. На пръв поглед изглежда така, но по-задълбоченото наблюдение показва, че много от тези хора не успяват да се справят с трудностите си, колкото и да подхождат отворено към тях.

Най-отличителният проблем на екоселището е индивидуализирането на хората, които изобщо са избрали да останат дългосрочно, и респективно на проектите им – взаимоотношенията между обитателите стават спорадични, понеже всеки се е отдал на проекта си. Дългосрочният доброволец Й. (м., 28, Зайежова) казва: „Семейството спира развиването на по-големи идеи“, визирайки идеи, засягащи цялата общност. Същото виждане споделя и К. (ж., 35, Сред), която е живяла в Зайежова преди и идва с мен 6 години по-късно, проявявайки любопитство доколко са се променили нещата: „Хората се затварят, живеят си личните животи и семейните, а не общностния живот. Изглежда

това е тенденция от самото начало. В началото са си споделяли всичко, решавали са всичко заедно. Лека-полека са започнали да се радват на неприкосновеността си“. Тя дава за пример сватба на двойка преселници, която не е отворена за всички преселници, а само за поканените.

В допълнение, според координатора на „Секир“ П. фрагментирането се дължи на наличието на множество алтернативни преселници – няма глад за съмишленици, какъвто би бил налице, ако само няколко алтернативни преселници са в общност от местни хора; сега човек може да подбере с кого да общува. Въпреки всичко той подчертава, че неговата „лична инвестиция е да поддържам хората заедно. (...) Да правим неща, да се кефим един на друг, да си помагаме доброволно по личните места. Тази година го правихме само веднъж (...) Преди години петима души ходехме от къща на къща, за да си помагаме безвъзмездно. „Не позволявай общностният дух да замре“ – това ми е фокусът сега“.

Един от най-възрастните преселници (К., м, над 70, Зайежова) признава, че е очаквал общността да се развие по различен начин от консуматорското общество, но това не се случва. През 2019 – 2020 г. Зайежова се доближава повече до обикновено село, а не до екоселище. На първо място, липсват ѝ правила за функционирането – обща визия за бъдещето, общо вземане на решения, критерии за прием. И все пак наблюденията ми потвърждават мнението на П.: „Това място вече не е изключително, но със сигурност има повече взаимодействие между хората, отколкото в нормално село. Не бих казал, че всеки тук е еко. Живееш сред природата, но не на всеки му пука какво яде, или ползват колата, за да си закарат децата на градина, вместо да повървят 20 минути пеша, защото казват, че нямат време. Зависи си от хората, но не можеш да нареждаш на всеки какво да прави. Все пак тук са дошли образовани хора“.

3.3. „Странстванията на Одисей“ в Оверайзе, Белгия

3.3.1. Кратка история на К. и проекта ѝ

През 1991 г. К. (ж., 59, Оверайзе) и тогавашният ѝ съпруг купуват къщата в Оверайзе, където К. живее и до днес, на тогава високата цена от 250 000 евро⁶⁶. Тя е в края на населеното място и обстановката е досущ като в урбанизирано село – широки

⁶⁶ За удобство посочвам еквивалента в евро на сумата, платена в белгийски франкове.

дворове, тишина, много зеленина и същевременно спирка на градския транспорт наблизко. Двамата искат да живеят по-близо до Брюксел, но цените на имотите там са непосилни за тях. Почти 30 години по-късно, когато съжителствах с К. по време на теренната ми работа през 2020 г., тя ми каза, че днес би могла да продаде дома си за около 600 000 евро, тоест близо три пъти по-скъпо.

Между 1987 и 2003 г. К. работи като стюардеса в малка авиокомпания. „Това си е семейно поприще, понеже баща ми беше пилот, а майка ми също беше стюардеса. Така че ние (с двете ѝ сестри – б.м.) израснахме така. Беше нещо обичайно да кажеш „Ще летя до еди-къде си“. (...) Бащите на двете ми дъщери също са пилоти“. От днешна гледна точка, К. подчертава, че историята ѝ е доказателство как „човек се обуславя от заобикалящата го среда – нуждаеш се да съм като мама и като татко, да правя това, което съм правила през цялото си детство“. Споделя ми, че обичала да опознава различните страни и култури, но професията ѝ била неприятна, заради бързането, напрежението и постоянната работа с хора (и пътници, и екипаж). Отначало обслужва кратки полети из Европа, но пожелава да бъде пренасочена към обслужване на дълги полети, понеже предвидените в този случай по-дълги почивки в Белгия ѝ позволяват да прекарва повече време с двете си дъщери. Спомня си как колегите ѝ на дългите полети прекарвали престоите в далечните страни, отдавайки се на купонясване и пиене на алкохол до късно през нощта, а не на разглеждане и отпочиване, от каквото тя се нуждаела. Полагащите ѝ се едно-две денонощия почивка преди връщането в Белгия приемала като „време за себе си“, понеже всичкото останало свободно време посвещавалас дъщерите си.

К. се измъчвала от факта, че заради работата си постоянно ѝ се налага да отсъства от всекидневието на двете си деца и че те се огорчават и затрудняват от това. „Изобщо не бях щастлива и се зарадвах, когато авиокомпанията фалира, защото вече нямаше да ми се налага да напускам децата си (...) Днес правя това, което искам и което ми подхожда“. Това се случва през 2003 г., когато голямата ѝ дъщеря е на 12 години, а малката – на 10.

Заплатата на стюардеса не е достатъчна, за да покрива нуждите на двете ѝ деца и поддръжката на голямата къща: „Съпругът ми ми помогна да осигуря на децата си живот, какъвто бих искала“. Той обаче загива в инцидент малко след закупуването на къщата. Повече от десетилетие по-късно, през 2008 г., К. изживява повторно трагична

загуба на още един свой партньор, който е диагностициран с рак на мозъка през 2007 г. Два месеца преди да почине, той ѝ подарява първия ѝ кон, знаейки, че така ще сбъдне нейна голяма мечта. Пътуват до съседна Франция, за да изберат заедно кон от Скалистите планини (*rocky mountain horse*) – американска порода, славеща се с шоколадовите краски на козината, добрия нрав на животните и издръжливостта им в студен климат.

Конят Одисей обаче пристига в Оверайзе след смъртта на партньора на К. – чак през юни 2009 г. По това време тя е в сериозна житейска криза. „Питах се какво ще правя с живота си. Какво научих от това, което преживяхме с приятеля ми? Знаех какво е коучинг⁶⁷, понеже откакто приятелят ми научи, че му остават десетина месеца живот, той се захвана с подобни практики. Много малко време беше, за да осъществи промяна в себе си. Но все пак опитахме и вместо десет месеца, оживя петнадесет“. Впоследствие К. научава за практиката „коучинг с коне“ (*echi-coaching*) и се квалифицира като такъв коуч, за да помогне на други хора, страдащи от психологически травми, а защо не и други, изпаднали в положение като това на вече починалия ѝ партньор. Записва се на обучения, свързани не само с езда, но и с познаване на характера на конете и основите на работата с тях. Колкото повече се занимава с коне, толкова повече „оценявах чувствителността на това живо същество, околната среда, сходствата между кон и човек“.

Навлизайки все повече в света на тези стадни животни, К. си дава сметка, че за Одисей не е добре да живее сам. Във Валонски Брабант много хора отглеждат коне и тя опитва да го присъедини към чужди коне, но винаги среща трудности, заради различните нагласи и практики на различните собственици. Проблемът се разрешава с настъпването на 18-ия рожден ден на по-малката ѝ дъщеря. К. предлага да ѝ подари кон и след като М. се съгласява, купуват Азаро (също порода кон от Скалистите планини). Одисей и Азаро заживяват заедно, а впоследствие К. решава да размножи първия. Тук се изправя пред поредно трагично стечение на обстоятелствата. На 100 км от Оверайзе се продават два женски коня. Заради падане в плувен басейн през зимата, собственикът

⁶⁷ Дългосрочно обучение с формални и неформални методи, чрез които дадено лице бива подкрепяно от свой ментор, докато постигне някаква лична или професионална цел или разреши конкретен проблем.

им остава парализиран и вече няма възможност да се грижи за кобилата Еня и нейната сестра. К. намира обявата във Фейсбук група за любители на коне от Скалистите планини и първоначално изчаква, защото не е имала нагласата да купува кобила, а само да я ползва за разплод. Месеци по-късно обаче, обявата е все още активна и К. се решава да отиде да види кобилите на живо. Споделя ми, че се е влюбила в Еня от пръв поглед и че две години след като Еня заживява с Одисей и Азаро, ражда конче от Одисей – кобилата Иная (Вж Прил. 36).

Макар да не е планирала да поеме отговорност за толкова много коне, признава, че ѝ е приятно да ги отглежда и че бройката благоприятства за вече професионалното занимание на К. като коуч, понеже всяко от животните „има своя самоличност“. Проектът ѝ се нарича „Le Voyage d’Ulysse“ (буквално „Странстванията на Одисей“)⁶⁸.

3.3.2. Функциониране на проекта

В последните години К. все повече усъвършенства специфичния тип алтернативна психотерапия, който предлага – личностно развитие с помощта на коне⁶⁹ (известно още като *equine facilitated psychotherapy*). Един от менторите ѝ е международно признатата Линда Коханов, която е смятана за основоположник на коучинга с помощта на коне през 1997 г. Коханов се занимава също с обучение на коне и иновации в развъждането им, но най-вече с образователни програми, при които хора развиват с помощта на коне умения, свързани с лидерство, увереност, поддържане на връзки, развиване на интуицията и на емоционална интелигентност. К. е впечатлена от учението на Коханов и дори ми подари луксозния комплект „Пътят на коня“ (*The Way of the Horse*) – книга плюс 40 карти, които авторката е разработила като инструмент за съветване, тълкуване и разрешаване на проблеми.

Психотерапията, практикувана от К., се основава на убеждението, че човек не може да прикрие емоциите си от кон⁷⁰; че спрямо неговото поведение може да разкрием емоциите си, свързани с трудни ситуации, да успеем да ги идентифицираме и

⁶⁸ Видео с кадри от проекта „Странстванията на Одисей“ и други преселнически проекти във Валонски Брабант, представляващо неделима аудио-визуална част от дисертационния ми труд, е достъпно на адрес <https://youtu.be/Rgyt-PVcbh>

⁶⁹ Подобен проект съществува и в България. За повече информация вж. horseswilltellyou.com

⁷⁰ К. смята, че още две животни откликват по сходен начин към човека – делфини и слонове.

да установим какво ги поражда и какво означават. Тя дава примери с нуждата от контрол, със съденето, с отричането. Това твърдение се подкрепя от изследвания в областта на неврофизиологията на емоциите. Според Линда Коханов, други коучове и К., човек може да се пребори със свои страхове и проблеми чрез общуване с и наблюдение на конете, като коучът направлява процеса, а конят е отразител.

К. практикува коучинга сред природата и винаги индивидуално, а не в група. Всяка сесия включва три основни части: (1) уводна – разговор с коуча с цел определяне на целта; (2) самостоятелно общуване с коня – в едно пространство с него или в безопасна близост; (3) заключителна част – отново с коуча; и една допълнителна част – (4) получаване на запис с размишления и наблюдения на К. относно случилото се по време на сесията. Не се изисква предварителен опит в общуването с коне или в язденето. В сесиите К. моли участника да си представи какъв съвет би дал коня; да следи поведението на коня; да прави паралели; да се запитва какви уроци научава от общуването.

Коучингът, предлаган от К., струва 60 евро за 3 – 3,5 часа, а редовните ѝ клиенти в края на 2020 г. са около 30 души, чиито сесии се провеждат през 3 седмици. К. определя тази цена за по-ниска от необходимото, но тя се обуславя от намерението ѝ да помага на хора с психологически проблеми и да работи това, което смята за свое призвание. Поддръжката на такива расови коне е скъпа – например преглед на зъболекар струва над 100 евро за кон, а хапчета против паразити – 160 евро на кон, като трябва да се приемат през няколко месеца. Същевременно продажбата на млад, няколкогодишен кон, какъвто е Иная, възлиза на около 4000 евро, ако няма документ за поколение и на 5 – 6000 евро, ако е наличен такъв. Над 8 години конят вече встъпва в зряла възраст (обичайната продължителност на живота е 20 – 30 години) и тогава цената достига 8000 евро. К. планира да продаде Иная, като момичето – потенциален купувач, ще идва да вижда кобилата когато иска, но Иная ще остане да живее в сегашната конюшня с пасище. Така високите разходи на К. ще бъдат поне донякъде споделени.

3.3.3. Всекидневие на К.

Докато съжителствах с фината и елегантна К., тя на няколко пъти ми сподели: „Обичам да правя нещата красиви“. Не е пресилено да определя това като един от

лайтмотивите в живота ѝ. Този стремеж се откроява особено в интериора и екстериора на къщата ѝ и на наетите конюшни и земи за паша. Домът на К. е уютен, обзаведен с вкус и без да са пестени средства. Сестра ѝ В. (ж., 51, Braine l'Alleud) коментира, че К. „не си дава сметка колко хубаво е обзавела. Знае, но забравя – нали е всеки ден там“.

Обширната ѝ къща в Оверайзе е на 2 етажа (Вж Прил. 37). Типично за тази част от Европа, общите помещения на първия етаж преливат едно в друго, а не са отделени с врати и стени. В една част е ситуиран холът с телевизор, който може да се „скрие“ зад подвижна врата, имитация на стена. Двата дивана са кожени, в обзавеждането преобладава масивно дърво, има скъп килим от животински косми, камина, както и много растения. В друга част са разположени широка трапезна маса и голям кухненски бокс. На този етаж има също 1 стая, 1 склад-гараж и 1 тоалетна.

На втория етаж се намират две спални с обща баня помежду им и още една спалня с гардеробна и отделна баня, както и тоалетна. Откакто дъщерите на К. не живеят с нея, двете спални вече не са детски стаи, а стаи за гости. От началото на 2020 г. К. обмисля да ги отдава под наем за нощуване за 30 евро на вечер. Предстоящото ѝ начинание вероятно би се увенчало с успех, защото това е един от най-скъпите райони в Белгия и нощувка в хотел струва близо 200 евро.

Двата двора са около половин декар общо и също са обзаведени с маса и места за сядане. Няма зеленчукова градина, а само дървета, храсти и поддържана поляна (Вж Прил. 38). Сред тях често прекарват времето си двете кучета на К. – мъжки бийгъл и женска хрътка, както и котката ѝ.

Всекидневието на К. се разделя между въщи и в конюшната, като двете са на 10 км едно от друго. През годините е наемала различни конюшни и прилежащи към тях поляни. Тя подчертава, че е трудно да се намерят пасища и че обявите за наем или продажба се разпродават бързо. Едно от местата е било до езерото Дженвал, наблизо до което е къщата ѝ. До 2019 г. пък конете са живели в пасища и конюшни в Уавър. Там мястото е голямо (20 дка), съответно и цената е 1 500 евро месечно. За да си позволи такъв разход, К. го е наела със съдружничка и двете са се грижели и за чужди коне. Определя това като изтощаващо и като лишавашо я от достатъчно време за собствения ѝ проект. Собственичката казва, че благодарение на К. мястото е станало по-приятно и

успокояващо, и съжалява, когато К. и съдружничката ѝ решават да се разделят. Предлага ѝ да остане, но К. не е в състояние да си позволи подобен разход.

Въпреки че отива в настоящата конюшня всеки ден, К. все още не прекарва с конете толкова време, колкото ѝ се иска. Така е, понеже често идват посетители, както и хора, свързани по различни начини с търговията и отглеждането на коне. В средата на 2019 г. К. наема за 200 евро месечно мястото, което се намира в село Томбеек – на 25 км южно от Брюксел, и представлява конюшни и пасищна поляна, част от имот, включващ малък замък, множество поляни, гора и малко езеро (Вж Прил. 36). Приятелка на К. е наела съседната поляна, част от същия имот.

Едно от наетите от К. помещения служи не за приютяване на конете, а на многобройните ѝ посетители. Оборудвано е с хладилник, посуда, маса и столове, но течащата вода е единствено от маркуч в кофа. И тук, както в дома ѝ, преобладават дърво, линии и украси, вдъхновени от природата (Вж. Прил. 39) – отличават се множество фигури и рисунки на коне.

К. се грижи всекидневно и отдадено за четирите си коня – сресва опашките, гривите и останалата козина, почиства ги, маже ги с помади, забърсва копитата (Вж Прил. 36). Връзката ѝ с конете е изключително силна. Наблюдавам как повече от час К. почиства най-младата кобила Иная, която е толкова добре дресирана и спокойна, че не се дърпа. Показателно е как след като същия следобед тя се овъргала в калта, К. искрено не се ядосва. Приема го за нормално, понеже конете се разхлаждат по този начин.

Докато споделяме заедно всекидневието ѝ, многократно си проличава колко са искрени твърденията ѝ, че за нея е вдъхновяващо да работи с коне и сред природата: „Понякога просто отивам и помириствам земята. И виждаш дърветата, и можеш да ги докоснеш, и можеш да видиш всички тези цветове и светлинките сред листата. Това ми дава толкова много енергия. Чувствам се по-приземена. Същото е и когато съм сред конете. (...) Като пристигна там (при конюшната и пасището – б.м.), ми се прииска да съм дошла по-рано. Заради светлините, и небето, и дърветата, и енергията на конете“.

Помежду постройките и пасищната поляна К. е опънала обширна кремава шатра с гледка, където тя и гостите ѝ седят, когато времето е хубаво (Вж Прил. 39). Често остават до тъмно и палят огън в походна метална поставка. Такъв бе случаят и в една ноемврийска събота, когато К. организира там звуково пътешествие (*sound journey*). С

този термин се обозначава медитационна практика, провеждана под съпровода на множество звуци с различна честота и тоналност, за които се смята, че резонират с различни части от човешкото тяло и подпомагат връзката на човек с неговото автентично Аз. К. описва звуковото пътешествие така: „Звуковите вибрации хармонизират и хората, и конете. Всяка вибрация се разпространява из клетките посредством водата, която всички те съдържат, и така вибрацията помага за освобождаване от напрежението, емоционалните блокажи, физически и ментални, които носим съзнателно или не“. Според нея присъствието на конете, разхождащи се свободно по поляната („в пълна свобода“ – казва К., за да подчертае тази своя ценност), благоприятства процеса. В описанието на Фейсбук събитието тя кани желаещите да „споделят момент на релаксация и благосъстояние в перфектна хармония с конете и заобикалящата природа“. Тук се наслагват ключови думи, характерни за всичките ми респонденти не само в Оверайзе, но и в Зайежова и Желен: хармония, природа, релаксация. Цената за участие е 30 евро, но подлежи на договаряне, ако някой иска да присъства, а няма финансова възможност за това. Тъй като 18 души заявяват присъствие, а събитието се провежда по време на пандемията от коронавирус, К. ги разделя в два уикенда по 9 души.

Събитието съвпада с момент, когато тя трябва да купува сламени бали за храна на конете през идващата зима. К. договаря с фермер от Томбеек 16 квадратни сламени бали по 3 евро всяка и ги докарва с ремаркетото си, където понякога вози и коне. Слага балите под шатрата, за да служат като удобни места за сядане и отпускане. Покрива и пода със слама, за по-добра изолация от хладната земя.

Жената, която ще изпълнява музиката на живо, нарежда инструментите си на пода, върху черно шалте и сиво вълнено одеяло – тупу (tupu), гонг (gong), тибетска пееща купа (Tibetan bowl), тубафон (tubalophone), шрути кутия (shruti box). Разказва ми, че се занимава с такава музика от 5 години и че се снабдява бавно с инструментите, защото повечето се поръчват от чужбина и са скъпи. Тя е около 30-годишна, а средната възраст на посетителите е 50 години.

Докато се събират, пият кафе. Никой не употребява алкохол и почти никой не пуши. След медитацията К. ги черпи с чаша гореща тиквена крем-супа, приготвена по-рано у дома ѝ.

К. не е вегетарианец, но яде малко месо, защото не толерира начина, по който се отглеждат животните. Понякога си купува пържоли, но в общи линии спазва алкален режим на хранене, нарушаван само от прекомерната употреба на различни сирена. Старае се да се храни с много плодове и зеленчуци и малко хляб. В кухнята си има грамаден шкаф със суперхрани, семена и други здравословни продукти. Снабдила се е и с машина за изцеждане на сок и с кухненски робот за смутита (рецептите за които седят залепени на един от кухненските прозорци), но не ползва тези уреди често.

Потребителските ѝ практики са сходни с тези на респондентите, описани в 3.1. и 3.2., но за разлика от тях, тя не произвежда нищо. Както всичките ми събеседници от Валонски Брабант, пазарува от магазина, като проявява уклон към стоките с етикет „органично“.

Ценностите (свобода, автономност) и всекидневието ѝ (живот близо до природата; прехрана, свързана с това; разнообразни ню-ейдж практики) са сходни с описаните в 3.1. и 3.2., макар че стандартът ѝ на живот е осезаемо по-висок и макар че напълно ѝ липсва хипарският уклон, забележим в преселниците в Желен и Зайежова. За разлика от повечето от тях, тя е съумяла да намери и упражни баланса, който всички те изтъкват за жизнено важен.

3.3.4. Други преселнически проекти в района

При пешеходните си обиколки из района на Оверайзе и Уавър наблюдавах колко разкъсани са тези градове и как са сформирани от по-малки населени места, които бих определила като урбанизирани села и квартали (тези, които са по-близо до градския център). Връзката на обитателите им с градската среда личи и се потвърждава и от проведените интервюта с респонденти, живеещи там. Тъй като във фокуса на дисертацията са преселниците от градска в селска среда, избрали да заживеят алтернативно, в тази част ще дам само един пример. Той се доближава до примерите, дадени в 3.1. и 3.2. и това позволява да бъде сравнен с тях.

М. е 28-годишен архитект, живял със съквартиранти в Брюксел. Той е единственият ми белгийски респондент с възгледи, сходни с тези на повечето от респондентите в Желен и Зайежова. Изявен природозащитник е, практикува осъзнато производство и потребление и се стреми да се разграничи от живота в градска среда, подчертавайки, че

пречи на автентичността и идентичността му. Разказва ми, че той и приятелката му, която също е архитект, „се уморили“ от града и понеже много искали да построят нещо заедно, се заели да построят мобилен дом (Вж Прил. 6) върху ремарке от камион. „За момента е добро решение, понеже сме млади хора, не е ясно къде бихме искали да живеем след 10 години (има предвид, че е рано да инвестира в жилище отсега – б.м.), не е ясно каква ще ни е ситуацията тогава. Светът се движи все по-бързо“, казва М.

Мобилният дом представлява 13 кв. м пространство за пребиваване през деня плюс 6 кв. м на второ ниво, предвидени за спане (Вж Прил. 6). В него има течаща вода, електричество и печка на дърва. Конструирането, обзавеждането и докарването до двора в Уавър, където е ситуиран през 2020 г., струват 30 000 евро. За сравнение, във Валонски Брабант цената на малка къща е 300 000, а по-голяма може да достигне повече от половин милион евро. Дворът, в който М. и приятелката му паркират мобилния си дом, приютява и други преселници от градска в селска среда: луксозно обзаведена юрта (Вж. Прил. 6), в която живее синът на собствениците на имота с партньорката и бебето си и друг архитект, който преустройва малка барака за дърва, изолира я и инсталира камина (Вж. Прил. 6). Собствениците на имота му плащат да го направи. Също така са съгласни къщата им да се ползва като общностна сграда. В нея живеят 14 души, които се хранят заедно и пазаруват някои от провизиите си споделено и на едро.

След преселването си в селска среда в Уавър М. и партньорката му се занимават все по-малко с архитектура в общоприетия смисъл на това поприще. Тя си намира работа в пекарна в града, а той – в тепърва развиващия се екопроект „l'Arbre qui pousse“ (буквално „Растящо дърво“).⁷¹ М. разказва за него: „Това беше мечта на група приятели – да правят нещата по различен начин (различно спрямо живота в града – б.м.), например да отглеждат зеленчуци заедно, да уважават природата и земята – по различен от общоприетия начин“. Те формират неправителствена организация и купуват ферма с площ 60 декара чрез краудфъндинг⁷². От 2019 г. М. и останалите работят по реструктурирането на постройките във фермата – някои са от XV век и изискват много

⁷¹ На територията на Белгия през 2020 г. са налице и други екопроекти: „l'Arbre qui fausse“, „La ferme de Froidfontane“, „Les jardins d'Arlhay“, „l'Ecolieu de L'Orneau“ и „Le chateau“.

⁷² Инициатива, при която се набавят финансови средства, като множество хора се призовават да дадат малки суми.

работа. Заемат се да изолират добре всичко и да поправят покривите. Вече са налице обзаведена общностна постройка (Вж Прил. 40), работилници и магазинчета (например магазин за дрехи с показателното име „Permaculture“), както и стаи за наемане. През ноември 2020 г. на територията на „l'Arbre qui pousse“ живеят под наем 22 души, основно младежи, като това е друг от начините за финансиране на проекта. Дори тук наемите са скъпи, заради факта, че Валонски Брабант е една от най-скъпите области в Белгия. В действие е и родителски кооператив, описван от М. като „няколко родители, които са се обединили, за да осигурят на децата си различен тип обучение от онова, което се предлага в училище“. Петнадесет деца между 6 и 18 години се обучават в общностната сграда по три дни в седмицата.

Към края на 2020 г. „l'Arbre qui pousse“ работи спорадично с доброволци. „Все още обмисляме и експериментираме“ – подчертава М.

С типичната за мигрант с цел промяна начина на живот нагласа М. казва: „За момента прекарвам най-много от времето си във фермата, защото така се чувствам добре“. Визирайки мобилния си дом в съседното населено място, той коментира: „след година-две може да се преместим някъде другаде и да построим нещо малко по-голямо“. Той и приятелката му допускат възможността да предоставят настоящия си мобилен дом за живеене на други хора в „l'Arbre qui pousse“. На територията на екопроекта вече има няколко мобилни домове, един от които се използва от алтернативното училище.

3.4. Изводи

В описаните истории на преселници в Желен, Зайежова и Валонски Брабант се открояват анализираните в предходните две глави практики, типични за лайфстайл миграцията от градска към селска среда: осъзнато производство, включително земеделие; осъзнато потребление, включително живот с нулев отпадък; спазване на дневен режим и практики, които според преселниците благоприятстват здравословното им състояние и добруването им и др. Лайтмотивите, които се очертават, са уклон към строителство/обзавеждане с естествени материали и направа на предмети на ръка, желание за уединение, отстояване на ценности като автономност, спокойствие и свобода, всекидневна връзка с природата (най-често под формата на грижа за растения и животни). Любопитно е, че се припокриват дейности и дори специфични предмети на респонденти от различни страни: Б. в Желен има шрути кутия, на която понякога свири при събирания на гости, а К. организира медитационна практика, в която участва такъв инструмент; във „Вегетариум“ пеят преди хранене, живеещите в „Секир“ – също; Б. в Желен обича да се занимава с конете за успокоение, К. в Белгия – също; навсякъде има мобилни домове.

Тъй като Желен и Зайежова са сходни терени, преобладаваща част от чиито характеристики могат да бъдат съпоставени, в следващата таблица показвам графично такова сравнение.

	ЖЕЛЕН (≈30 души, развиващи автономни екопроекти; алтернативна квази-общност от 2005-6 г.)	ЗАЙЕЖОВА (≈80 души, развиващи автономни екопроекти; алтернативна квази-общност от 1994 г.)
Има ограничения за влизане в квази-общността	×	×
Има йерархия	×	✓ (но стремеж да няма)
Практикуват строителство с естествени материали	✓	✓
Обновяват стари постройки и стопанства	✓	✓
Изграждат нетрадиционни структури (напр. типита, куполни къщи)	✓	✓
Има мобилни домове	✓	✓

Има хранителна банка	×	✓
Има поне една общностна сграда (много хора обитават едно място)	×	✓ (няколко)
Има общностна детска градина	×	✓
Налице е поне частична обща грижа за децата	×	✓
Прилагат правилата на пермакултурата	✓	✓
Има поне една общностна зеленчукова градина	×	✓ (няколко)
Някои от екопроектите целенасочено привличат туристи срещу заплащане	✓	×
Налице са дребни бизнеси	✓ (2 места за настаняване)	✓
Работят с доброволци	рядко или ×	✓ (приоритет е)
Практикуват осъзнато потребление	✓	✓
Стремят се към живот с нулев отпадък	✓	✓

Лайфстайл миграцията на обсъдените в трета глава респонденти се основава на два стълба – отношението към природата и отношението към града.

Животът в близост до природата се осмисля не толкова като самостоятелна категория, а като опозиция на градския начин на живот. Различните събеседници влагат различно значение, понеже и градският им начин на живот е бил различен. На някои природата носи спокойствие – класическа ценност на средната класа консуматори. Живеейки сред нея, други се вдъхновяват за по-осъзнато потребление и за личностно израстване. Трети се стараят да се слейт с нея и така да намерят отговори на търсенията си.

Разгледаните случаи са на успешни мигранти – такива, които удържат на решението си да живеят на село въпреки проблемите в селската среда. Тези проекти най-ясно успяват да се дефинират като част от природата и да подчертаят различието си с градовете. Дори за собствениците им обаче е налице сериозна зависимост към градското, връзката с него е определяща за миграцията. Това се обуславя не само от нуждата за набавяне на продоволствия, които е невъзможно да се добият в селска среда, а и понеже градът е източник на работа, финанси, клиенти (за коучинг, туризъм, дистанционна работа и др.), както и на нови преселници. Точно оттам идват

недоволните и точно недоволните запълват местата на онези, които по една или друга причина са решили да си тръгнат от селото. Налице е вечен преход както на повечето от описаните места, така и на обитателите им (особено в Зайежова и Желен), било защото те изпърво са дошли с нагласа да останат временно, било защото не издържат финансово или социо-културно на трудностите в селската среда. Най-често те са дотолкова мобилни и мултилокални, че са негодни за членове на функционираща общност с общи цели и задачи.

Заклучение

Разпространението на блага и стойностите им, както и наличните възможности, се променят в пространството, а нуждите и ограниченията на индивида се променят във времето. В резултат той се принуждава да променя местоживеенето си (Détang-Dessendre et al., 2002: 35), да мигрира. Възприех определението на Уестлънд за миграцията като провокирано от предпочитания и нужди на индивида движение от място с недостиг към място с излишък (Westlund 2014: 144). Важно е обаче да отбележа, че респондентите ми никога не използват за себе си определението „мигранти“ и съвсем рядко – „преселници“.

Ще структурирам заключението на изследването си спрямо основните цели, които зададох в увода: да анализирам какви тенденции се наблюдават *преди* и *след* миграцията; да определя какви общи фактори са налице в България, Словакия и Белгия и съответно какви са българските специфики. Намирам изпълнението на тези две цели за един от основните приноси на дисертацията. То стана възможно чрез събирането на значително количество емпиричен материал (включително визуален) от три различни европейски държави. Данните за българската селска среда през 20-те години на XXI век, както и контролните данни за словашката и белгийска селска среда биха послужили като основа на бъдещи изследвания. Търсейки и разкривайки връзката между потребление и преселване, предлагам иновативна за българската наука призма за разглеждане на вътрешната миграция от градове към села.

Друг принос на дисертацията ми е въвеждането на слабо познатия в българската научна литература термин „селска идилия“ и утвърждаването на термина „миграция с цел промяна начина на живот“ (лайфстайл миграция), който досега присъстваше в България само спорадично, в кратки научни текстови форми. За да анализирам този актуален проблем, възприех съвременни теории от полето на миграционните изследвания като тези на Михаела Бенсън и си послужих с доказано ефективни подходи като включено наблюдение и учене и изграждане на биографични истории.

Какви са тенденциите преди и след миграцията от градска към селска среда?

Какво не достига на респондентите ми в града? Достатъчно физическо и социално пространство, където да развихрят индивидуализма и изобретената си автентичност.

Достигнах до този извод, опирайки се на теорията на Антъни Гидънс, според която константното преформулиране на Аз-а и идентичностите му се подчинява на нуждата на човек да действа автентично, да различава истинските си нужди и мотиви от наложените от средата, да получава удовлетворение, като се освобождава от зависимости.

А от какво са привлечени в селската среда? От обширните пространства, където автентичният им Аз може да разцъфне без да е зависим от много други хора; от леснодостъпна и неосквернена (каквато е според тях в градовете) природа; от липсата на всякакъв вид замърсяване. Но най-вече – от възможността да започнат наново, начисто, да спечелят втори шанс, да си върнат свободата (това са все изрази на респондентите ми). В разговорите си с тях и в последващото дешифриране и анализ, обърнах специално внимание на изразните средства, използвани от събеседниците ми, за да опишат живота и нагласите си. Тези средства са показателни за идеологията им – забелязва се постоянна употреба на думи като „баланс“, „природа“, „хармония“, „спокойствие“, „свобода“, чрез които се изтъква идеологията за автономен живот извън наложените стандарти на консуматорското общество.

Повечето от преселниците са преминали през повратна точка, катализираща решението им да променят начина си на живот. Не е задължително да се е случило нещо стресиращо или негативно (макар че преобладават такива случвания), може например да е раждане на дете. Предприемайки физическо пътуване от града към селото, те пътуват и метафорично към един актуализиран и по-автентичен Аз. Подлагат на изпитание дълготрайно поддържаните си социални роли и репрезентации, променят себеусещането и практиките си (Ноеу 2006).

Новият начин на живот се характеризира с това, че протича по-осъзнато, което според нагласите на респондентите ми се обуславя от околната среда, където са се установили. Ландшафтът в селска среда се е наложил като символ на спокойствие, на природа без много хора и без ограничения на градското. Както в града, така и на село обаче, преселниците съществуват не просто в ландшафта, а *чрез* него; в потвърждение на теорията на Инголд – конструират ландшафта чрез дейностите си, а той им съдейства в конструирането на връзки и идентичности. Земята и околностите им помагат да „тълкуват“ себе си: те са участници в произвеждания наратив за новия Аз (Filippucci 2016).

„Изборът къде да живееш е избор как да живееш“ – обобщава Хоуи (Ноеу 2006: 366). В преобладаваща част от случаите става дума за бягане/разграничаване от едно с цел преследване/утвърждаване на друго, ново, различно. Новият начин на живот може да е антитеза на „преди“, а може и да се характеризира с подсилване на идентичност, която „преди“ е била по-слабо изразена. Преместването в селска среда може да бъде форма за реализация на Аза и поради това е особено характерно за млади хора в трудоспособна възраст. Този феномен набира все повече популярност. Респондентите ми са твърдо убедени, че нуждите им са значими и че с действията си правят нещо необходимо не само за себе си, но и за потребителското общество изобщо. Така индивидуализмът им прелива в мисъл за колективното, за общото благо.

Преселниците възприемат себе си като активно действащи лица, които са подобрили живота си, благодарение на собствен, незададен от друго избор; взели са съдбата си в ръце, избягвайки незадоволителните обстоятелства, и не очакват другите индивиди (или обществата) да решават вместо тях, т.е. някоя институция или овластен индивид да действа за тяхно благо вместо те самите (Korpela 2014: 27).

И все пак мотивите и целите им са повлияни от това къде са живели досега. Колкото и големи индивидуалисти да са, изборите, историите, които разказват, и впечатленията им са обусловени точно от структури и системи, от каквито им се иска да бъдат отписани. Самата им идея да бъдат лайфстайл мигранти, както и действията по постигането ѝ, са ограничени от полови, класови, национални и други принадлежности. В сърцевината на желанието им за автономия обаче е да се разграничат от останалите класи. Ако успяваха да скъсат връзките с обществото така, както заявяват пред мен, че искат да направят, моралните и материалните им задължения към останалите класи, не биха се изпълнили. Става дума за задължения към структури, от които те всъщност зависят пряко – например структури, които осигуряват стигането до селската среда по асфалтов път или с влак; структури, заради които преселниците разполагат с гориво за високопроходимите си автомобили, както и със самите автомобили, и т.н. Дори в екоселището Зайежова обаче никой от преселниците не е толкова „извън мрежата“, че да не отдава значимото към тези и подобните им структури.

В дисертацията си възприех тезата на Бенсън (Benson 2015: 12), че разпознаването на потреблението като фактор за миграция е един от уникалните приноси на

изследванията за лайфстайл миграция към общото поле на миграционните изследвания. Респондентите ми преобладаващо засягат негативните страни на потреблението, свързват го с генерирането на твърде много боклук, с нуждата от повече работа, за да се закупват все повече вещи и услуги, с опити да се замаскират психологически проблеми чрез постоянна и нарастваща употреба на нещо. Малко от тях си дават сметка, че потреблението е средство за задоволяване на нужди като общуване и значимост, а също и на нуждата от контрол. В унисон с теорията на Милър за жертвоприношението, избираме какво да купим и употребим, за да изразим предаността към онова, от което се интересуваме. В техния случай това са най-вече Аз-а и природата. В селска среда те заживяват един по-зелен начин на живот, като смесват в иновативен шаблон преразгледани материали и практики от стария си живот (например работата от разстояние или консумацията на здравословни според тях продукти, произведени в далечни континенти) с нови материали и практики. Изграждат бриколаж – конструкция на иновативен начин на живот, в която прозират парчета от стария начин на живот.

Връщането към село днес е продължение на дълга интелектуална традиция, съчетаваща идеализация на селото с мечти за модернизация. Респондентите ми например обитават пространства, които дори да са строени по „традиционна“ технология (т.е. от естествени материали), предлагат основни цивилизационни достижения като вътрешна баня, ток, интернет. Изключение са само няколко респонденти, които са избрали да бъдат непотребители, но които също са зависими от „системата“ по един или друг начин.

В наративите на преселниците се очертава какво ценят и биха искали да преобладава в живота им: гъвкавост и издръжливост на проекта вместо постоянен растеж, задоволяване с достатъчното вместо търсене на ефективност, сътрудничество вместо съревнование, предпочитание към локалното вместо глобалното, подчиняване на природата, а не стремеж да се господства над нея. Решението им за преместване е повлияно от мнението им, че в селската среда е по-лесно да живеят в унисон с тези ценности, отколкото в градската. Нерядко моделите им за живота на село са неосъществими, тъй като са породени от конструкта „селска идилия“ (Halfacree 2014: 99) – представата, че на село животът е по-бавен, традиционен, в хармония с живописната природа и с местните хора. И тук проличава бягството – от задушавашото статукво към

обещания селски рай. Парадоксалното е, че макар да прокламира автентичност, тази идилия е неавтентична, по-точно изфабрикувана според нуждите на граждани и сбъдната само в някои туристически обекти и в екоселища със строги правила (а дори и там – с уговорки). Конструктът е привлекателен за преселниците, чиято цел е промяна начина на живот, понеже е изтъкан от дълбоки и традиционни ценности като свързване със земята, с природата и с общността и следователно им предоставя убежище от (пост)модерността. На теория в селото не съществуват разнообразните трудности, с които преселниците предстои да се сблъскат – финансови, културни, социални, материални и др.

Малко от наложената представа за градското като модерно и динамично и селското като традиционно и статично се потвърждава в реалността. Двете не са опозиции, каквито се предполага да бъдат, понеже урбанизация, контраурбанизация и селска среда са неразривно свързани (Westlund et al. 2014: 142). Селската среда вече е зависима от градската и това не важи само за урбанизираните села в периферията на градовете, а и за по-отдалечените. Градът е този, който захранва селата с продукти, услуги и... хора.

Проявявайки желание да се преместят от градска в селска среда, респондентите ми несъзнателно пренасят някои градски практики и модели на село. Същевременно в процеса на осъществяване на този преход, много от тях променят начина си на живот, внасяйки в него повече свободно време и осъзнатост. Става дума за дауншифтинг – преминаване отвъд социално приетите модели за успех чрез разграничаване на индивида от развита/развиваща се кариера и/или интензивно потребление. Преселниците оценяват значимостта си не на база професия или материално състояние, а на това, че разполагат със свободно време за извършване на дейности, които ги вдъхновяват вместо за развиване на кариера, а в някои случаи и с по-малко вещи и по-малко пространство за обитаване. Дори да решат да предприемат бизнес начинание в селската среда, мащабите му са дребни, а лидерът му се идентифицира като човек, който сбъдва мечта, а не като предприемач; човек отвъд финансовото измерение и много по-съсредоточен в осигуряването на качество и вдъхновение.

Дауншифтингът рядко се обуславя от икономически нужди. Преселниците дауншифтьри целят да забавят крачката, да са по-свързани един с друг(и) и с мястото, където са се установили, да разполагат с времето си вместо да го продават на

работодател, да живеят по-просто (Vanini, Taggart 2014: 191). Но „Простичкият начин на живот просто не е прост!“ – както предупреждават Бенсън и Осбалдистън (Benson, Osbaldiston 2014: 16) и както се убеждават преселниците, след като наберат опит в новата среда. Ако за индивида простичък начин на живот означава сам да добива храната си, очаква го неочаквано много работа, за да го постигне, или невъзможност намерението да се осъществи поради неблагоприятен климат. Ако пък намерението е да се припечелват пари от градска работа (независимо дали дистанционна, или присъствена), е налице обвързването с градския начин на живот, от който преселникът е искал да се разграничи.

Събеседниците ми градят наративи, които обаче невинаги се припокриват с и понякога дори противоречат на реалността – например постоянно поставяното ударение върху живота в общност контрастира с факта, че изследваните квази-общности в Желен и Зайежова функционират с изключителни и все по-задълбочаващи се затруднения. Също така през годините, които прекарах на терен в Желен, се открояват коренни промени в намеренията и нагласите на събеседниците ми.

В селска среда преселниците се чувстват по-свободни не само да се занимават с каквото преценят, а и да изглеждат както преценят. Доволни са от бягството си от града и градските общества, които са потискали автентичния им Аз. На какво се дължи свободата им в новата среда? На това, че са чужди, че са в гранично пространство, че са мултилокални и следователно не са длъжни да се обвържат с местните социални норми (Korpela 2014: 41).

Най-често респондентите ми поддържат стабилни връзки с други преселници – най-вече такива с алтернативни нагласи, подобни на техните, но не проявяват желание да се впишат в общността от местни хора. Дори отначало да са искали да научат от тях повече за „традиционните практики“, които конструктът селска идилия е обещавал, се отдръпват щом установят, че местните не се съобразяват с рамката на конструкта. Стига се дотам преселниците да гледат на местните подценяващо; да ги смятат ако не за „по-прости“, поне за прекалено различни, за да се намери общ език; да се изживяват като по-компетентни и с повече потенциал – поредно потвърждение на класовите им белези.

На пръв поглед е положително явление това, че преселниците идват с градския си инструментариум и опит, че внасят знания и практики, каквито обикновено местните

не прилагат и не притежават. По-задълбочено наблюдение обаче сочи, че този инструментариум и опит не е задължително да бъде приветстван от местните, нито пък да доведе до положително развитие на селската среда. Стременията на преселниците да променят средата рядко са разпознавани от селяните като усилия, насочени към общото благо, а по-скоро – като усилия да я напаснат към собствените си нужди и разбирания. Идеологиите за промяна на средата често са противопоставящи се – преселниците смятат, че се отнасят по-информирани и опазващо, докато местните са по-скоро експлоататори, борещи се за оцеляване. От гледна точка на местните пък, преселниците нямат достатъчно познания и са прекалено експериментаторски настроени – защо човек би искал да се занимава с остарели/алтернативни и със сигурност по-трудоемки практики и начини на живот.

Случва се физически и морални разстояния да възпрепятстват пълноценното общуване между съмишлениците, както и между преселници и местни. Също така поради мащабните пространства в разпокъсани села като Желен и Зайежова, промените в средата от страна на едните или другите често остават незабелязани. Всеки стопанин обитава своя действителност, в която местното селско съществува някъде далеч-далеч и с него се взаимодейства в редки случаи.

Възможно е дори квази-общността от съмишленици да не оправдава очакванията на индивида за общи цели и липса на проблеми; да не се докаже като вдъхновяваща или индивидът да установи, че е имал краткосрочна необходимост да бъде част от нея, а впоследствие да предпочете да си бъде самодостатъчен, да се посвети на собствен проект. Ето още един парадокс, свързан с изобретената автентичност – ако преселникът много държи на автентичния си Аз, това е противоположно за участието му в общност, понеже го прави невъзприемчив и несклонен към компромиси, каквито се налагат за функциониране на общността. Свидетел съм как разочарованието от това, което селската среда предлага, трансформира хора, които са били твърдо решени да заживеят на село, просто в такива, които поддържат вила на разположение за периодични бягства – или един от респондентите ми нарича тези хора – „готини вилджии“. Такъв развой обаче не бива да се тълкува като неуспех, понеже лайфстайл миграцията е преди всичко проект в развитие, а не действие с начало и край.

Кои са общите характеристики на преселването в България, Словакия и Белгия и какви са българските специфики?

Амбициозното включване на три терена от различни държави в една дисертация предполага сравнение между тях. След теорията, богато подплатена с примери, и след тълкуването на наблюденията ми, ще завърша с едно наситено с конкретика, но пестеливо по обем сравнение между Желен, Зайежова и Валонски Брабант в табличен вид. Целта е най-ясно да се отличат сходната реторика, но съвършено различните съдържания на понятията и различните ценности на трите квази-общности от преселници.

	ЖЕЛЕН	ЗАЙЕЖОВА	ВАЛОНСКИ БРАБАНТ
Автономност	Морална и емоционална самодостатъчност, а не от „Системата“. Мобилността им потвърждава, че не зависят от други хора. Атомизирани индивидуалисти, които могат да бъдат определени като общност само с уговорки.	Имали са нагласа да са самодостатъчни, но са установили, че това изисква прекалено много работа и че климатът не е благоприятен за това.	Нито едно от домакинствата няма стремеж към постигане на автономност.
Интерес към общото благо	Ограничен. Най-развит индивидуализъм. Налице е индивидуално его-развитие, перфектен егоизъм.	Има такъв. На глобално равнище са формулирани общи приоритети – съучастие на сходно мислещи хора (контрапункт на Желен).	Има местни квази-общности от добри съседи, но без алтернативни интереси.
Идентифициране със селото	Средно. Наричат се „новите желенци“ понякога, но не и само „желенци“. Тъй като са в постоянен преход и са мултилокални, не градят идентичност на база локалност.	Средно. Тъй като са в постоянен преход и са мултилокални, не градят идентичност на база локалност. Местните ги наричат „стромари“ (букв. дървари).	Силно. Повечето преселници живеят в даденото населено място от години.
Индивидуализъм	Исключително силен.	Силен към много силен.	Силен към много силен.
Приоритети за мястото	Да е съчетание от автономия и комфорт сред природата. Важен е собственият проект, а не самото село. Уж са тук заради общността, а тя на практика не функционира.	Да е сред природата, не задължително комфортно и с достъп до мрежи.	Да е съчетание от автономия и комфорт. Дворовете са достатъчно големи, за да не надничат хората в къщите си. Оградите са високи и през тях не се вижда.
Професионална заетост	Уклон към дистанцирана, глобална, отчуждена, високо платена, специализирана професия.	Не се идентифицират с професии.	Професии, зависещи от градски бизнеси и корпорации. Всекидневно или често пътуване до града по работа.
Изграждане на общност	Почти всеки преселник е собственик на имот. Няма общностни правила и устои. Преселниците рядко продават имотите си на други преселници, т.е. няма голямо текучество.	Много дългосрочни доброволци и хора, живеещи в къщи/мобилни домове под наем. По-малко собственици. За 6 – 7 години почти всички в екоселището са се сменили, освен ядрото от хора със собственост.	Дългогодишни собственици, квази-общност от съседи.
Дауншифтинг	Повече в потреблението, отколкото в работата.	И в потреблението, и в работата.	Най-вече в работата и не толкова в потреблението
Мултилокалност	Почти всички живеят мултилокално – между Желен и градска среда.	Във вечно движение са, идват и си тръгват. Рядко пътуват до града всекидневно по работа.	Живеят постоянно на едно и също място, но много от тях пътуват всекидневно до града по работа.

Отношение към селската среда	Експериментатори, за разлика от местните. С малки изключения не си изкарват прехраната в селото. Преселниците смятат, че местните неживеят достатъчно смислено; местните смятат същото относно преселниците.	Експериментатори, опитват да се прехранват от земята поне до известна степен. Не поддържат особени отношения с местните и не намират начина им на живот за особено смислен.	Радват се, че живеят близо до природа, но не я боготворят. Не се прехранват от земята. Поддържат градини за отдиш, а не за прехрана. В добри отношения са с местните, към които вече се причисляват, тъй като живеят от много време в района.
Връзка с града	Градът е важен. Избрали са Желен, за да си спестят само някои неприятни аспекти на града.	Градът не е важен. Действително желаят да се откъснат от градския начин на живот поне за известно време.	Градът е важен, носи им комфорт и приходи. Не желаят да си спестяват градския начин на живот
Обобщена картина на свършено различните профили	Глобални хора на средна възраст, които искат урбанизирано село с необходимите удобства и умерено дива природа. В последните години общността се усеща все по-слабо.	Бунтуващи се срещу консуматорското общество хора, които копнеят за единение с природата и да изпитат как се живее на село, но не завинаги. Множество доброволци.	Глобални хора на средна възраст. Имат някаква връзка с локалната общност и природата, но не се дефинират чрез нито едно от двете.

След като синтезирах най-важните изводи, получени след изпълнение на ключовите за дисертацията задачи, формулирани в увода, остава да очертая няколко теми, по които следва да се работи в бъдеще:

~ Сравнението на желенския модел с други модели в български села – не само с екологично ориентирани, каквито са квази-общността в Буново или екопроекта „Ура Гора“ в Странджа, но и с не толкова алтернативно настроени лайфстайл преселници в селска среда, които запазват градския си стил на живот, но се установяват близо сред природата.

~ Повторно проучване (re-study) на подробно разгледаните в трета глава екопроекти на ключови мои респонденти.

~ Самостоятелно разработване на темата за мобилните домове и за минималистично строителство в съвременна селска среда.

~ Проучване на трудовите миграции, които упражняват преселниците от градска в селска среда.

~ Проучване относно дигиталното номадство в България.

Библиография

1. **Балтаджиев, В.** 2022. Аспекти на всекидневие на мъжете в трудоспособна възраст в българското село (етнологично изследване за края на XX началото на XXI век). Софийски университет. Дисертация за присъждане на ОНС доктор, Софийски университет.
2. **Богданова, З.** 2008. Селските райони в България – перспективи и възможности за устойчиво развитие. Научни трудове на Русенския университет, том 47.
3. **Гаврилов, Г.** 2022. Селската мечта на градския човек – кризата като възможност. В: Българска етнология, 1 (под печат).
4. **Дечева, М.** 2008. Идентичности в българското село (случаят село Муселиево, община Никопол). В: Дечева, М., съст. Динамика на националната идентичност и транснационалните идентичности в проеса на европейска интеграция. София: Парадигма.
5. **Димитров, Н.** 2013. Въведение в научните изследвания. Пловдив: Интелексперт-94
6. **Димитрова, Бл.** 2019. Живот с нулев отпадък в България. София: Ракета.
7. **Димова, Н.** 2014. Антиконтсумативни идеи и трудови практики в две български еко общности. – В: Кръстева-Благоева, Евгения (съст.). Всичко за продан: Консумативната култура в България. Нов български университет. София, 270-303
8. **Евлогиев, В.** Миграцията и технологичните промени // вестник Орбита, брой 38, 1989, с. 4
9. **Еял, Н.** 2021. Внимание. София: Ракета.
10. **Златанова, В.** 2014. Причини за миграцията към селата. В: Дългото пътуване към селото. София.
11. **Карамихова, М.** (Съст.) 2003. Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век. София: МЦПМКВ
12. **Карамихова, М.** (Съст.) 2006. Градиво за етнология на миграциите. София: ЕИМ-БАН.

13. **Карамихова, М.** Постсоциализмът като виенско колело (Политико-геронтоложко есе). 2017. Сп. История. г. 25, № 6, 627-639.
14. **Кастелс, М.** 2006. „Позеленяването“ на Аза: екологичното движение. – В: Кастелс, Мануел. Информационната епоха: икономика, общество и култура. Т. II Силата на идентичността. ИК „ЛИК“, София
15. **Кастелс, М.** 2006: Другото лице на Земята: социалните движения срещу новия глобален ред, – В: Кастелс, Мануел. Информационната епоха: икономика, общество и култура. Т. II Силата на идентичността. ИК „ЛИК“, София
16. **Кастелс, М.** 2006: Колективният рай: идентичност и значение в мрежовото общество. – В: Кастелс, Мануел. Информационната епоха: икономика, общество и култура. Т. II Силата на идентичността. ИК „ЛИК“, София
17. **Кисикова, М.** 2022. Аз не знаех, че съществува Пчеларово даже! И да дойда старините си да карам тука, да се уча на земеделие, Да гледам кокошки. Селото като (не)очакван избор. В: Българска етнология, 1 (под печат).
18. **Колева, Г.** 2014. За и против миграцията от града към селото (споделянето в социалните мрежи). В: Дългото пътуване към селото. София.
19. **Колектив.** 1931. Българското село 1930 година. Юбилеен сборник. София: Пряпорец.
20. **Кръстева-Благоева, Е.** 2008. Идентичността. – В: Ловци на умове III. София, Нов български университет, 80-91.
21. **Кръстева-Благоева, Е.** 2013. Консумативната култура в полето на културната антропология, 9-47. В: Всичко за продан, София: НБУ
22. **Лийф-Крисчън, Д.** 2016. Да създадем живот заедно. Практически средства за развитие на екоселища и съзнателни общности. НЧ „Бъдеще сега 2006“.
23. **Маева, М. и С. Захова.** (Съст.) 2013. Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието. София: Парадигма
24. **Маркова, В.** 2014. Възможната България. Пътеводител на „Живите места“ в България.

25. **Маркова, М.** 2003. Селото в Средна Стара планина (края на 19 – началото на 20 в.). Опит за етноложка типология. В: ГСУ-ИФ, т. 93-95, 2003, 119-189
26. **Милбърн, Д. и Р. Никодимъс.** 2022. Минимализъм: обичай хората, използвай вещите. София: Ракета (под печат)
27. **Найденев, Н., С. Маджарова.** 2003. Устойчиво развитие на селските райони в контекста на европейската перспектива за развитие на пространството. Управление и устойчиво развитие, 3-4/2003(9).
28. **Найденева, П. и Г. Михова.** 2014. България и нейните миграционни пътища село–град–село. В: Дългото пътуване към селото.
29. **Патарчанова, Е.** 2006. Селските райони – среда за развитие на алтернативен туризъм. Сп. Икономика и управление
30. **Пашкулев, Д.** 2013. Основи на интегралния подход. София: Оргон.
31. **Периклиева, В.** 2022. Най-доброто от двата свята – lifestyle миграцията от града към селото. В: Българска етнология, 1 (под печат).
32. **Пикард, Д.** 2014. Притегателните сили на българското село за завръщащите се от чужбина мигранти. В: Дългото пътуване към селото.
33. **Пилева, Д.** 2022. Мобилността между селото и града във всекидневието на „новите селяни“: практики и особености. В: Българска етнология, 1 (под печат).
34. **Раковски, Г.** 1859. Показалец или ръководство как да си изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоклонения, старого ни правления, славного ни прошедствия и проч. Предговор
35. **Рангелова, Д.** 2016. Британската общност в България в началото на XXI век. Дисертация за присъждане на ОНС доктор, Великотърновски университет.
36. **Сазонова, Л.** 2015. Животът в екоселище в български контекст. – В: Сазонова, Лилия; Константинов, Драгомир. Животът в екоселище в български контекст. Фондация „Фридрих Еберт“. Бюро България. Анализи, 2-24
37. **Симеонова Славова, М.** 2019. Пери-урбанизацията в България - потенциал за строителния бранш // Недвижими имоти & бизнес, III, N 1, 40-51.

38. **Симеонова Славова, М., Я. Кьосев, Н. Найденов.** 2020. Миграционни процеси, структуроопределящи селищната мрежа в България. Годишник на УАСГ, том 53, бр. 4.
39. **Станчева, А.** 2022. Движението „обратно към земята“. Мотиви за лайфстайл миграция и стратегии за нов живот. В: Българска етнология, 1 (под печат)
40. **Трендафилова, К.** 2014. Завръщане към селото – надежди, излъгани очаквания и сурова реалност (празни мисли на един празен социолог). В: Дългото пътуване към селото. Троян.
41. **Христов, П.** (Съст.). 2010. Балканската миграционна култура: Исторически и съвременни примери от България и Македония. София: Парадигма
42. **Христов, П.** 2012. Гурбет и идентичност (по материали от Западна България, Източна Сърбия и Западна Македония). Социологически проблеми, брой 1-2, 2012, 186-202
43. **Шишманова, М.** Вътрешна миграция на населението между градовете и селата за десетгодишния период 2003–2013 г. В: Дългото пътуване към селото. Троян.
44. **Янчева, Я.** 2015. Колективизацията в българското село (1948-1970). София: Гутенберг.
45. **Andreas, M.** 2013. Must Utopia be an island? Positioning an ecovillage within its region. Social Sciences Directory.
46. **Antrop, M.** 2004. Landscape change and the urbanization process in Europe. Landscape and Urban Planning, 67(1-4), 9–26
47. **Baker, T.** 2013. Ecovillages and capitalism: Creating sustainable communities within an unsustainable context. Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: Bioregionalism, Permaculture, and Ecovillages. 17. 285-300.
48. **Beck, U., E. Beck-Gernsheim.** 2001. Individualization. Institutionalised Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage.

49. **Beck, U., E. Beck-Gernsheim.** 2002. Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. SAGE Publications Ltd, 2002
50. **Bell, D.** 2006. Variations on the Rural Idyll. In: P. Cloke, T. Marsden and P. Mooney (eds) Handbook of Rural Studies (London: Sage), pp. 149–160.
51. **Benson M., N. Osbaldiston.** 2014. New Horizons in Lifestyle Migration Research: Theorising Movement, Settlement and the Search for a Better Way of Life. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series. London: Palgrave Macmillan.
52. **Benson, M, and K. O'Reilly.** 2009. Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. The Sociological Review. 57(4): 608-625.
53. **Benson, M.** 2014. Negotiating Privilege in and through Lifestyle Migration. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series. Palgrave Macmillan, London.
54. **Benson, M.** 2014. The British in Rural France Lifestyle Migration and the Ongoing Quest for a Better Way of Life. Oxford: Manchester University Press.
55. **Benson, M.** 2015. Lifestyle migration: from the state of the art to the future of the field. Two Homelands, 42, pp. 9-23
56. **Benson, M. and K. O'Reilly.** 2009. Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. The Sociological Review.
57. **Benson, M., N. Osbaldiston.** 2014. New Horizons in Lifestyle Migration Research: Theorising Movement, Settlement and the Search for a Better Way of Life. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series. Palgrave Macmillan, London.
58. **Blue, St.** 2017. The Sociology of Consumption. In: The Cambridge Handbook of Sociology: Volume 2: Specialty and Interdisciplinary Studies, Cambridge University Press, 265-274
59. **Bonisch-Brednich, B, Trundle, C, and Benson, M.** 2010. We are not expats; we are not migrants; we are sauliacoise': Laying claim to belonging in Rural France.

- Benson, M. (2010) 'We Are Not Expats; We Are Not Migrants; We Are Sauliacoise: Laying Claim to Belonging in Rural France. In: *Local Lives: Migration and the Micro-Politics of Place*. Ashgate, Aldershot, Pp. 67-84
60. **Bourdieu, P.** 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.
 61. **Boyle, P., K. Halfacre and Robinson, V.** 1998. *Exploring Contemporary Migration*, Harlow: Longman.
 62. **Buhl, J., J.Acosta.** 2015. Work less, do less? Working time reductions and rebound effects. *Sustainability Science*.
 63. **Bunce, M.** 1994. *The Countryside Ideal. Anglo-American Images of Landscape*. London: Routledge.
 64. **Bunce, M.** 2003. Reproducing Rural Idylls. In: P. Cloke (ed.) *Country Visions*. Harlow: Pearson.
 65. **Brown-Saracino, J.** 2009. *A Neighborhood that Never Changes: Gentrification, Social Preservation, and the Search for Authenticity* (Chicago: The University of Chicago Press
 66. **Burke, B. and B. Arjona.** 2015. Creating Alternative Political Ecologies through the Construction Of Ecovillages And Ecovillagers In Colombia. In: Lockyer, J., Veteto, J., Eds., *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia*. 235–250. New York: Berghahn Books.
 67. **Carrithers, M.** 2005. Anthropology as a Moral Science of Possibilities. *Current Anthropology*.
 68. **Champion, T.** 2001. Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization. In: Ronan Paddison, ed., *Handbook of Urban Studies*, London: Sage.
 69. **Dawson, J.** 2015. From Islands to Networks. In: Lockyer, J. & Veteto, J., eds., *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia* (pp. 217–235). New York: Berghahn Books.
 70. **Derida, J.** 2000. *Of hospitality*. Palo Alto: Stanford University Press
 71. **Détang-Dessendre, V. Cécile, and B. Schmitt.** 2002. Life Cycle Variability in the Microeconomic Determinants of Urban-Rural Migration. *Population*. 57 (1): 35.

72. **Douglas, M., B. Isherwood.** 2002. The world of goods: towards an anthropology of consumption. London: Routledge.
73. **Douthwaite, R.** 1999. The Growth Illusion. Dublin 7: The Lilliput Press Ltd.
74. **Eimermann, M.** 2015. Lifestyle migration beyond consumption – production binaries: Dutch migrants and multifunctional rural land use in Sweden. *Dve Domovini*. 81-94.
75. **Elgin, D.** 2006. Voluntary Simplicity and the New Global Challenge. In: Haenn, Nora; Wilk, Richard R. (eds) The Environment in Anthropology. A Reader in Ecology, Culture, and Sustainable Living. New York University Press
76. **Erikson, E.** 1968. Identity: youth and crisis. Norton & Co..
77. **Etzioni, A.** 1998. Voluntary simplicity: Characterisation, select psychological implications, and societal consequences. *Journal of Economic Psychology*, 19, 619-643.
78. **Eurotopia:** living in community : directory of communities and ecovillages in Europe. 2014. Sieben Linden: Würfel.
79. **Filippucci, P.** 2016. Landscape // The Cambridge Encyclopaedia of Anthropology. University of Cambridge. <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/landscape>
80. **Finke, P., M. Sökefeld.** 2018. Identity in Anthropology. The International Encyclopedia of Anthropology, 1–13.
81. **Gabriel, Y., T. Lang.** 1995. The unmanageable consumer: contemporary consumption and its fragmentation. London: Sage Publ. Bauman, Z. 2007. Consuming life. Cambridge: Polity Press
82. **Gellner, E.** 1997. *Nationalism*. Washington Square, N.Y.: New York University Press. Baudrillard 1983: 148
83. **Giddens, A.** 1991. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age, Cambridge: Polity Press
84. **Halfacree K.** 2014. Jumping Up from the Armchair: Beyond the Idyll in Counterurbanisation. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series. Palgrave Macmillan, London.

85. **Halfacree, K.** 2006. From Dropping Out to Leading On? British Counter-Cultural Back-to-the-Land in a Changing Rurality, *Progress in Human Geography* , 30, 309–337.
86. **Halliday, J., M. Coombes.**1995. In Search of Counterurbanisation: some evidence from Devon on the relationships between patterns of migration and motivation, *Journal of Rural Studies*, 11 (4): 433–446.
87. **Hastrup, K.** 1987. Fieldwork among friends: ethnographic exchange within the Northern civilization. In: Jackson, Anthony. 1987. *Anthropology at home*. London: Tavistock Publications.
88. **Hervieu-Léger, D.** 2000. *Religion as a chain of memory*. Cambridge: Polity Press.
89. **Hoey, B.** 2005. From Pi to Pie: Moral Narratives of Noneconomic Migration and Starting Over in the Postindustrial Midwest. *Journal of Contemporary Ethnography*, 34 (5): 586–624.
90. **Hoey, B.** 2006. Grey Suit or Brown Carhartt: Narrative Transition, Relocation and Reorientation in the Lives of Corporate Refugees. *Journal of Anthropological Research* 62(3) 347-371.
91. **Hoey, B.** 2014. Theorising the ‘Fifth Migration’ in the United States: Understanding Lifestyle Migration from an Integrated Approach. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) *Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series*. Palgrave Macmillan, London.
92. **Hristov, P.** 2015. The Balkan *Gurbet*: Traditional Patterns and New Trends. In: Vermeulen H., Baldwin-Edwards M., Boeschoten R. (eds) *Migration in the Southern Balkans*. IMISCOE Research Series. Springer, Cham.
93. **Hüttel, A, I. Balderjahn, St. Hoffmann.** 2020. *Welfare Beyond Consumption: The Benefits of Having Less*. Ecological Economics.
94. **Ingold, T.** 1993. The Temporality of the Landscape. In: Preucel, Robert W., and Stephen A. Mrozowski. 2010. *Contemporary archaeology in theory: the new pragmatism*. Chichester: Wiley-Blackwell.
95. **Iyer, R., J. Muncy.** 2009. Purpose and object of anti-consumption. *Journal of Business Research*, 62(2), 160–168.
96. **Jenkins, R.** 2014. *Social identity*. London: Routledge.

97. **Koleva, D.** 2018. Hope for the Past? Post socialist Nostalgia 20 Years Later. In: Hayoz, Nicolas, Leszek Jesień, and Daniela Koleva. 2011. *20 years after the collapse of communism: expectations, achievements and disillusion of 1989*. Bern: Peter Lang.
98. **Kopnina, H, E. Shoreman-Ouimet.** 2011. Introduction: Environmental Anthropology of Yesterday and Today. In: Kopnina, Helen; Shoreman-Ouimet, Eleanor. (eds). *Environmental Anthropology Today*. Routledge, 1-34.
99. **Korpela, M.** 2009. When a Trip to Adulthood Becomes a Lifestyle: The Community of Westerners in Varanasi, India', In M. Benson and K. O'Reilly (eds) *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experience* (Ashgate: Aldershot), 15–30.
100. **Korpela, M.** 2014. Lifestyle of Freedom? Individualism and Lifestyle Migration. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) *Understanding Lifestyle Migration*. Migration, Diasporas and Citizenship Series. Palgrave Macmillan, London.
101. **Lindsey, J. R. Lane, K. Humphery.** 2020. Everyday life after downshifting: Consumption, thrift, and inequality. *Geographical Research*. 58 (3): 275-288.
102. **Lorenzen, J.** 2012. Going Green: The Process of Lifestyle Change1. *Sociological Forum*, 27: 94-116.
103. **Massumi, B.** 2002. *Parables for the Virtual*. Durham, NC: Duke University Press.
104. **Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F. and Limb, M.** 2000. Growing up in the countryside: children and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 16, 141–54.
105. **Miller, D.** 2013. *Consumption and Its Consequences* [e-book]. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:101:1-201502034474>.
106. **Mitchell, C.** 2004. Making sense of counterurbanization. *Journal of Rural Studies*, vol. 20, no. 1, pp. 15-34
107. **Mollison, B., Reny Mia Slay.** 2013. *Introduction to permaculture*. Tagari

108. **Moravčíková, D., T. Fűrjészová.** 2018. Ecovillage as an Alternative Way of Rural Life: Evidence From Hungary and Slovakia. *European Countryside*. 10. 693-710. 10.2478/euco-2018-0038.
109. **Nitsiakos, V.** 2016. *Peklari: social economy in a Greek village*. Wien Lit, Balkan Border Crossings
110. **Nugin, R.** 2018. *Mobile Lives, Immobile Representations*. *Transfers*. 8. 87-112.
111. **O'Reilly, K.** 2014. The Role of the Social Imaginary in Lifestyle Migration: Employing the Ontology of Practice Theory. 211–234. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) *Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series*. Palgrave Macmillan, London.
112. **Osbaldiston, N.** 2012. *Seeking authenticity in place and culture: the great urban escape*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
113. **Osbaldiston, N.** 2014. Beyond Ahistoricity and Mobilities in Lifestyle Migration Research. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) *Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series*. Palgrave Macmillan, London.
114. **Osbaldiston, N.** 2015. A cultural sociological reading of lifestyle migration. In: *Two Homelands*, 42, pp. 25-36.
115. **Pileva, D. and I. Markov.** 2021. Counter-Urbanization and “Return” to Rurality? Implications of COVID-19 Pandemic in Bulgaria. In: *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA (Гласник Етнографског института САНУ)*, 69 (3), 543-56.
116. **Pileva, D., V. Periklieva, I. Markov and N. Zhechkova.** 2021. *Moving to the Village. Aspects of Contemporary Urban – Rural Migration in Bulgaria*. Sofia: Paradigma (forthcoming). ISBN 978-954-326-462-9
117. **Platt, St.** 2004. *Causes of Urban Shrinkage: an overview of European cities*. Proceedings of the COST CIRES Conference. 2004.
118. **Popjakova D., K. Danielova and Valeskova M.** 2018. Importance of Migration and Counterurbanisation As Factors of Stabilization of the

Demographic Situation of the Peripheral Regions - Example of South
Bohemia. *Folia Geographica*. 60, no. 2: 101-117.

119. **Roberts, L., D. Hall.** 2001. Rural tourism and recreation: principles to practice. Wallingford, Oxon, UK: CABI Pub.
120. **Salazar, N.** 2014. Migrating Imaginaries of a Better Life... Until Paradise Finds You. 119–139. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) *Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series*. Palgrave Macmillan, London.
121. **Saltzman, A.** 1991. *Downshifting: Reinventing success on a slower track*. New York: Harper Collins.
122. **Schor, J.** 1991. *The overworked American: The unexpected decline o/leisure*. New York: Basic Books.
123. **Schor, J.** 1998. *The overspent American: Upscaling, downshifting and the new consumer*. New York: Basic Books.
124. **Schuetz, A.** 1944. The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49 (6), 499–507.
125. **Shaw, D., T. Newholm.** 2002. Voluntary Simplicity and the Ethics of Consumption. *Psychology and Marketing*. 19. 167–185.
126. **Short, J. R.** 1991. *Imagined Country: Environment, Culture, and Society*. (London: Routledge).
127. **Short, B.** 2006. Idyllic Ruralities. In: P. Cloke, T. Marsden and P. Mooney (eds) **P. Cloke, T. Marsden and P. Mooney (eds).** 2006. *Handbook of Rural Studies*. London: Sage, 133–48.
128. **Shove, E., A. Warde.** 1998. Inconspicuous consumption: the sociology of consumption and the environment'. Department of Sociology, Lancaster University, UK,
129. **Stone, I., C. Stubbs.** 2007. Enterprising expatriates: lifestyle migration and entrepreneurship in rural southern Europe, *Entrepreneurship & Regional Development*, 19 (5): 433–450.
130. **Stone, W.** 2010. Downshifter families' housing and homes: an exploration of lifestyle choice and housing experience.

131. **Tan, Ph.** 2000. Leaving the rat race to get a life: a study of midlife career downshifting [Professional Doctorate in Psychology].
132. **Tomka, B.** 2013. A Social History of Twentieth-Century Europe.
133. **Vannini, Phillip, and J. Patrick Williams.** 2009. Authenticity in culture, self, and society. Farnham: Ashgate.
134. **Vannini P., Taggart J.** 2014. No Man Can Be an Island: Lifestyle Migration, Stillness, and the New Quietism. In: Benson M., Osbaldiston N. (eds) Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series. Palgrave Macmillan, London.
135. **Weichhart, Peter.** 2015. Residential Multi-Locality: In Search of Theoretical Frameworks. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. 106. 378-391.
136. **Westlund, H., L. Yuheng.** 2014. From Urban-Rural to Global Dependencies. International Journal of Global Environmental Issues. 13: 141-149.
137. **World Commission on Environment and Development (WCED).** 1987. Our common future. Oxford: Oxford University Press.
138. **Zavestoski, S.** 2002. The social-psychological bases of anticonsumption attitudes. Psychology and Marketing, 19(2), 149–165.

Онлайн ресурси

<http://citypopulation.de>

<http://eurotopia.directory>

<http://swallowhouse.weebly.com>

<https://eponaquest.com/about/>

<https://gaiauniversity.org/about-us>

<https://kuterevo.org/who-are-we>

<https://research.tuni.fi/lifestyle>

<https://vegetarium.info>

<https://www.centrumzajezova.sk/>

<https://www.findhorn.org/about-us>

<https://www.levoyagedulyse.eu>

<https://www.lowimpact.org/our-message>

<https://www.nsi.bg/bg/content/2975/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BF%D0%BE-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%BC%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%BD%D0%B5-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BB>

<https://www.onecommunityglobal.org/stages-of-community-building/>

<https://www.solheimar.is>

<https://www.youtube.com/watch?v=0aaTQP0b0U4>

<https://zajezka.sk/>

ПРИЛОЖЕНИЯ

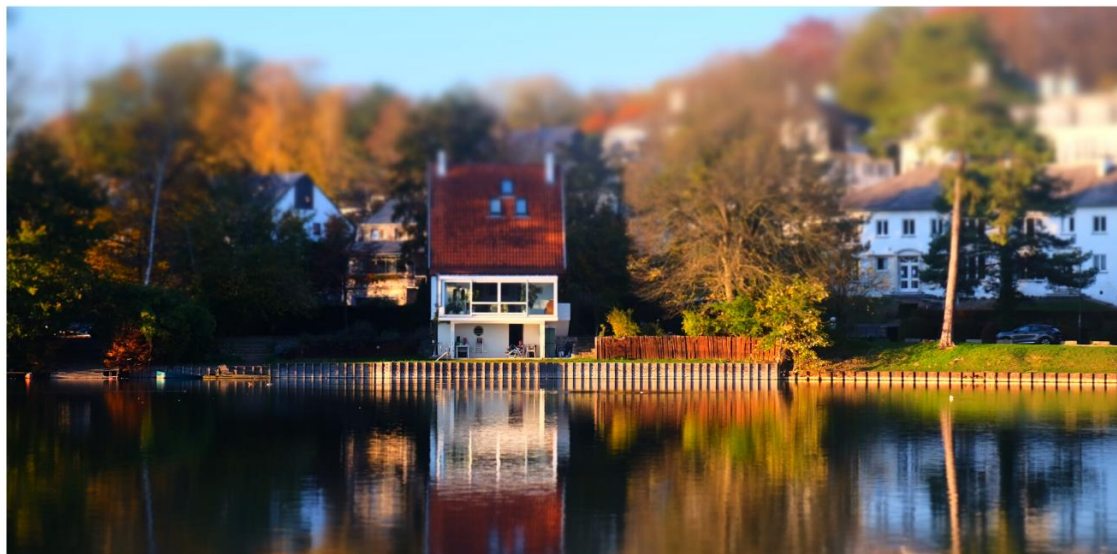
Прил. 1: Разпръснатото село Желен

Прил. 2: Разпръснатото село Зайежова

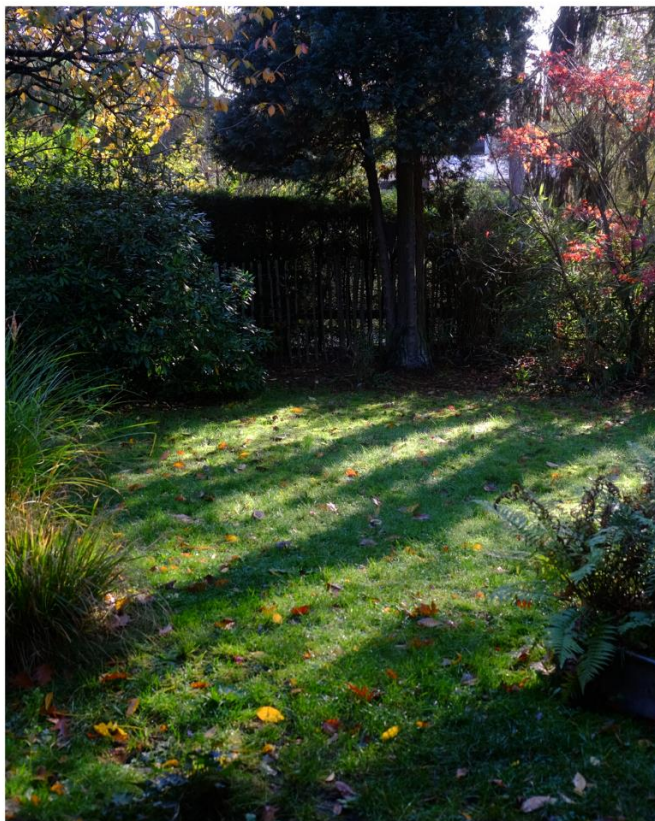
Прил. 3: Оверайзе – езерото, селски облик на ландшафта

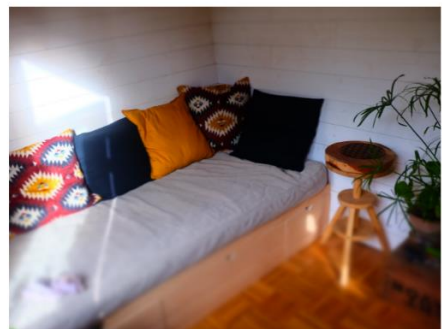
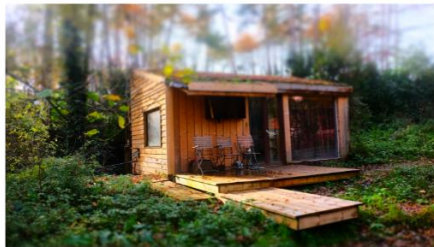
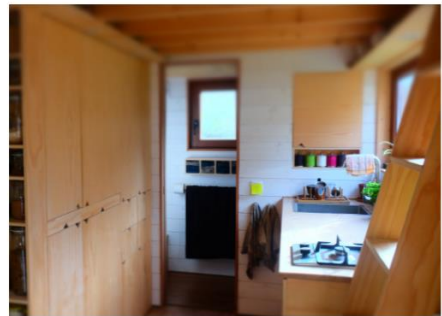
Прил. 4: Пермакултурна градина в „Секир“

Прил. 5: Градини за отдих във Валонски Брабант

Прил. 6: Мобилен дом в Уавър; юрта в същия двор; бунгало

Прил. 7: Глинената къща, която В. построява сам, Желен

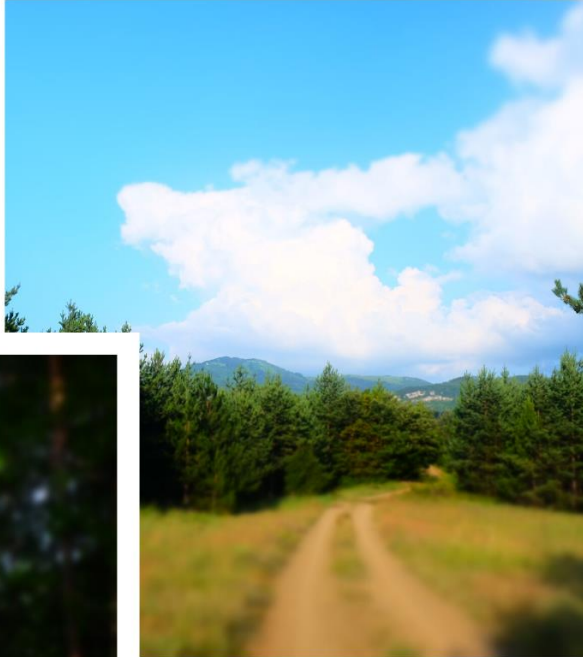
Прил. 8: Мобилни домове, които видях в Зайежова

Прил. 9: Два мобилни дома в Желен

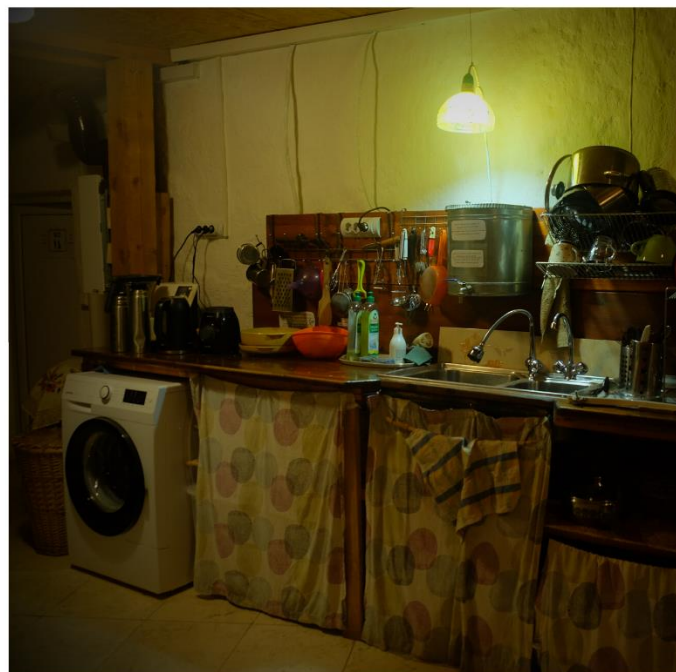
Прил. 10: Черните пътища към желенските махали

Прил. 11: Преструктуриране на кирпичени къщи в махала Черни камък (сравнение със Станчева 2016: 393)

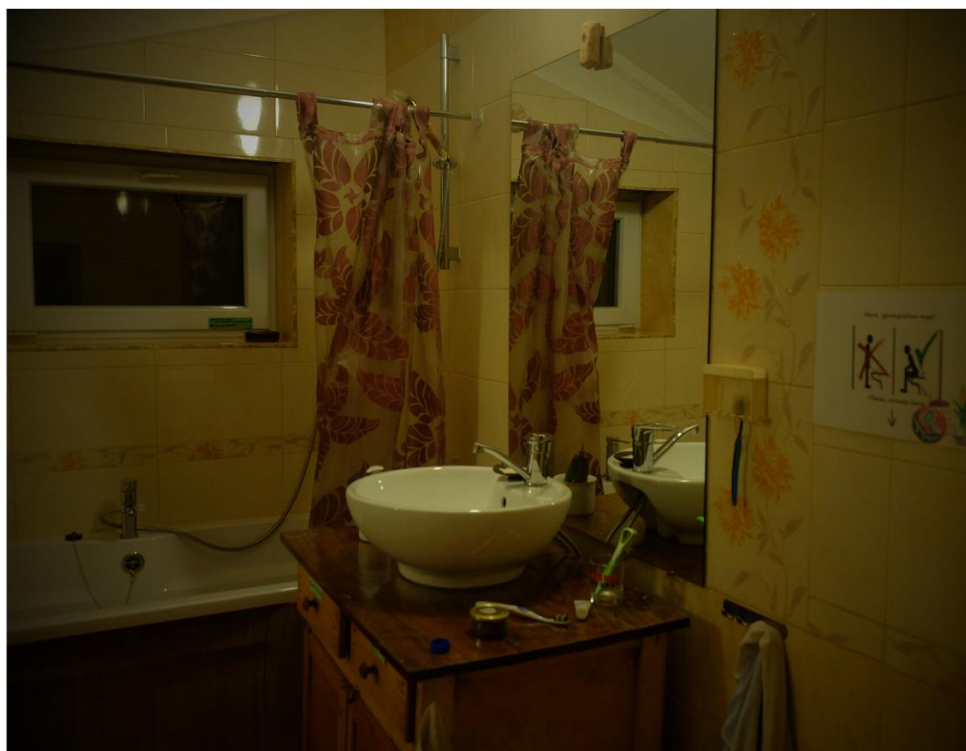
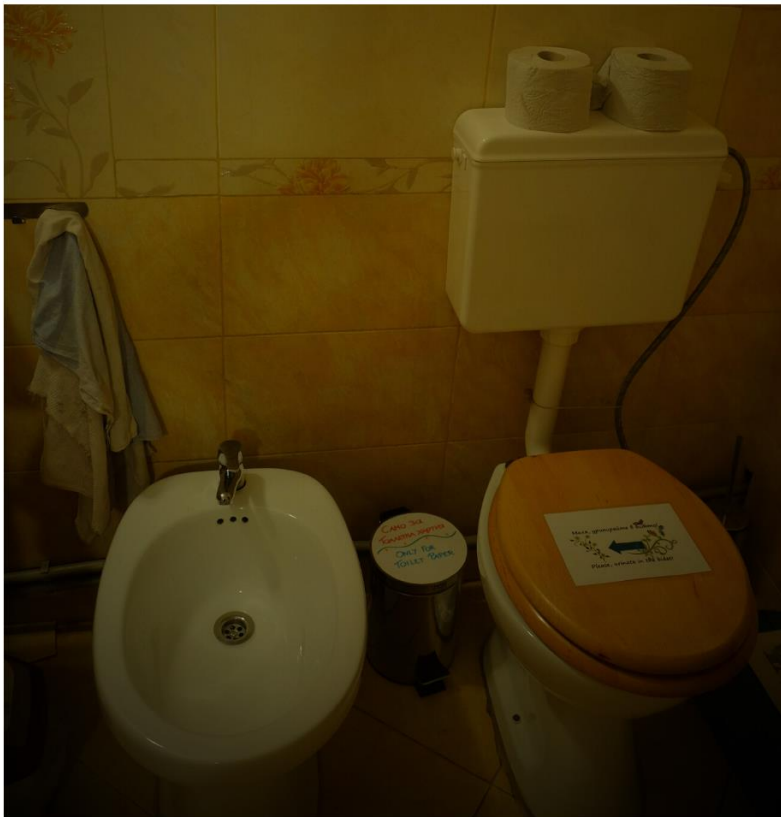
Прил. 12: Материална база на „Вегетариум“: 3 стаи с 9 легла плюс кухненски бокс

Прил. 13: Материална база на „Вегетариум“: хранилище, дневна и преддверие-парник

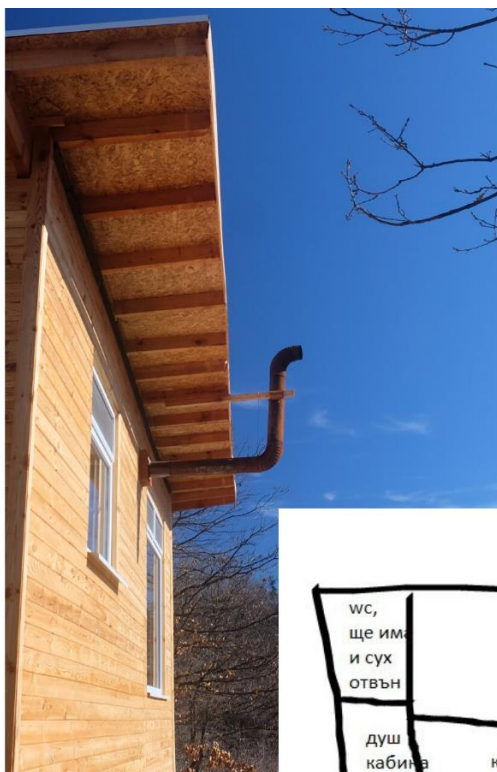
Прил. 14: Материална база на „Вегетариум“: баня с тоалетна

Прил. 15: Къщата на бившата жена на Ф. в двора на „Вегетариум“

Прил. 16: Мобилният дом във „Вегетариум“ откътре

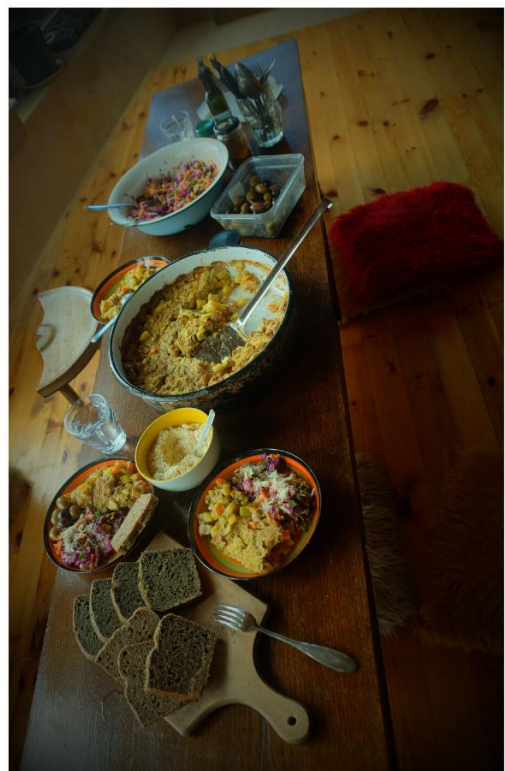
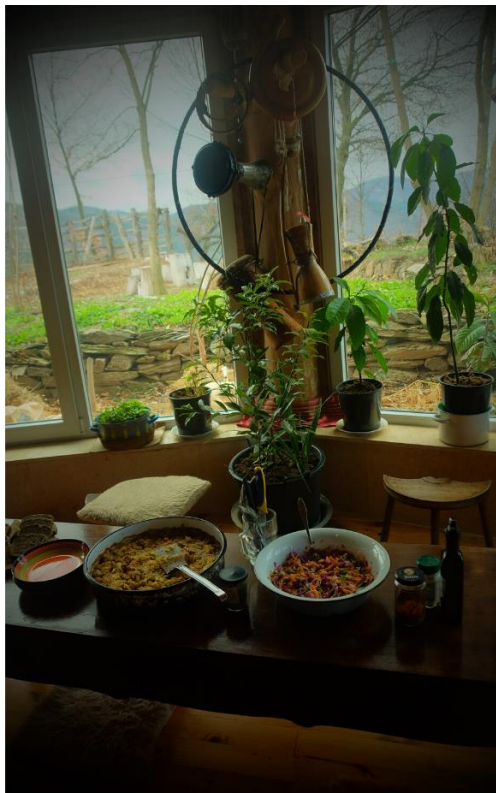
Прил. 17: Парник във „Вегетариум“, който служи и за баня през лятото

Прил. 18: Външна суха тоалетна във „Вегетириум“

Прил. 19: Типична трапеза за посетители във „Веgetариум“ – със столчета или на земята

Прил. 20: Езерца, направени от преселниците в Желен

Прил. 21: Кокоши трактор във „Вегетариум“

Прил. 22: Биодинамично торене във „Вегетариум“

Прил. 23: Къща извън мрежата на К. в Желен

Прил. 24: Строеж на къщата на М. в Барите

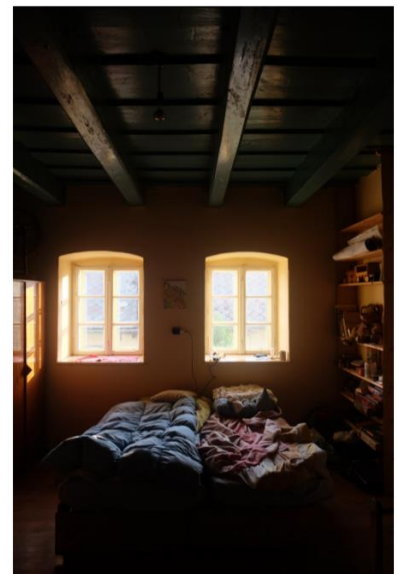
Прил. 25: Имот на германеца Р. в Желен, където той пребивава през лятото

Прил. 26: Детска градина в Зайежова

Прил. 27: Общностна сграда в „Секир“

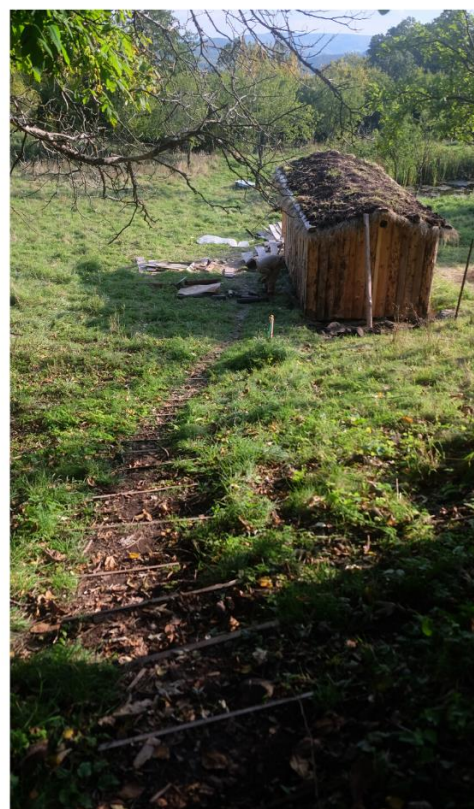
Прил. 28: Допълнителни къщички в близост до общностната постройка в „Секир“

Прил. 29: Къща за дългосрочно наемане в „Секир“, построена с доброволчески труд

Прил. 30: Сауна в „Секир“ и изолация; вана с езерце отпред

Прил. 31: Табло със задачи в „Секир“ и табло със задачи в Желен

	6	7	8	9	10	11	12
Tombar <i>Byombari</i> husband & wife writing story & <i>Byombari</i> and <i>compos</i> <i>clerk</i>	B	O	B	S	F	B	S
Chama <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> after <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i>	B	S	B	S	F	S	B
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> for <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i>	F	B	S	B	F	S	B
IN CHARGE OF THE HOUSE LEAVES							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> The Bathroom keeper (Wednesday shower responsibilities)							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> The Kitchen Keeper							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> The fridge & freezer keeper (fruits and vegies responsibilities)							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> In charge of the cleaning and housework							
... Wash, tasks, activities & responsibilities							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Bread baking							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Kefir management	S						
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> The Laundry keeper (laundry)							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Cares for the worm farms (Caretaker for all)							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> In charge of securing the Garden							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Water Gunk maintenance (Water Gunk maintenance)							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Manure Collector TOP							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Wood Collector							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Herb Collector							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Windows Clean House							
<i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> <i>Chama</i> Kegone, m... no... ...							

DAY	DYS	VOLUNTEERS	SEWER EVENTS	HOLIDAYS	NOTES
MONDAY 22	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY
TUESDAY 23	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY
WEDNESDAY 24	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY
THURSDAY 25	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY
FRIDAY 26	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY
SATURDAY 27	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY
SUNDAY 28	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY
MONDAY 29	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY
TUESDAY 30	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY
WEDNESDAY 31	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY
THURSDAY 1	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY
FRIDAY 2	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY
SATURDAY 3	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY
SUNDAY 4	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY
MONDAY 5	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY
TUESDAY 6	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY
WEDNESDAY 7	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY
THURSDAY 8	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY
FRIDAY 9	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY
SATURDAY 10	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY
SUNDAY 11	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY
MONDAY 12	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY
TUESDAY 13	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY
WEDNESDAY 14	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY
THURSDAY 15	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY
FRIDAY 16	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY
SATURDAY 17	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY
SUNDAY 18	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY
MONDAY 19	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY	MONDAY
TUESDAY 20	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY	TUESDAY
WEDNESDAY 21	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY	WEDNESDAY
THURSDAY 22	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY	THURSDAY
FRIDAY 23	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY	FRIDAY
SATURDAY 24	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY	SATURDAY
SUNDAY 25	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY	SUNDAY

Прил. 32: Продажба на сирене в „Секир“

Прил. 33: Ритуал преди хранене в „Секир“

Прил. 34: Хранителна банка в Зайежова

Прил. 35: „Брана“ – къщи и типични

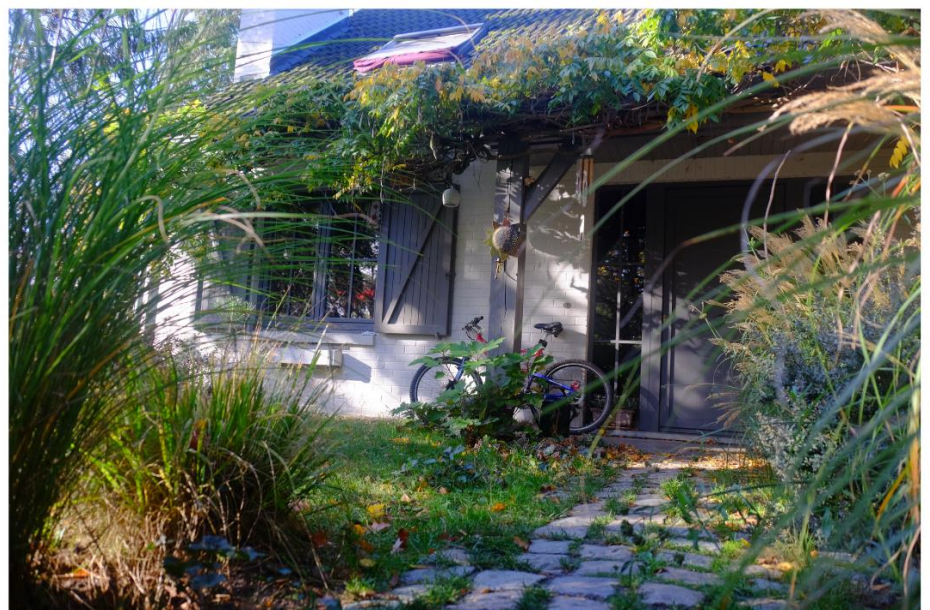
Прил. 36: К. и конете в Томбеек

Прил. 37: Къщата на К. в Оверайзе

Прил. 38: Дворът на К. в Оверайзе

Прил. 39: Материална база в „Странствията на Одисей“ шатра плюс декорации

Прил. 40: Общностна постройка в „l'Arbre qui pousse“

Прил. 41: Аудио-визуална презентация на дисертационни труд, включваща слайдшоу видеа от трите терена

